

Ludvig Holbergs retorikk

Trygve Tronhuus Svensson

Avhandling for graden philosophiae doctor (ph.d.)
Universitetet i Bergen
2018

UNIVERSITETET I BERGEN

Ludvig Holbergs retorikk

Trygve Tronhuus Svensson

Avhandling for graden philosophiae doctor (ph.d.)
ved Universitetet i Bergen

2018

Dato for disputas: 22.06.2018

© Copyright Trygve Tronhuus Svensson

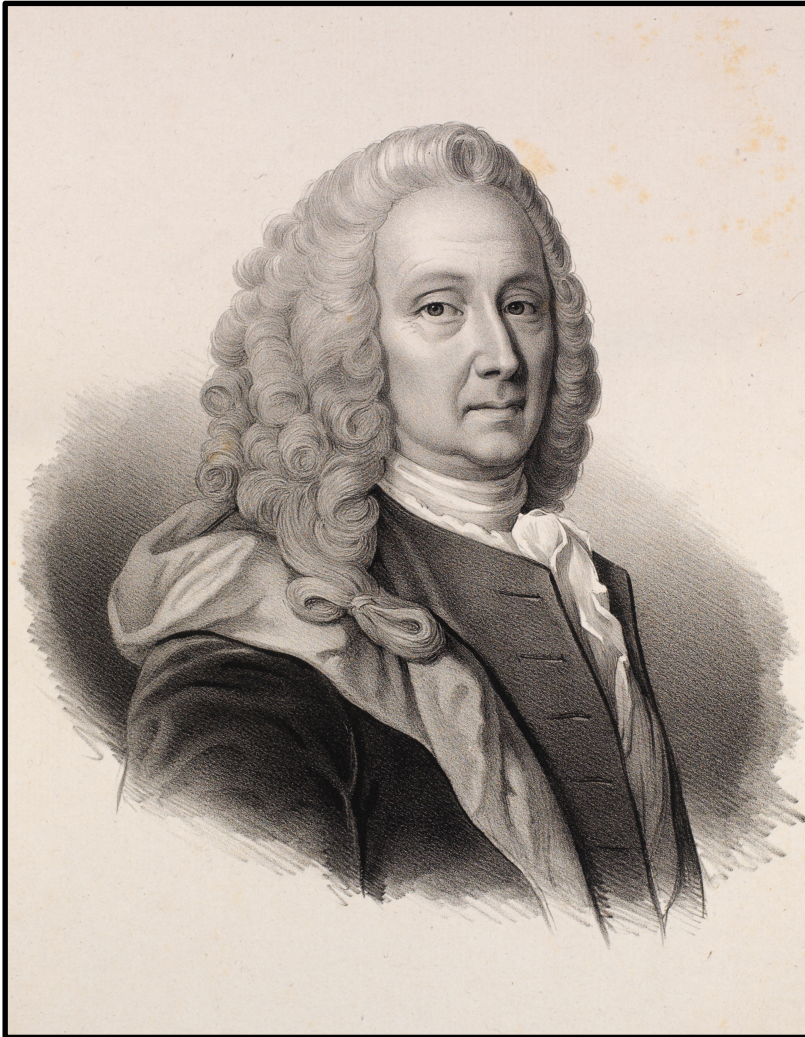
Materialet i denne publikasjonen er omfattet av åndsverkslovens bestemmelser.

År: 2018

Tittel: Ludvig Holbergs retorikk

Navn: Trygve Tronhuus Svensson

Trykk: Skipnes Kommunikasjon / Universitetet i Bergen

Portrettet er hentet fra den tyske utgaven av *Dannemarks Riges Historie: Herrn Ludwig Holbergs Dänische Reichs-Historie ins Deutsche ybersetzt* (1743-1744).

Gjengitt med tillatelse fra Universitetsbiblioteket i Bergen.

Abstract

This dissertation gives a rhetorical reading of the early enlightenment Dano-Norwegian playwright and philosopher Ludvig Holberg (1684-1754).

It consists of five scientific articles, as well as an introductory part which places the articles and theoretical framework in context. Four of the articles are published in peer reviewed journals. The latter has been through peer review and is accepted for publication. The articles are included in the dissertation in this order:

1. *"The Abuse of Eloquence is What I Address Here.": Ludvig Holberg's Consistently Paradoxical View of Rhetoric.* Published in *Rhetorica Scandinavica*, vol 71/72 (2016).
2. *Didactic negotiations. A rhetorical analysis of Ludvig Holberg's "The Political Tinker".* Published in *Edda*, 117, vol. 3 (2017). Originally written in English.
3. *Towards a Culture of Speech.* Accepted for publication in *Mediehistorisk Tidsskrift*.
4. *Rhetorical Citizenship in Ludvig Holberg's Life and Texts: An historical perspective on a modern term.* Published in *Rhetorica Scandinavica*, vol 75 (2017).
5. *"Speech Culture should take place."* Written with Helge Svare. Published in *Sosiologi i dag*, 45, vol 4 (2015).

In the introduction, I outline the theoretical framework for rhetorical analysis in general, and specifically regarding historical texts as Holberg's. I argue that we should regard rhetoric as the study of how we perform actions with communication, and describe a view of this action theory of rhetoric as *dynamic* and *polyphonic*.

Holberg is used as an example of the specific conditions for speech culture and rhetorical citizenship in the early enlightenment. His rhetoric against rhetoric is an interesting example of how someone deeply embedded in a rhetorical culture uses the resources provided by classical rhetoric to negotiate the concept of public deliberation.

Takk!

Det er en takknemlig oppgave å takke, en nyttig påminnelse om felleskapet som omgir en så selvstendig stilling som et Ph.D-stipendiat.

Min første takk går til forskerfelleskapet. Spesielt de anonyme fagfellene som på dugnad har deltatt i vurderingen av avhandlingens fem artikler. Institutt for informasjons- og medievitenskap har vært et godt sted å være. Retorikkgruppen har vært en drøm, både i hverdag og fest. Spesielt vil jeg takke Ida Andersen, Magnus Hoem Iversen og Eirik Vatnøy for gode samtaler og utveksling av tekst. Det kjennes som vi har fått vokse – *sammen* – som fagfeller med felles interesse for retorikk og politikk.

Nestor ved instituttet, Jostein Gripsrud vurderte prosjektet én gang, ca. halvveis, men ga da avgjørende veiledning i nådeløs stil. Det er slike ting man husker. Det er et adelsmerke for Universitetet i Bergen at vi har slike folk.

Holbergforskningen er en rik tradisjon. Vi har forsket på Holberg siden slutten av 1700-tallet. Her står jeg i gjeld til mange. Det er et håp av avhandlingen kan bidra med en ny byggesten til det store arbeidet der er å forstå en av de mest fascinerende skikkelsene i dansk-norsk historie.

Biveileder Jørgen Sejersted har lært meg mye om Holberg og like mye om generøs og konkret veiledning. Han har geleidet teksten til dørstokken, også som nyvalgt dekan ved Historisk-Filosofisk fakultet som strengt tatt ikke hadde tid til baronen. Jeg kunne ikke blitt fulgt av en bedre *holbergianer*.

Jeg kommer alltid til å være takknemlig til min andre biveileder, Kjell Lars Berge, for gode og skarpe kommentarer – og ikke minst entusiastiske samtaler om alt fra opplysningstidens tekstkultur til sosialdemokratiets fortid og fremtid.

Når det gjelder Jens E. Kjeldsen, min hovedveileder, kjenner jeg meg først og fremst heldig. Jeg har vært hans student. Så hans ansatte som seminarleder. Vi ble kollegaer ved instituttet og har samarbeidet om undervisningsemner og konferanser. Ingen har betydd så mye for meg i akademia.

Uansett hvor fag og karriere tar oss, Jens er blitt en venn for livet.

Øystein Skjælaaen: takk for hjelp med tekst, og ikke minst den talløse rekken måltid og kaffekopper vi har delt i felles glede, fascinasjon og frustrasjon over Ph.D-livets svingninger.

Line, Amina, Selma, Jakob: takk med takken i et smil, en håndbevegelse, et stryk på ryggen. Den uendelige gleden det er å være omfavnet av familie når man går til og fra sitt arbeid.

Trygve Svensson, Nesodden, 30.1.2018.

Innholdsfortegnelse

Abstract	3
Takk!	4
DEL 1	6
1. Mål og mening	7
1.1 Om avhandlingens artikler og innledning.....	7
1.2 Avhandlingens plass i forskningen	9
1.3 Tidslinje: Ludvig Holberg og hans samtid.....	13
2. Teoretisk rammeverk	15
2.1 Retorikk som handling	15
2.1.1 Handlingsperspektivet som en naturlig del av klassisk teori	16
2.1.2 Intensjon og overtalelse.....	20
2.1.3 Handlingsteori og retorikk	22
2.1.4 Handling og handlekraft.....	24
2.1.5 Normativt handlingsperspektiv	29
2.1.6 Flerstemt handlingsperspektiv	35
2.1.7 Dynamisk handlingsperspektiv	38
2.2 Retorisk analyse av Holbergs tekster	42
2.2.1 Holbergs tekster som handling.....	43
2.2.2 Quentin Skinner og retorisk analyse	46
2.2.3 Hva er Holbergs innovasjon?	49
2.2.4 Innovative forhandlinger	51
2.2.5 Ytringskultur og retorisk medborgerskap	54
2.2.6 Ytringskultur	55
2.2.7 Fornuftens lys.....	63
2.2.8 Rasjonalitet og verdien av uenighet: Habermas, Kock, Holberg	65
3. Holbergs retorikk i historisk kontekst	71
3.1 Bergen som retorisk arena.....	72
3.2 Rangordninger.....	76
3.3 Utdannelse.....	80
3.4 Reiser og De lærdes republikk	87
3.5 Retorikken mot retorikken	90
3.6 Hvordan forstå Holbergs retorikken mot retorikken?	93
4. Oppsummering	100
DEL 2 ARTIKLENE	111

DEL 1

INNLEDNING

1. Mål og mening

1.1 Om avhandlingens artikler og innledning

Denne avhandlingen består av fem vitenskapelige artikler, samt en innledende del som plasserer artiklene og doktorgradsarbeidets problemstillinger i et teoretisk rammeverk. Fire av artiklene er publisert i fagfelleverderte tidsskrifter. Den siste har vært gjennom fagfellevurdering og er akseptert for publisering. Artiklene inngår i avhandlingen i denne rekkefølgen:

1. *“Jeg taler her om Tale–Konstens Misbrug”*: Om Ludvig Holbergs konsekvent paradoksale retorikksyn. Publisert i *Rhetorica Scandinavica*, utgave 71/72 (2016).

2. *Didactic negotiations. A rhetorical analysis of Ludvig Holberg’s “The Political Tinker.”* Publisert i *Edda*, årgang 117, nr. 3 (2017).

3. *Mot en ytringskultur*. Godtatt for publikasjon i *Mediehistorisk Tidsskrift*.¹

4. *Retorisk medborgerskap i Ludvig Holbergs liv og tekster: Et historisk perspektiv på et moderne begrep*. Publisert i *Rhetorica Scandinavica*, utgave 75 (2017).²

5. *”Ytringskultur bør finde sted.”* Skrevet med Helge Svare. Publisert i *Sosiologi i Dag*, årgang 45, nr. 4 (2015).

Innledningen består av tre kapitler. Først kort om mål og mening med avhandlingen. Deretter et kapittel med teoretiske betraktninger. Til slutt et historisk orientert kapittel om Holberg i retorikkhistorien. Målet med innledningen er todelt og henger sammen med særtrekkene ved en artikkelbasert avhandling. For det første bruker jeg innledningen til å reflektere over problemstillingene man møter i retorisk analyse. Jeg tar til orde for et *flerstemt og dynamisk handlingsperspektiv* i retorikken, også i studiet av historiske tekster. Hver vitenskapelige artikkel bruker naturlig nok egnet teori og metode til å løse sine selvstendige oppgaver.

¹ I avhandlingen er denne omtalt som (Svensson 2018).

² Den formelle utgivelsesdatoen er utgave 75 (2017) som vedlagt pdf av artikkelen viser. Utgaven er imidlertid ikke trykket i skrivende stund. Forlaget antar det blir i februar 2018.

Innledningen har i dette tilfellet som mål å se om arbeidet i de fem artiklene kan syntetiseres og sammenstilles på en måte som er nyttig for flere i forskerfelleskapet. For det andre gir innledningen mulighet til å gjøre noen nedslag i Ludvig Holbergs retorikk som artikkelformatet ikke gir plass til. Her har jeg spesielt lagt vekt på hans oppvekst og utdanning i Bergen, og på hvordan han som forfatter blir en del av den tidlige opplysningstidens ”retorikk mot retorikken”.

Den femte artikkelen, samskrevet med Helge Svare, skiller seg fra de andre. Det er ikke en Holberg-artikkel, men en utforskning av hvordan begrepet *ytringskultur* kan bidra til å forstå våre samtidige debatter om ytringsfrihet og ytringsansvar. Den har en noe annen teoretisk og faglig innretning enn resten av avhandlingen, men er inkludert siden den peker på viktige forbindelser mellom opplysningstidens mangfoldige syn på ytringers status og vår egen tid.

En enkel undersøkelse på søketjenesten Retriever viser at ”opplysningstiden” er omtalt i 1051 norske avisartikler de siste tre år.³ En kvantitativ innholdsanalyse av disse faller utenfor denne avhandlingens målsetning. Men lesning av et tilfeldig utvalg befester et generelt inntrykk jeg har etter å ha fulgt med på hvordan begrepet ”opplysningstiden” blir brukt: I vår egen tid oppfattes ofte opplysningstiden som noe enhetlig og klart, i tråd med metaforen om et magisk øyeblikk da lyset i Europa ble tent og ytringsfrihet og rasjonalitet seiret over overtro og kongestyre. Dette synet er ikke uten legitimt grunnlag. Opplysningstiden er en tidsepoke som fremdeles preger hvordan vi styrer våre land og vår offentlighet. Men som det vil bli lagt vekt på å vise i det følgende: Det er noe helt annet enn å betrakte den historiske perioden som enhetlig og klar. Det var en tid preget av store variasjoner i synet på både samfunn generelt, og offentlighet og retorikk spesielt. Det var en tid preget av forhandlinger og eksperimentering med posisjoner. Ludvig Holbergs tekster er nyttige eksempler på dette.

Det har vært et mål å kontekstualisere Holbergs skrifter som eksempler på retorikkens posisjon i tidlig opplysningstid, på en måte som også er interessant for dagens problemstillinger om offentlighet, ytringskultur og ytringsfrihet. Men som det retoriske begrepet *kairos* vektlegger: Enhver ytring må forstås ut i fra sin særegne situasjon, i tid og rom. I arbeidet med tekster fra første halvdel av 1700-tallet står man overfor risikoen å bli både ahistorisk og uretorisk. På den annen side, hvis vi ikke forsøker å se relevans til vår egen

³ Søk på ”opplysningstiden” i søketjenesten Retrievers funksjon ”siste tre år” og ”alle norske” 11.7.2017. Det innebærer noen dobbel-treff og gir kun et svært generelt bilde.

tid, kan vi bli betydningsløse og unyttige. Denne spenningen er det vanskelig å finne noe generelt svar på. Det gamle munnhullet (som blant andre Holberg-inspirator Jonathan Swift brukte) er det nærmeste vi kommer: *The proof of the pudding is in the eating*.⁴ En tekst er nyttig hvis den kan bli brukt. Målet med både innledning og de fem artiklene er derfor å forstå Holbergs skrifter i kontekst, samt si noe om hvordan de er brukbare i vår egen tid.

1.2 Avhandlingens plass i forskningen

Avhandlingen står i bro mellom to tradisjoner, hvor det overraskende nok er lite overlapp: Moderne skandinavisk Holberg-forskning og moderne skandinavisk retorikkforskning. Med tanke på Holbergs sentrale rolle i skandinavisk historie kunne man se for seg flere arbeider om Holberg og retorikken. I Jørgen Fafners klassiske innføringsbok, *Tanke og tale* (1995), først utgitt i 1982, er Holberg flittig brukt som eksempel. I Christian Kocks nyere innføringsbok, *Ordets Magt I: Før 1900* (2012), er Holberg kun sporadisk nevnt, det samme i Jens E. Kjeldsens (riktignok moderne orienterte) *Retorikk i vår tid* (2004). Disse representerer tre generasjoner danske retorikere som naturlig nok nevner ”fader Holberg”.⁵ Men han står ikke *sentralt* i den brede, skandinaviske retorikkhistorien, muligens med unntak av Fafner, som skriver: ”I Danmark er den første halvdel af århundredet Holbergs tidsalder” (1995: 333).⁶ Ser man på vitenskapelige artikler er bildet mye av det samme. I det mest sentrale nordiske tidsskriftet, *Rhetorica Scandinavica*, er Holberg nevnt et dusin ganger siden 1997.⁷ De eneste rene Holberg-artiklene er de som inngår i denne avhandlingen, samt Åslaug Nyrnes’ *Retorikk som didaktikk* (1997), basert på arbeidet med hennes avhandling om Holbergs *Moralske Tanker* (Nyrnes 2002).⁸ Som jeg tar opp i første artikkel (Svensson 2016a), er det mange som har befattet seg med Holberg som også har brukt retorikk i

⁴ Se: ”The proof of the pudding is in the eating” i *Oxford Dictionary of Proverbs* (6 utgave.)

⁵ Flere innen klassiske fag har gjort interessant arbeid med Holberg og de antikke kildene. Aage Kragelunds bøker *Holberg og Cicero* (1978) og *Holberg og Seneca* (1983) er gode eksempler.

⁶ Det bør nevnes at disse innføringsbøkene er bredt orientert i den klassiske og moderne tradisjonen, og derfor naturlig nok er mer orientert mot henholdsvis antikke kilder, kilder fra den brede europeiske retorikktradisjonen, samt moderne amerikansk forskning. Skandinavia har, til tross for sine bidrag, ikke vært senter for verdens retorikkforskning.

⁷ Basert på søk på <https://www.retorikforlaget.dk> 12.07.2017.

⁸ På Nyrnes’ hjemmeside på UiB er referansen til 1997-artikkelen oppgitt som *Rhetorica Scandinavica* nr 1, 1997, men korrekt er nr. 2, 1997.

humanistisk forskning, men det er ikke skrevet artikler og bøker som eksplisitt ser på Holberg og retorikken.

De utgis en strøm av PhD-avhandlinger basert på Holbergs arbeid. Bredden i fagtradisjoner er stor. En av innfallsvinklene er den kildekritiske tradisjonen, som for eksempel Gunnar Sivertsens avhandling, *Kilden til Jeppe paa Bierget*, som også er utgitt i redigert versjon som bok (Sivertsen 2010). Her redegjøres det for hvordan en tidlig misforståelse i resepsjonshistorien fra den første Holberg-forsker Knud Lyne Rahbek (1760-1830), har forplantet seg gjennom to hundre års Holberg-forskning. Et annet eksempel på kildekritisk arbeid er Søren Kochs avhandling, *En naturlig rettsorden for det dansk-norske kongeriket* (2015), som er en rettshistorisk analyse av Holbergs lærebok i natur- og folkerett, og som viser forholdet mellom Holbergs viktigste naturrettslige inspirasjonskilder som Thomasius, Grotius og ikke minst Pufendorf. Interessen for Holbergs naturrett har vært sentral for å forstå hans syn på fornuften, mennesket og samfunnets organisering. Her er det en lang tradisjon som strekker seg tilbake til Edvard Holms *Holbergs statsretlige og politiske Synsmaade* (1879), senere fremhevet av Kåre Foss (1934) og F.J Billeskov Jansen (1969). Forskningsprosjektet, ”Holbergs ideologier”, har også avfødt en egen antologi om Holbergs naturrett (Vinje og Sejersted 2012). I hovedsak er det historikere og litteraturvitere som har bidratt til dette arbeidet. Eiliv Vinjes avhandling, *Eit språk som ikkje passsar. Epideiktiske element i Holbergs reflekterande prosa* (Vinje 2000), er den av de siste avhandlingene som har sett nærmest på Holbergs retorikk. Hovedsakelig med utgangspunkt i litteraturvitenskap, foretar Vinje en analyse av Holbergs prosa for å undersøke hvilken type tekst Holberg-essayet er.

To nyere danske avhandlinger er historisk orientert: Ulrik Kristoffer Schmidts avhandling, *Ludvig Holbergs Heltehistorier - mellem moralfilosofi og historie* (2015), og *Monarchism, Religion and Moral Philosophy: Ludvig Holberg and the Early Northern Enlightenment*, av Brian Kjær Olsen (2016). I tillegg kommer antologien, *Historikeren Ludvig Holberg* (Olden-Jørgensen og Sejersted 2014).

Denne avhandlingen har en annen innfallsvinkel, siden den gjennomgående foretar retoriske analyser av Holberg som aktør. Selv om jeg korrigerer mindre feil hos tidligere Holberg-forskere (bl.a. hos nestorer som Billeskov-Jansen og Langslet) er dette holdt på fotnote-nivå. Jeg har ikke hatt som mål å finne nye kilder til Holbergs tekster eller avdekke mangler i den tidligere Holberg-resepsjonen. Hovedmålet er å se hvordan retorikkfaget kan: a) få oss til å lese Holberg på nye måter, b) lære noe nyttig om retorikkhistorien ved å se på

Holbergs plass i den, samt c) få nyttige perspektiver på problemstillinger som retorikkfaget forholder seg til i vår tid.

I alle mine artikler argumenteres det for perspektiver som tidligere ikke har vært fremmet i Holberg-forskningen. I artikkelen, "*Jeg taler her om Tale-Konstens Misbrug*": *Om Ludvig Holbergs konsekvent paradoksale retorikksyn*, argumenterer jeg for at Holbergs retorikksyn har basis i hans særegne naturretsfilosofi og derfor kan betegnes som et *naturrettslig retorikksyn*. Det innebærer et bestemt syn på søken etter rasjonalitet og situasjonalt på samme tid. Betegnelsen, "naturrettslig retorikksyn", er ny, både i Holberg-resepsjonen og i retorikkfaget, og er et forsøk på å forstå Holbergs retorikk i tidlig opplysningstid.

I artikkelen, *Didactic negotiations. A rhetorical analysis of Ludvig Holberg's "The Political Tinker"*, kombineres Quentin Skinners retorisk forankrede, historiske metode, med det sentrale begrepet fra ny-historiker Stephen Greenblatt om *forhandlinger*. Meg bekjent er disse to teoretikerne ikke brukt i kombinasjon før, og jeg fremmer argumentet at det er nyttig for retorisk analyse. Skinners perspektiv på intensjonalitet og Greenblatts mer nyanserte språksyn, gir i kombinasjon rom for en rikere og mer nyansert retorisk lesning av *Den Politiske Kandstøber* (Holberg 1723a). I det følgende kapittel 2 vil jeg gjøre et lignende grep, hvor jeg bruker begrepet "innovativ forhandler" om Holberg. Det er også en sammenstilling av et nøkkelbegrep fra Skinner med et nøkkelbegrep fra Greenblatt.

I artikkelen, *Mot en ytringskultur*, lanserer jeg begrepet, "ytringskultur", som analyseredskap på Holbergs livslange didaktiske prosjekt. Jeg påpeker at svært mange av hans tekster handler om *hvordan* vi ytrer oss, snarere enn å befinne seg i en dikotomi mellom sensur og kamp for ytringsfrihet. Ideen om "ytringskultur" stammer fra en annen av avhandlingens artikler, "*Ytringskultur bør finde sted*" (med Helge Svare), hvor vi som nevnt utvikler begrepet som et redskap til å forstå samtidige debatter om ytringsfrihet og ytringsansvar.

I artikkelen, *Retorisk medborgerskap i Ludvig Holbergs liv og tekster*, tar jeg utgangspunkt i konseptet retorisk medborgerskap, som er lansert av Christian Kock og Lisa Villadsen (Kock 2007, Villadsen 2008, Kock 2008a, 2012, Villadsen 2012, Christian Kock og Villadsen 2017). Artikkelen utvikler et historisk perspektiv på begrepet, samt påpeker et område hvor det har et spesielt potensiale for utvikling: Det institusjonelle perspektivet. Det gjør jeg gjennom å vise det dynamiske forholdet mellom Holberg og hans institusjoner.

Avhandlingen består således av fem nye perspektiver og påstander om Holberg og/eller om retorikk. Det er også meningen at innledningen til artiklene skal fungere som et

selvstendig arbeid. Det kommende kapittelet om teoretisk rammeverk handler derfor om å etablere en retorikkdefinisjon som egner seg for analysen. Det gjennomgående perspektivet i avhandlingen er *handlingsperspektivet*. Det vil si at retorikk kan brukes til å studere hvordan vi handler med kommunikasjon. Jeg vil ta til orde for et *flerstemt og dynamisk* handlingsperspektiv. Det skiller seg noe fra tradisjonell retorikk, hvor man ofte legger vekt på kommunikasjon med klar intensjon, rettet mot overbevisning. Det å jobbe med en forfatter som Holberg kan nyansere vårt syn på retorikk. I mange tilfeller er det vanskelig å avdekke Holbergs intensjon. Samtidig er det vanskelig å *ikke* se ham som en handlende aktør som ville skape endring. Denne dobbeltheten gir impuls til et retorikksyn jeg mener kan være anvendelig også i dag. Det er et mål å utforske hvordan et flerstemt og dynamisk handlingsperspektiv kan brukes til å forstå flere typer handling med kommunikasjon, enn de som blir utført av berømte forfattere som Holberg. Det neste kapittelet er derfor en utforsking av dette, og inneholder en del teoretisk refleksjon som ikke er orientert mot Holberg spesielt eller historisk analyse generelt. Deretter vil jeg vise hvordan et flerstemt og dynamisk handlingsperspektiv kan gjøres relevant for analyse av historiske tekster, samt begrepene ”retorisk medborgerskap” og ”ytringskultur.” For å gi en historisk analyse bredde argumenterer jeg for å bruke en kombinasjon av Stephen Greenblatt forhandlingsbegrep og Quentin Skinners metodiske konsentrasjon om historiske aktører som *handlende*, sammen med Skinners begrep om *innovative ideologer*.

I kapittel 3 tar jeg opp hvordan Holbergs retorikk og retorikksyn kan plasseres i sin historiske kontekst og i Holberg-resepsjonen. Jeg begynner med å reflektere rundt ytringskulturen i oppvekstbyen Bergen. Selv om det er vel kjent at Holberg var oppvokst i Bergen er ikke spørsmålet om byens ytringskultur behandlet grundig tidligere. Jeg ser videre på hvordan hans forhold til disputasene følger Holberg fra utdannelsen i latinskolen til hans reiser og senere skrifter.

1.3 Tidslinje: Ludvig Holberg og hans samtid

- 1648: Trettiårskrigen slutter.
1660: Eneveldet innføres i Danmark-Norge.
1672: Samuel Pufendorfs *Natur- og folkerett* utgis.
1684: Ludvig Holberg født.
1686: Far, Oberstløytnant Christian Nielsen Holberg dør.
1693: Holberg innskrevet ved Bergen katedralskole
1694: Robert Molesworth utgir den sterkt kritiske *An Account of Denmark*.
1695: Mor, Karen Lem, dør.
1695-1702: Holberg lever hos forskjellige slektninger.
1699-1730 Fredrik 4. konge i Danmark-Norge
1702: Den store bybrannen i Bergen
1702: Holberg student i København.
1704: Reise til Nederland.
1706-1708: Studerer i Oxford.
1709-14: Holberg alumni på Borchs kollegium.
1711: Debutbok: *Introduction til de fornemste europeiske rikers historier*.
1714: Holberg blir professor ”på venteliste.”
1715: Ludvig den 14, solkongen, dør.
1714-16: Holbergs store europareise: Nederland, Belgia, Frankrike, Italia.
1716: *Natur og Folkeretten* (lesenøkkel til Holbergs naturrettetsfilosofi) utgis.
1717: Utnevnes til professor i metafysikk (faget han avskyr).
1719: *Robinson Crusoe* av Daniel Defoe utgis.
1719-20: Utgir *Peder Paars*.
1720: Professor i latinsk eloquentia (litteratur og retorikk).
1722: København får sitt første kaffehus.
1722: Teateret i Lille Grønnegade åpner.
1723-25: *Den politiske kandestøper, Den Stundesløse, Jeppe på Bjerget, Erasmus Montanus, etc.*
1724: To inuitter kommer til København som følge av Hans Egedes kolonisering. Skaper stor oppsikt.
1725: Holbergs siste utenlandsreise. Til Paris.
1726: Jonathan Swift: Gullivers reiser.
1727: Teateret i Lille Grønnegade stanser.
1727: Isaac Newton dør.
1728: Holberg utgir *Første levnedsbrev* på latin.
1728: København brenner.
1729: Holberg utgir *Danmarks og Norges beskrivelse*.
1730: Holberg utnevnt til professor i historie.
1730-46: Christian 6. konge i Danmark-Norge.
1737: Holberg utgir *Andre levnedsbrev* på latin.
1737: Holberg blir kvestor ved universitetet i København.
1738: Utenlandske skuespiller, etc. blir forbud på grunn av pietismen.
1741: Holberg utgir *Niels Klims underjordiske reise* på latin i Leipzig.
1743: Holberg utgir *Tredje levnedsbrev* på latin.
1744: Holberg utgir *Moralske Tanker*.
1746-1766: Fredrik 5. Konge i Danmark-Norge.

1746: Igjen tillatt med danske komedier.
1747: Holberg blir utnevnt til baron. Sorø Akademi gjenåpnes med Holberg som støttespiller.
1748: Komediehuset på Kongens Nytorv åpner.
1748-50: Holberg utgir *Epistler I-IV*.
1749: Montesquieu utgir *Om lovenes Ånd*. Holberg svarer, konservativt.
1754: Holberg dør.
1754: Epistler V utgis.⁹

⁹ Basert på hendelser og utgivelser som blir behandlet i avhandlingen, samt Billeskov Jansen (Billeskov Jansen 1980: 166) og Langslet (Langslet 2005: 493).

2. Teoretisk rammeverk

2.1 Retorikk som handling

I avhandlingen vil leseren finne et gjennomgående perspektiv: *Retorikk er studiet av hvordan vi handler gjennom kommunikasjon*. Det betyr noe så enkelt og vanskelig som at når vi kommuniserer så utfører vi en handling i verden. De fleste retorikkdefinisjoner, også de vi kjenner fra antikken, inkluderer det vi her kan kalle *handlingsperspektivet*. I retorikkfaget opptrer handlingsperspektivet gjerne som en del av et bredere syn på retorikk som et normativt fag eller vitenskap. Det er vanlig å se retorikk som studiet av en spesiell type handling, som for eksempel målrettet og intensjonell handling. Jeg skal ikke gjøre en fullstendig gjennomgang av dette svært brede teoretiske komplekset. Men jeg vil gjøre noen nedslag i viktige teoretiske inspirasjonskilder for å utvikle perspektivet. I kapittel 3 undersøker jeg hvordan dette kan sette avhandlingens artikler i kontekst og brukes til historisk analyse.

Her er mitt primære mål å utvikle retorikkbegrepet teoretisk. Jeg redegjør først for handlingsperspektivets naturlige plass i klassisk retorisk teori. Deretter trekker jeg inn tradisjonen etter teoretikere som Edwin Black (1978[65]) og Kenneth Burke (1968, 1969b, a). Videre vil jeg argumentere for et retorisk analyseverktøy som bygger på et *flerstemt og dynamisk handlingsperspektiv*. Betydningen av dette perspektivet kan oppsummeres i tre punkter:

For det første gir handlingsperspektivet et normativt fundament for retorikken. Hvis kommunikasjon er handlinger i verden innebærer det en type ansvar, slik det reflekteres over i avhandlingens moderne orienterte artikkel om yringskultur (Svare og Svensson 2015). Denne artikkelen satte i gang en debatt om forholdet mellom ord og handling i Aftenposten som belyser tematikken, og jeg vil gjengi deler av denne.

For det andre åpner handlingsperspektivet for at retorisk analyse også kan ta for seg tilfeller hvor vi handler med kommunikasjon, men hvor man ikke kan identifisere en tydelig intensjon fra aktøren. Vi utfører gjerne en rekke til dels motstridende handlinger, og har flere til dels motstridende intensjoner.

For det tredje, som blant annet er påpekt innenfor diskursteori (Fairclough, Cortese og Ardizzone 2012, Wodak 2012), «handler» også språket vi har tilgjengelig gjennom oss. Det setter rammene både for hva vi sier og hvordan vi sier det. En analyse som skal ta hensyn til

det dynamiske forholdet mellom taler og tale, mellom aktør og kommunikasjon (og det bør jo retorisk analyse), vil ha fordel av et slikt dynamisk handlingsperspektiv.

Dette bredere perspektivet skiller seg fra et syn på retorikk som vi kan kalle *den målrettede overtalelsens* retorikk.¹⁰ Jeg vil derfor bruke det følgende delkapittelet på å undersøke og begrunne et flerstemt og dynamisk handlingsperspektiv. Når jeg så i delkapittel 2.2 undersøker hvordan dette handlingsperspektivet er hensiktsmessig i møte med historiske tekster som Holbergs, blir Quentin Skinners historiske metode nyttig (Skinner 2002). For å fange opp flere nyanser i handlingsperspektivet, henter jeg inn et sentralt begrep fra Stephen Greenblatt; konseptet om litteratur som *forhandling* (Greenblatt 1988, 2011). Dette utdypes i artikkel 2, *Didactic negotiations*. I delkapittel 2.3 ser jeg så hvordan et flerstemt og dynamisk handlingsperspektiv kan brukes som utgangspunkt for to av de sentrale begreper i avhandlingens artikler: *ytringskultur* (artikkel 3 og 5) samt *retorisk medborgerskap* (artikkel 4).

2.1.1 Handlingsperspektivet som en naturlig del av klassisk teori

Analyse av menneske som handler gjennom kommunikasjon har sannsynligvis en like lang tradisjon som retorikkfaget selv. Vi kan argumentere for at selve ordet "retorikk" henter sin betydning fra det å *handle med ord*. "Rhetor" (altså taler) ble i antikkens Athen brukt om menn som talte offentlige i politisk eller juridisk sammenheng.

Spesielt ble det brukt i betydningen "forslagsstiller" i folkeforsamlingen, men det kunne også bli brukt generelt om en som var aktiv i politikken. Det er kanskje det greske ordet som kommer nærmest vår "politiker". (Andersen 1995: 11)

På grunn av det tette forholdet mellom teori og praksis i den klassiske retorikken, ville det vært underlig om ikke handlingsperspektivet lå som et naturlig premiss i fagets egenrefleksjoner. Da retorikken oppstod som undervisningspraksis i den greske bystaten Syrakus omkring 485 f.Kr, var det med utgangspunkt i at Corax og Tisias kunne bidra til å løse de konkrete oppgavene *eiendomstvister* etter tyrannene Gelon og Hierons fall (Barthes

¹⁰ Også beskrevet av Jens E. Kjeldsen som "snever persuasio" (Kjeldsen 2004: 16).

1998: 11, Schiappa 1999).¹¹ Antikkens kilder byr på retorikere som var store teoretikere (som Aristoteles og Quintilian) eller store praktikere (som Demosthenes). Men også noen som kombinerte de to rollene, som Isokrates og Cicero. Forholdet til den praktiske oppgaveløsningen er uansett nær. Og felles for mange av de tidlige refleksjonene rundt retorikkens egenart som fag, er nettopp handling. For eksempel Isokrates, som plasserer den retoriske tilnærmingen til handling i kjernen av sin verdensanskuelse i forsvarsskriftet *Antidosis*. Her utlegger han sitt pedagogiske virke, som kort fortalt dreier seg om å gi elevene evnen til å treffe kloke beslutninger i møte med praktiske problemer i det virkelige liv:

For since it is not in the nature of man to attain a science by the possession of which we can know positively what we should do or what we should say, in the next resort I hold that man to be wise who is able by his powers of conjecture to arrive generally at the best course [...]. (Isocrates: 271)

Isokrates vil ” [...] gjøre folk til gode og handlekraftige borgere” (Andersen 1995: 180). Han kalte undervisningen for filosofi, og med det henviste han til en praktisk heller enn teoretisk form for kunnskap (Kennedy 1999: 39). Inspirert av Isokrates og begrepet *phronēsis* – som fanger den praktiske visdommen – har retorikeren Thomas B. Farrell skrevet om retorikkens sosiale mål og mening (Farrell 1995: 97-99). Slik blir retorikk, også i hans bilde, ”practical reasoning” (Farrell 1995: 72). Også Cicero skriver at ” [...] i talekunsten er det den aller største feilen å vika av frå sedvanleg og sunt folkevit.”(Cicero 2012: 3.11) Hos Holberg blir, som vi skal se, den praktiske fornuft (og karakterer som forsøker å leve etter den) fremhevet gang på gang. Isokrates ser også på talen som det sentrale skillet mellom mennesker og dyr. Dette perspektivet finner gjenklang både hos Cicero, og igjen Holberg.¹² Som Jørgen Fafner har uttrykt, innebærer dette synet noe slikt som at ”[...] sagt i al almindelighet er der ingen menneskelig institusjon som ikke er blevet skabt ved hjælp av talens gave”(1995: 49). Talekunsten må derfor være sentral i oppdragelsen av det offentlige mennesket: ”Dette syn på oppdragelse satte sig meget afgørende spor i vesteuropeisk pædagogik.”(Ibid) Det at retorikk er

¹¹ Som Edward Schiappa skriver i *The beginnings of Rhetorical Theory in Classical Greece*: “Two Sicilians, Corax and Tisias, responded to this demand by ”inventing” rhetorical theory through the introduction of the first written Art of Rhetoric. The primary theoretical contributions of Corax and Tisias were the identification of the parts of forensic speeches and the theory of the ”argument from probability.” The story that credits Corax with the ”invention” of rhetoric is widely accepted by historians of early rhetoric.”(Schiappa 1999: 4)

¹² Se artikkel 1 ”Jeg taler her om Tale-Konstens Misbrug”: Om Ludvig Holbergs konsekvent paradoksale retorikksyn.” Se også Kock: (Kock 2012: 33) ”For i denne eine tingen står vi mest framom dei ville dyra, at vi snakkar saman, og at vi gjennom talen kan uttrykkja meiningar.”(Cicero 2012: 8.32)

praktisk handling som former felleskapet gjør talekunsten ikke bare sentral, men til det avgjørende middel for samfunnsbygging. Et realistisk syn på situasjonens krav bør fremelskes, og man må kjenne til hva som må til for å overbevise: ”Det er altså ikke en prinsipiell modsætning mellom, på den ene side, retorik som klog tale om felleskapets anliggender og så, den anden side, retorik som indtagende og medrivende ord.”(Kock 2012: 34) Som flere har påpekt kan man knapt undervurdere Isokrates betydning for senere utdanning i retorikk, da det var hans grunnsyn, i større grad en Platon, som preget skoledannelsen i hele den antikke kulturkretsen (Kock 2012, Fafner 1995, Kennedy 1999).

I tillegg til at det praktiske og handlingsrettede ligger som et grunnpremiss i retorisk utdanning, viser det seg også i selve definisjonene av faget. Det er for eksempel minst fire handlingsrettede elementer i den berømte definisjonen vi har fra Aristoteles. Her i Tormod Eides (2006) oversettelse (min utheving): ”La oss da si at retorikken er *evnen* til i enhver sak å se hvilke *muligheter* vi har til å *overtale*.” (Aristoteles: 1356a) Om å oversette denne setningen skriver Eide: ”*Dynamis* er ikke bare ”evne” men også ”makt”, ”kompetanse”, ”talent”, og er dessuten det sentrale aristoteliske begrepet ”potensialitet”, ”iboende muligheter.”” (Eide 2006: 8) Som kjent sammenligner Aristoteles retorikk også med legekunsten, noe man kan *utøve*, et fag: *techné*.

Også Cicero legger i liv og lære vekt på talen som handling. I retorikkhistorien regnes han ofte som den store praktiker, med konstant blick for konsekvensene av valgene man tar i det offentlige liv. Med Fafners ord forholdt han ”[...] sig alle dage lidt nedladende overfor, hvad han inderst inde vurderede som regelmageri”(1995: 75). Praksis har forrang for teori. Filosofi og retorikk skulle i Ciceros bilde smelte sammen til idealet: den gode taler som også var statsmann og filosof. Som han skriver i innledningen til *De Oratore*:

Du plar stundom vera usamd med meg i diskusjonane våre om denne saka, for etter mitt syn kviler talekunst på dugleiken til kunnskapsrike menn, mens du vil skilja han frå grundig lærdom og knyta han til ein slags naturgjevnad og til øving. (Cicero 2012: 2.5)

I motsetning til hos Isokrates er rettsalen den mest sentrale genren hos Cicero. I hans ungdomsverk, *De Inventione*, er handlingsperspektivet uttrykt slik: ”Invention is the discovery of valid or seemingly valid arguments to render one’s cause plausible.”(Cicero 1949: 1.9)¹³ Holbergs refleksjoner om talen er i dialog med dette verket. Også i Ciceros mer

¹³ Cicero tok senere avstand fra *De Inventione* som et umodent produkt av ungdommen, men det var hans mest leste verk frem til renessansen (Kennedy 1999: 101).

modne *De Oratore*, der han skriver om overtalelse, sier Cicero at den beror på tre ting: "[...] at vi prøver det vi hevder er sant, at vi gjør det som hører oss, velviljuge, og at vi set hugen deira i nett den stemninga som saka vår krev"(Cicero 2012: 2.115).

Quintilian, som "[...]sammenfatter og viderefører den isokratisk-ciceroniske tradisjon" (Kock 2012: 107), gir også handlingsperspektivet en naturlig plass. Som han skriver i bok 2 av *Institutio Oratoria*, den mest fullstendige sammenfatningen av retorikkfaget fra klassisk tid, er retorikken sentrert mot handling. Han gir først en gjennomgang av teoretiske, praktiske og produktive fag.¹⁴ Dernest konkluderer han om retorikkens vesen: "In view of these facts we must come to the conclusion that, in the main, rhetoric is concerned with action; for in action it accomplishes that which it is its duty to do." (Quintilian 1920: II.xviii.2) Så legger Quintilian til: "This view is universally accepted, [...]" (Ibid) Det er altså helt etablert at retorikken som fag dreier seg om handling i verden. Det aktive med faget kan til og med regnes som en del av den stille kontemplasjonen (som hører til livets virkelige gleder). Når man er så heldig at man kan studere for interessens skyld: "Rhetoric is still in the orator's possession even though he be silent [...]" (Ibid)

Det man kan observere i antikkens diskusjoner om talen og talerens vesen (hvor mye også dreier seg om andre sider ved kommunikasjon), er at handlingsperspektivet først og fremst ses på som opplagt. Dette er også tilfellet i Holbergs tekster fra tidlig opplysningstid, samt hos George Campbell i en av den sene opplysningstidens mest sentrale verk om retorikk, *The Philosophy of Rhetoric* fra 1776 (min utheving): "All the ends of speaking are reducible to four; every speech being intended to *enlighten* the understanding, to *please* the imagination, to *move* the passions, or to *influence* the will." (Campbell 1868: 23) Så lenge vi befinner oss i den klassiske tradisjonen fremstår handlingsperspektivet så åpenbart at poenget blir å nansere hvilke *typer av handling* vi snakker om, snarere enn å fremheve det grunnleggende poenget. Som Christian Kock polemisk har skrevet:

I *De conscribendis epistolis* oppstiller Erasmus en omfattende typologi over det, som filosofer i det 20. århundrede kaldte sproghandlinger. Ifølge Erasmus kan man med breve *skabe velvilje, forsonde, tilskynde, fraråde, overbevise, tale fra noget, trøste, anmode, anbefale, formane, gøre kur, anklage, klage, forsvare, protestere, retfærdiggøre, bebrejde, true, polemisere, bønfalde, fortælle, meddele, lykønske, beklage (på egne vegne eller på andres), pålægge, takke, rose, love hjælp, underholde ... blandt andet!* Som man kan se, er Erasmus med listen her ikke så knivskarpt systematisk som nutidige sproghandlingsfilosofer som John R. Searle m.fl., men til gengæld har han forståelse for langt flere af de forskellige slags ting, man kan *gøre*

¹⁴ Se også Kock (Kock 2012: 106).

med sproget, end de nutidige filosofer. Nogle af disse ting er, som vi ser, det, J.L. Austin og Searle ville kalde 'illokutionære' handlinger, andre er 'perlokutionære' effekter, nogle noget tredje – men sansen for sproget som et enormt kompleks af *gøremål* er langt over deres niveau – og 450 år ældre. (Kock 2014: 99)

Det som *også* kan observeres i den klassiske tradisjonen, er at bildet av kommunikasjon som en form for handling, ment for å påvirke verdens retning, impliserer et normativt perspektiv. Både hos Cicero, senere keisertidens Quintilian, og dessuten kirkefaderen Augustin, legges det stor vekt på talerens *plikt* (Kennedy 1999: 114). Hvis man er en god taler er man også et godt menneske som tar et helhetlig ansvar for samfunnet. Retorikk i denne forstand handler til syvende og sist om hvordan man kommer frem til aktive valg og beslutninger. Som Kock har argumentert for flere steder er ikke det å ta et valg det samme som å finne en evig gyldig "sannhet", men snarere å fatte beslutninger på et bestemt område; "[...] choice of action in the civic sphere"(Kock 2009).

2.1.2 Intensjon og overtalelse

I tillegg til å se på retorikk som studiet av handling, er det også et vanlig perspektiv fra klassisk tid å se på retorikk som studiet av en handling med *intensjon*. Dette ligger latent i forståelsen av retorikk som kunsten å *overbevise eller overtale*.

Helt i starten av kapittel 2 i *Retorikk*, definerer Aristoteles retorikkfaget som "[...] evnen til i enhver sak å se hvilke muligheter vi har til å overtale" (Aristoteles 2006: 1355b). Når Gorgias i sin lovtale til Helena fremhever ordenes og ikke minst *stemmens* utrolige og overbevisende makt (Johnstone 2005), skaper han et motiv for retorikken som en "mektig hersker" som har preget retorikksynet siden (Gabrielsen og Christiansen 2010). Retorikk som studiet av hvordan vi overbeviser for å oppnå noe, er sannsynligvis det vanligste i innledningen til oversiktsbøker og historiske gjennomganger. Som George Kennedy skriver: "Rhetoric in the sense of techniques of persuasion is a phenomenon of all human cultures [...]"(Kennedy 1999: 2). Men han skynder seg å presisere: "The greeks and Romans thought of this purpose as persuasion, but by that they meant something more general than persuasion as understood by a modern social scientist."(Ibid) "Overtalelse" kan for eksempel leses som en uunngåelig del av dragkampen i samfunnet (Svensson 2016b: 4). Eller som Thomas B. Farrell har lagt vekt på, kan overtalelse ses på som sentralt for evnen mennesker har til å samarbeide. Han siterer Isokrates:

Because there has been implanted in us the power to persuade each other and to make clear to each other what we desire, not only have we escaped the life of wild beasts, but we have come together and founded cities and made laws and invented arts; and, generally speaking, there is no institution devised by man which the power of speech has not helped us to establish....and if it were not for these ordinances we should not be able to live with one another. (Farrell 1995: 58)

Også Christian Kock begynner innledningen til *Ordets magt: retorisk tenkning der holder*, med et forslag til hva en definisjon ”kunne være”, nemlig: ”Retorikk er sproglig kommunikasjon som er bevidst utformet for at opnå en bestemt hensikt hos mottagerne.” (Kock 2012: 9) Når Øyvind Andersen i innledningen til *I retorikkens hage* skal definere hva retorikk er, tar han nettopp utgangspunkt i hvordan en del moderne retorikkdefinisjoner “[...] unngår det belastede ordet ”overtale” om den retoriske primærfunksjonen” (1995: 19). Men dette er i følge Andersen ”å fornekte retorikkens vesen” (Ibid). Også moderne orienterte retoriske innføringer legger vekt på overtalelse eller effekt. Mye sitert i norske studenttekster er Jens E. Kjeldsens innledende betraktning fra *Retorikk i vår tid*: ”Retorikk er hensiktsbestemt og virkningsfull kommunikasjon.” (Kjeldsen 2004: 22-24) Ti år senere har han gjort definisjonen bredere: ”Retorikk er menneskelig praksis – det er handling gjennom kommunikasjon.” (Kjeldsen 2014) Det dialogiske aspektet ved handling er fremmet av Gerhard Hauser, som i innledningen til sin bok fremhever studieobjektet som: ”We are interested in what happens when at least one person engages one other person in an act of shared meaning and interpretation through the use of symbols.” (Hauser 2002: 2) Når Hauser skal gjøre definisjonen smalere, siden han skiller mellom ”kommunikasjon” og ”retorikk”, skriver han med en tydelig hilsen til både Kenneth Burke og Loyd F Bitzer:

In its most basic form, rhetorical communication occurs whenever one person engages another in an exchange of symbols to accomplish some goal. It is not communication for communication’s sake; rhetorical communication, at least implicitly and often explicitly, attempts to coordinate social action. For this reason, rhetorical communication always contains a pragmatic intent. (Hauser 2002: 3)

Det er vanskelig å finne mange gode eksempler på ”kommunikasjon for kommunikasjonens skyld”. Men det sentrale er at Hauser legger vekt på det målrettede, *purpose*. Også Hausers minimumsdefinisjonen er i tråd med det tidligere nevnte handlingsperspektivet: ”Rhetoric, then, is concerned with the use of symbols to induce social action.”(Hauser 2002: 3) Hvis vi skal forstå hvilket retorikkbegrep vi skal anvende for å tolke handlingene Holberg utførte

gjennom sine tekster, bør nettopp forholdet mellom retorikk og handling med intensjon undersøkes nærmere.

2.1.3 Handlingsteori og retorikk

Hva er så forholdet mellom å studere handling og det å studere handling med en intensjon? Spørsmålet kan ta oss i mange retninger. Handlingsteori er, i det minste siden Weber (Weber 1922, 1978), et av sosiologiens grunntema. Dette teoretiske feltets møte med retorikk kan ta oss helt fra antikken til samtidige forskere, som inspirert av Bruno Latour skriver om ikke-menneskelige aktørers retoriske *agency* (Pflugfelder 2015).¹⁵

Et sentralt møtepunkt mellom handlingsteori i bred samfunnsvitenskapelig forstand og moderne retorisk teori finner vi hos Kenneth Burke (1897-1993), som av Robert L. Ivie omtales som ” [...]one of the most important rhetorical theorists living in the twentieth century”(2016: 13). Et av tre nøkkelbegreper knyttet til hans bidrag er *symbolsk handling*. Det er en type handling som gjennom kommunikasjon kan skape *identifikasjon*, og dessuten studeres ved metoden Burke utviklet som *dramatisme*, altså pentaden: ”Act, Scene, Agent, Agency, Purpose” (Burke 1969a: XV). Selv om ”act” regnes som en analytisk bestanddel av pentaden, er hele analysesystemet, dramatisme, innrettet for å forstå det aktive mennesket som agerer i verden. Burke legger vekt på det sosiale aspektet ved retorikk, og språkets evne til å skape samarbeid: ”It is rooted in an essential function of language itself, a function that is wholly realistic, and is continually born anew; the use of language as a symbolic means of inducing cooperation in beings that by nature respond to symbols.” (1969b: 43) For Burke er altså handling, ”act”, selve nøkkelbegrepet. ”Handling er det mest sentrale elementet både i dramaet på scenen og generelt i menneskets liv.”(Kjeldsen 2004: 231) Burke trekker veksler på klassisk retorikk, men henter også inspirasjon til det teoretiske rammeverket for handling i sin egen tids sosiologi, representert ved Talcot Parsons og George Herbert Mead. Burke siterer også Parsons definisjon på handling:

An "act" involves logically the following: (1) It implies an agent, an "actor." (2) For purposes of definition the act must have an "end," a future state of affairs toward which the process of action is oriented. (3) It must be initiated in a "situation" of

¹⁵ Mitt mål her er ikke så vidløftig. Selv om det synes klart at vi mennesker forholder oss til et bredt sett av forutsetninger, også fysiske omgivelser, som preger vår tale (innledningen til artikkel to, *Didactic Negotiations* handler bl.a. om å kontekstualisere dette gjennom å minne om byen Holberg bodde og jobbet i).

which the trends of development differ in one or more important respects from the state of affairs to which the action is oriented, the end. (Parsons 1949: 44)

Her beveger sosiologisk grunnlagsteori seg i noe av det samme landskapet som retorikken. Når Parsons skriver videre at den første viktige implikasjonen av teorien er ” [...] that an act is always a process in time” (1949: 45), peker han på noe av det samme som den retoriske situasjonsforståelsens begrep om *kairos*.¹⁶

Det mest relevante for vårt tema her, nemlig forholdet mellom handling og intensjon, kan vi også se formulert i Max Webers handlingsdefinisjon: ”We shall speak of ”action” insofar as the acting individual attaches a subjective meaning to his behavior—be it overt or covert, omission or acquiescence.” (Weber 1978: 4) Altså at den meningen man selv tillegger en handling er avgjørende, at selvbevissthet skaper handling. Weber er nyansert med hensyn til hva man kan undersøke empirisk når det gjelder forholdet mellom ”meaningful action and merely reactive behaviour”, og sier at skillet ”cannot be sharply drawn empirically” (Ibid). Det Weber likefullt gjør er å lage den innflytelsesrike inndeling i typer for sosial handling. På norsk har Eriksen og Weigård oversatt og definert dem slik: (1) formålsrasjonell: ”rasjonell, resultatorientert streben etter egne avveide mål”. (2) verdirasjonell: ”den beviste tro på [...] egenverdien av bestemte adferdsmønstre.”. (3) Affektuell: ”bestemt av aktørens tidsbegrensede affekter [...] (4) tradisjonell ”styrt av vanedanning gjennom lang tilvenning.” (Eriksen og Weigård 1999: 35).

Denne definisjonen av ulike handlingstyper har både vært innflytelsesrik, omdiskutert og inspirert såpass ulike retningen som spillteori, Jürgen Habermas’ begrep om kommunikativt handling og Anthony Giddens strukturasjonsteori. Den har også møtt motbør i nyere sosiologisk tenkning (Emirbayer og Mische 1998). For retorisk teori er nok det mest relevante at de ulike handlingstypene kan sees som utgangspunkt for å utforske *intensjon* knyttet til handling med kommunikasjon. Når Kenneth Burke skal definere handling begynner han også med det helt grunnleggende. Han fremstiller handling i kontrast med bevegelse:

- (1) There can be no action without motion— that is, even the "symbolic action" of pure thought requires corresponding motions of the brain.
- (2) There can be motion without action. (For instance, the motions of the tides, of sunlight, of growth and decay.)
- (3) Action is not reducible to terms of motion. (Burke 1968: 447)

¹⁶ Men det skiller seg fra retorikk ved at Parson på samme side (i en fotnote) sier at ”relations in space”, altså møtet mellom tid og rom, er ”irrelevant to the theory of action”.

Spesielt siste setning her, at Burke legger vekt på skillet mellom ”motion” og ”action” er det epistemologiske grunnlaget for at en handling kun kan være det ”in the full sense” hvis den har en ”purpose” – altså som vi har sett, en hensikt eller intensjon (1968: 446).¹⁷

Også nyttig å legge merke til er at Weber følger opp sin inndeling med å slå fast av handlinger i verden ikke er ”rene”, men gjerne har elementer av alle de fire typologiene. En handling kan altså være bestemt av flere typer. Spesielt den tradisjonelle og affektuelle er helt i grenseland av det Weber kaller ”meaningful” (Weber 1978: 25). Ideen om den formålsrasjonelle handlende aktør stammer også fra dette skillet.

Som det vil bli tydelig utover i avhandlingen, er Holbergs tekster interessante eksempler på hvordan rasjonalitetsideen blir gjenstand for det vi med Greenblatt kan kalle *forhandlinger* i opplysningstiden. Foreløpig kan vi nøye oss med å slå fast at Burke, når han utvikler sitt konsept om symbolsk handling, henter innsikt fra sosiologien. Men han beveger seg som retoriker, gjennom pentaden, til å legge større vekt på situasjoner. Grovt generalisert er det gjerne slik at retoriske analyser har mindre nyansert syn på de ulike typer handlinger som utføres, og et mer nyansert syn på hvordan de kommuniseres, mens det i sosiologien forholder seg omvendt; man er opptatt av å forstå handlingstyper, men mindre nyansert i forståelsen av hvordan de kommuniseres.

2.1.4 Handling og handlekraft

Et neste steg i spørsmålet om retorikk som handling, er hvilken *evne* vi har til å handle. Dette er et av utgangspunktene for feltet *rhetorical agency* (Geisler 2004). Det kan oversettes til *retorisk handlekraft* (Isager 2009, Kjeldsen 2013). Fagretningen stammer fra teoretiske nyvinninger, hvor flere ble gjort av amerikanske retorikere på 60-tallet. Et eksempel er Edwin Black, som med utgivelsen av *Rhetorical Criticism* i 1965, lanserte begrepet om den retoriske *transaksjon* (som må forstås som sammensatt av både retorisk situasjon, strategi og effekt på mottager).¹⁸ Som Christian Kock har påpekt, gir Blacks vektlegging av handlingsperspektivet og *handlingspotensialet* en viktig innsikt:

¹⁷ Burke, høyst klar over fallgruvene ved en for mekanisk analyse av handling gir også et redskap for å fortolke retorikk i forholdet mellom scene og handling (scene-act-ratio) som har likhetstrekk ved for eksempel en historiker som Quentin Skinners metode (mer om det i neste kapittel).

¹⁸ Black blir relevant også for begrepet om ytringskultur, siden han nettopp legger vekt på at kontekst kan være noe større enn en konkret situasjon. Det vi kommuniserer er med på å gripe inn og forme en hel kultur (mer om det nedenfor).

Den skal forstå, ikke bare hvad retoriske tekster *siger*, men hvad de *gør*; og ikke bare, hvad de konkret *gør* over for deres oprindelige publikum, men hvad de potentielt *kan* gøre. (Kock 2014)

Kort tid etter Black kom Lloyd F. Bitzer med det som skulle bli den sentrale artikkelen, *The Rhetorical Situation* (1968).¹⁹ I utgangspunktet dreier artikkelen seg om å forstå det særegne ved retorikkens situasjonelle aspekt. Men også Bitzer er opptatt av handling og mulighetene for handling. Han omtaler eksempelvis en retorisk situasjon som (min utheving) "[...] the nature of those contexts in which speakers or writers *create* rhetorical discourse" (1992, 1968: 1). Han skriver videre at det kan sammenlignes med jakten på situasjoner som "inspirerer" til vitenskapelig tenking, og for en filosof til å "gjøre" filosofi.

Handlingsperspektivet blir tydelig når Bitzer skiller retorikk fra noe naturgitt, som et tre: "[...] I do not mean that a rhetorical discourse must be embedded in historic context in the sense that a living tree must be rooted in soil." (Ibid: 3) Handlingsperspektivet definerer også hvorfor et retorisk arbeid har et moralsk (normativt) særtrekk (mine uthevninger): "A rhetorical work is analogous to a *moral action* rather than to a tree. And act is moral because it is an *act performed* in a situation of a certain kind; similarly, a work is rhetorical because it is a *response* to a situation of a certain kind." (Ibid) Bitzer mener man må legge vekt på det pragmatiske aspektet ved retorikk: Det fungerer for å "[...] produce action or change in the world; it performs some task" (Ibid). Derfor, påpeker Bitzer, og i slektskap med Burke, at i den forstand diskurs kan endre publikums handlinger eller tanker, er retorikk "always persuasiv" (Ibid).

Et vanlig referansepunkt til Bizers artikkel er Richard E. Vatz svar, *Myth of the rhetorical situation* (1973). Vatz tok det stikk motsatte perspektivet, og påpekte at det er ikke situasjoner som skaper retorikk, men tvert imot retorikere som fortolker og skaper situasjoner. Hendelser er "[...] creations of the language used to describe them" (Vatz 1973: 157). Derfor, i den danske oversettelsen: "Mening bliver altså ikke fundet i situationer, men *skabes* av retorer." (Vatz 2000: 7) Det Vatz legger til er at "[...] retorik [er] *en årsag til mening, ikke en virkning*" (Ibid). Vatz kritikk av Bitzer er nok overdrevet, i den forstand at han tillegger Bitzer

¹⁹ Bitzers artikkel er også relevant for poenget i første artikkel i denne avhandlingen om Holbergs naturrettslige retorikksyn som hans middel for situasjonell tenkning. Bitzer distingverer retorikkens situasjonalitet på en måte som er nyttig også for retorisk analyse av historiske tekster, mer også om det i neste delkapittel.

en platonisk verdensforståelse hvor situasjoner har iboende mening. Artikkelen er likefullt en klassiker, eller burde bli det, som Jonas Gabrielsen og Christina Pontoppidan skriver i innledningen til sin oversettelse i *Rhetorica Scandinavica*, siden den legger vekt på ”retorikkens kreative og inventive side” og slår fast retorikkens ”skapende funksjon”(2000: 6).²⁰ Det sentrale her er at selv om Bitzer og Vatz blir stående som motsetninger i analysen av situasjon – *så deler de handlingsperspektivet* (Pflugfelder 2015). I følge Bitzer er det slik at situasjonens krav gjør at vi må handle. I følge Vatz er det handlingene våre som skaper situasjonene. Det grunnleggende er uansett retorikk som handling, og mulighetene for å vise handlekraft. Det samme gjelder for analysen Jens E. Kjeldsen har presentert i en modernisering av Bitzer, hvor han skriver om hvordan vi nå ikke lenger kan snakke om en retorisk situasjon, men om *situasjonalitet*. Han tar bl.a. til orde for at retorikken kan hente inspirasjon fra Anthony Giddens for å overskride motsetningen mellom Bitzer og Vatz’ analyse:

Anerkendelsen af foranderligheden og antagelsen om den strukturerende situationelle dualitet betyder at vi slet ikke er tvunget til at vælge mellem Bitzer og Vatz, mellem situation og taler. Denne hønen-eller-ægget diskussion skjuler nemlig at de to perspektiver snarere fungerer bedst i interaktion med hinanden. For der er ikke tale om enkeltstående, klart afgrænsende situationer, men derimod om kontinuerlige bevægelser og situationelle reformationer. (Kjeldsen 2008: 60)

Kjeldsen mener vi skal være observant på ”[...] strukturel dualitet og foranderlig retorisk situationalitet” (Ibid) for å forstå mulighetene for handling. Dessuten kan retorisk teori hente nyttig inspirasjon fra Giddens strukturasjonsteori, også basert i handling. Giddens mål med teoriutviklingen er å undersøke ”[...]the nature of human action and the acting self” (Giddens 1984: xvii). Det som sannsynligvis har inspirert retorikere (og andre) mest med Giddens, er overskridelsen av dikotomien mellom struktur og subjekt. Det er samspillet mellom individet og dets betingelser som skaper handling. Dette kommer for eksempel til uttrykk i retorikeren Caroline Millers genre-teori. I artikkelen, *Genre as social action*, fremmer hun synet at ”[...] a rhetorically sound definition of genre must be centered not on the substance of the form of discourse but on the action it is used to accomplish” (Miller 1984: 151). La oss notere at Millers begrep om genre gir et interessant perspektiv til hvordan Holberg utvidet den dansk-

²⁰ For denne avhandlingens vedkommende er det nyttig å lese begge artikler i sammenheng, siden man får et godt bilde av det dynamiske forholdet mellom retoriske situasjoner og retorikers handlingssrom. Her er et interessant kontaktpunkt til det historiske begrepet *negotiations* (Greenblatt) som vi skal utforske nærmere i neste delkapittel.

norske litteraturen. Det å se genre som handling gir et ekstra aspekt til komediene som retoriske handlinger, siden det ikke hadde vært skrevet denne typen komedier på dansk tidligere. Dette aspektet ved komedien som handling skriver jeg om i artikkel 2, *Didactic negotiations*. I *Den Politiske Kandstøber* (Holberg 1723a) fremstiller Holberg borgere som ønsker å delta. Det å fremstille dem er en handling i seg selv (selv om de blir latterliggjort). Som Christine Isager har skrevet i en kommentar til et nyere arbeid av Miller, "[er] et begreb om retorisk handlekraft ikke meningsfuldt, hvis der ikke er et publikum til stede, som tilskriver en retor denne handlekraft og overhovedet anerkender den retoriske handling som en handling" (Isager 2009: 272).

Når Miller selv skal oppsummere *Genre as Social Action* etter 30 år, skriver hun at genre fortsatt er et nyttig konsept, bl.a. fordi det " [...] offers modes of engagement through joint action" (Miller 2015: 69). Men også Miller peker på, i likhet med Kjeldsen, bevegelsen fra situasjon til situasjonalitet. Hun beskriver en mer fragmentert virkelighet:

I think that genre has become a much more complex, multidimensional social phenomenon, a structurational nexis between action and structure, between agent and institution, between past and future. (Miller 2015: 69)

Tankestrømmen man bredt kan kalle postmodernisme satte retorikkfaget under en spesiell utfordring, siden det ble stilt spørsmål både ved tekstens sannhetsgehalt og individets muligheter for å agere. På den ene siden hentet postmodernismen inspirasjon fra retorikken, på den andre siden utfordret den faget. Et tidsbilde på debatten ble fremstilt av Cheryl Geislers rapport fra den amerikanske Alliance of Rhetoric Societies: *How Ought We to Understand the Concept of Rhetorical Agency?* (Geisler 2004). Også Geisler har handling som utgangspunkt: "As rhetoricians, we generally take as a starting point that rhetoric involves action. This is perhaps the distinguishing characteristic of a rhetorical approach to discourse." (Geisler 2004: 12) Men det rapporten viser er et fagmiljø i sterk tvil om hvordan man kan forstå handlekraft: "Since agency is conventionally seen as the activity of a subject pursuing an intention, very little is left of the concept after the post-modern assault." (Geisler 2004: 10) Hanne Roer har skrevet om *rhetorical agency*, sitt forsøk på å møte den postmoderne kritikken:

De forsøker at skitsere en kritikk der bygger på et åpent værkbegreb, en vægt på diskurs frem for talerens intentioner og en konstruktivistisk opfattelse af subjekt, krop og køn. Samtidig ønsker de at fastholde idealet om det enkelte individs mulighed for at handle

og agere kritisk i forhold til magtstrukturer og totaliserende tenkemåder. (Roer 2009: 276)

Diskusjonen spenner her mellom retorikere som hevder ”the illusion of agency”, altså at det er meningsløst å snakke om et handlende individ som noe man kan analysere meningsfullt, til andre som hevder at man nettopp trenger denne illusjonen. Geisler konkluderer dog, som man kanskje må, med å gå tilbake til kjernen av den retoriske oppgaven: Å se på det spesifikke som skjer i tid og sted, og anerkjenne at mulighetene for handlekraft er ulikt fordelt i samfunnet.

[W[e have become less concerned with determining the universals for rhetorical action and more interested in the specific local and or historical conditions that undergird it. With this, we acknowledge that rhetorical agency is not universally available to all members of society, but we also make a commitment to developing rhetoric in a way that will account for rather than ignore this disparity. (Geisler 2004: 14)

Som det vil bli klart i alle Holberg-artiklene mine, kan muligheten for å handle gjennom kommunikasjon i konkrete situasjoner ses som på en sentral del av det vi skal definere som Holbergs didaktiske prosjekt. Hvis man underviser folk i ytringskultur og viser normer for det vi i moderne teori kan kalle godt retorisk medborgerskap, gir man dem muligheter for å være mer handlekraftige. Holbergs teksthandlinger la til rette for større handlingskraft.

Kjell Lars Berge (1986, 2010) har i flere artikler om tekst og ytringshandlingsteori vist hvordan man kan syntetisere flere ulike sider av talehandlingsteori for retorisk analyse. Også Berge begynner med det grunnleggende: ”En ytring er en kommunikativ handling. I så måte bidrar den til å skape og forme en kommunikativ hendelse.” (Berge 2010: 94) Videre viser Berge hvordan tekster kan handle på flere nivåer, gjennom ulike hierarkier. Tekster utfører altså mange handlinger samtidig. Berge beskriver det samme begrepet jeg bruker, *flerstemmighet*, som ulike strukturelle sider av teksten på makro og mikronivå som spiller sammen, men likevel utgjør selvstendige makrohandlinger. Dette kan anvendes på en rekke forskjellige tekster. (Eksempelet Berge bruker er ”ABC om bostaden” – en enkel innføring for folk som flytter inn i en svensk boligkooperasjon.) Selv en såpass tørr og målrettet tekst utfører en rekke handlinger samtidig. Det gir grunnlag for å hevde at man trenger et bredt og fleksibelt handlingsperspektiv – både i møte med levende menneskers forsøk på å utøve handlekraft, og i møte med rike tekster som Holbergs.

Som vi har sett henter *handlingsperspektivet* i retorikken inspirasjon fra en rekke teoretiske retninger og fagdisipliner. Det gir en bredere inngang til kommunikasjon enn

definisjoner av retorikk som legger vekt på at handlingen er målrettet og intensjonell. Jeg vil altså ta til orde for et *flerstemt og dynamisk handlingsperspektiv* for retorisk analyse. Dette er viktig å understreke, siden jeg i møte med Holberg ofte tar utgangspunkt i spørsmål som er inspirert av historiker Quentin Skinner: Hva var handlingen? Hva ville han? Dette er gode spørsmål. Men for å besvare dem, vil vi ha nytte av et bredere syn på kommunikasjon enn hva Skinner presenterer. Nedenfor, i delkapittelet om *ytringskultur*, ser vi for eksempel hvordan Holberg definerer seg selv som ”moralist” – noe som i de fleste sammenhenger betyr å fremheve moderasjon og fornuft i møte med verdens problemer, og at det tas for gitt at å ytre seg er handlinger i verden.

Som forklart innledningsvis er det et mål for det teoretiske rammeverket å vise at møtet med tekster fra tidlig opplysningstid også kan inspirere et moderne retorikkbegrep. I de følgende tre avsnittene vil jeg derfor skrive lite om Holberg, men mer generelt om et flerstemt og dynamisk handlingsperspektiv. Når dette er etablert, vil jeg i kapittel 2.2. vise betydningen av handlingsperspektivet for analyser av historiske tekster som Holbergs.

Først vil jeg argumentere for at handlingsperspektivet gir retorikk et normativt fundament. Det vil være et gyldig perspektiv uansett hvordan man ser på intensjon og mål med kommunikasjonen. Det andre jeg tar til orde for, er at handlingsperspektivet kan inkludere retorisk undersøkelse av tilfeller hvor vi handler med kommunikasjon, men at man ikke kan identifisere en tydelig intensjon fra aktøren – og nettopp derfor er det *flerstemt*. Dette er et forsøk på å inkorporere nyansene i de tidligere nevnte definisjonene og utviklingen i retorikkfeltet. For det tredje argumenterer jeg for at også språket vi har tilgjengelig ”handler” gjennom oss (altså er det dynamisk). Her kombinerer jeg en retorisk innfallsvinkel til den handlende aktør, med en mer diskursorientert innfallsvinkel til språkets egen kraft.

La oss først se på hvordan handlingsperspektivet kan gi retorikk et normativt fundament.

2.1.5 Normativt handlingsperspektiv

Hvis vi ser på retorikk som handlinger i verden et det nyttig å definere hva som gir den som handler ansvar og frihet. Forholdet mellom frihet og ansvar er grunnleggende i filosofisk teori, men det har ikke forhindret spørsmålet fra å være ytterst komplisert i debattene om ytringsfrihet og ytringsansvar i en globalisert offentlighet. I artikkel fem, ”*Ytringskultur bør finde sted*” fremhever Helge Svare og jeg handlingsaspektet ved ytring, ved å legge vekt både på oppgaven en tale kan løse, og på hvordan vi mennesker lever våre liv med språket:

Tydelige illustrasjoner av handlingsaspektet i retorikken finner vi gjennom retoriske analyser av betydningsfulle taler. Ciceros taler mot Catilina, Martin Luther King Jr.s ”I Have a Dream”, Barack Obamas ”A More Perfect Union” eller Jens Stoltenberg i Domkirken 24.7.2011 egner seg alle som eksempler. Ofte tenker man på en retorisk analyse av slike ikoniske taler som en gjennomgang av metaforer, rytme og andre stilistiske grep. Men det som alltid bør inkluderes for en fullverdig analyse, er nettopp handlingsaspektet ved talen. Ingen av de over nevnte talene ville gått inn i historien som viktige hvis det ikke var for ”jobben” de utførte. Enten det dreier seg om å redde den romerske republikken (Cicero), bygge en troverdig bro mellom svarte og hvite i USA (King, Obama) eller definere noen grunnleggende syn på det norske demokratiet (Stoltenberg) er det som *handling* talen blir viktig. Og det er ikke bare i historiske taler dette kommer til uttrykk. I perspektivet som her etableres er alle ytringer handlinger. (Svare og Svensson 2015: 84-85)

I artikkelen bruker vi handlingsperspektivet som en del av argumentasjonen for at ”ytringskultur” er et mer presist analytisk begrep enn ”ytringsfrihet” og ”ytringsansvar” i debattene etter Muhammedkrisen i 2006. En reaksjon, som kan belyse det bredere teoretiske spørsmålet, kom fra direktør i *Fritt Ord*, Knut Olav Åmås. Han skrev en polemisk kommentar i Aftenposten mot artikkelen, signert som ”leder av mediemangfoldsutvalget” (24.01.2016).²¹ Åmås’ tekst åpnet for en diskusjon om det normative aspektet ved handlingsperspektivet, og begynte med en ingress som tok det stikk motsatte perspektiv av vårt: ”Ord er ikke det samme som handlinger. Å viske ut skillet skaper et mer autoritært Norge.” Dette knytter han direkte opp til nevnte artikkel som et symptom på noe større.

Se rundt deg, og du finner utallige eksempler på svekkelse av skillet mellom ord og handling. I det ferske ytringsfrihetsnummeret av tidsskriftet *Sosiologi* i dag omtaler retorikkforskerne Helge Svare og Trygve Svensson ytringer direkte som handlinger – ”å ytre er å handle”, som de sier det. (Åmås 24.01.2016)

Åmås skriver videre:

Evnen til å se forskjellene på ord og handling er selve forutsetningen for et fritt samfunn. I dag er det et underbelyst tema. Det er risikabelt. For det er handlinger som dreper. Ord dreper ikke. Det mindretallet som i 2006 støttet publiseringen av religions- og maktkritiske karikaturer, er de siste ti årene etter hvert blitt til et flertall. Vi ser økt tilslutning (prinsipielt, men ikke alltid i praksis) til et videst mulig ytringsrom. Samtidig ser vi at økende frykt og snikende selvsensur preger deler av norsk ytringskultur og offentlighet. [...]. (Ibid)

²¹ Også tilgjengelig online på <https://www.aftenposten.no/meninger/i/JQdj/Det-er-forskjell-pa-ord-og-handlinger--Knut-Olav-Amas> (sist besøkt 5.9.2017).

Den observante leser vil legge merke til at vi i artikkelen beskriver nettopp et handlingsperspektiv som "[ikke] impliserer at det settes likhetstegn mellom talehandlinger og andre handlinger. Å oppfordre til mord, er ikke det samme som å gjennomføre et mord. På ingen måte! Men talehandlinger påvirker omgivelsene med sin egen særegne dynamikk."(Svare og Svensson 2015: 85) Det er imidlertid ikke Åmås' noe overfladiske lesning av vår artikkel som er det interessante her, den polemikken hører hjemme i debattsidene. Det som derimot er interessant, er hans analyse av handlingsperspektivet i offentlig debatt. Mest relevant er den avsluttende delen av kommentaren, hvor forholdet mellom ord og handling settes inn i politisk kontekst:

Ytringsfriheten som fundamental menneskerett er blitt mulig nettopp ved å skille mellom ord og handling. Det skjønner rettighetsbevegelser i autoritære regimer som Kina veldig godt, og de advarer derfor mot å bygge ned skillet. En rekke menneskerettsorganisasjoner i Vesten går dessverre motsatt vei, påfallende ofte hånd i hånd med autoritære islamske stater som i et tiår har jobbet i FN for å sidestille religionskritikk med straffbar rasisme.

Det ligger et forvrengt menneskesyn til grunn for disse prosessene, der man ser på ord som et medium som i seg selv utløser handlinger, og mennesker som roboter med adferd som blir direkte diktert av ytre påvirkning.

Men slik er det selvsagt ikke. Det enkelte selvstendige individ er ansvarlig for sin tolkning av det andre sier og oversetter selv sin reaksjon på det sagte til handling. La meg sitere Flemming Rose, Skandinavias klokkeste avisredaktør, igjen: «Mellom ord og handling står et menneske med en bevissthet og en evne til å vurdere hva som er riktig og galt. Det kan aldri være ord i seg selv som liksom et trykk på en knapp får mennesker til å reagere.»

Dét er kjernen i dagens ytterst trøblete diskusjon om forholdet mellom ord og handling. Ord får bare konsekvenser hvis vi bestemmer oss for at de skal ha det. (Ibid)

Dette innlegget skapte (i motsetning til vår artikkel) en rekke reaksjoner. Jeg vil fremheve tre. Først, fra den andre kritiserte parten i kommentaren, tidligere utenriksminister Jonas Gahr Støre, som da var blitt leder i Arbeiderpartiet.²² Støre gikk i ingressen i retning ytringskulturperspektivet da han skrev: "Vi må også kunne si og mene noe om andres ord. Det er å ta ytringsfriheten på alvor." Han var tydelig på skillet mellom ord og handling og eksemplifiserte med terrorangrepet 22. juli 2011. Han slo fast at det var bred enighet – i et

²² <https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/ab77/Kronikk-Dialog-er-forenlig-med-konfrontasjoner-strid-og-kritikk--Jonas-Gahr-Store> (sist besøkt 5.9.2017)

rettsstatlig perspektiv – om at det kun var gjerningsmannen som hadde ansvaret for selve terrorhandlingen.

Men kan ord og holdninger inspirere handlinger? Det tror jeg de kan. Skal vi snakke om det? Det mener jeg vi bør. Det er nødvendig å diskutere holdninger, i samfunnsdebatten, men også hva som sies i kommentarfelt, i moskeer, i menigheter og på politiske møter. Vi må også våge å snakke om hvordan det som sies kan inspirere og oppildne til handlinger. (Støre 28.01.2016)

Mens Åmås er opptatt av å skape et skarpt skille mellom ord og handling og ser på det som grunnleggende for en sivilisert offentlig debatt, sier Støre at det er umulig å overse ordenes konsekvens:

Det handler om å forstå hvordan stemninger og holdninger skapes i samfunnet. Det handler også om å forstå situasjoner der holdninger kan lede til farlige og grufulle handlinger som historien er sørgelig full av.

Det må vi gjøre, selv om noen er raske til å påberope seg at de er krenket eller hevder at motargumenter er et angrep på deres ytringsfrihet. Aksepterer vi dette, legger vi listen for høyt for å komme med politisk kritikk av holdninger. (Ibid)

Det Støre også trekker frem kan sies å være beslektet med det retorikere som Christian Kock og Lisa Villadsen legger vekt på i sitt begrep om retorisk medborgerskap, nemlig offentlig debatts evne og særegne plass for å behandle uenighet (Christian Kock og Villadsen 2017, Kock 2007, 2008a, 2016, Kock 2008b, Villadsen 2012):

Ytringsfriheten er en grunnleggende og bærende verdi i vårt samfunn. Det å ta egne valg om å vise respekt for andre, handler ikke om å kompromisse på denne grunnleggende menneskerettigheten. Dialog er forenlig med konfrontasjoner, strid og kritikk. (Ibid)

Redaktøren og kommentatoren Svein Egil Omdal argumenterer gjennom to tekster (Omdal 08.02.2016, 06.02.2016) for en økt forståelse for handlingsperspektivet ved å se på konsekvenser av hva vi sier. Han nevnte Rwanda og Jugoslavia, og la vekt på at ”det finnes utallige andre eksempler på hvor lett det er å skape fiendebilder, og hvor vanskelig det er å endre dem når de først er skapt. Derfor begynner enhver krig med forsøk på å dehumanisere fienden gjennom propaganda i form av ord og bilder,” (Omdal 08.02.2016) I dette perspektivet blir spørsmålet om ytring og handling, i følge Omdal, virkelighetsfjernt: ”Hvor ytringene da slutter og handlingene begynner, er muligens råstoff for seminarer, for ofrene er

overgangen dessverre av marginal betydning.”(Ibid) Det Omdal så tematiserer, har fellestrekk med det Isaiah Berlin beskriver i sitt berømte essay ”Two concepts of liberty” hvor han beskriver både positiv og negativ frihet (Berlin 1969). Selv om Omdal støtter Åmås sitt poeng om viktigheten av ytringsfrihet, understreker han betydningen av både den positive og den negative friheten:

I USA måtte kaféieernes frihet til å velge sine kunder vike for de svartes frihet til å bli servert. Free at last! I dag er det forbudt å kaste ut svarte bare fordi de er svarte, men det er like forbudt å henge opp skilt med «Whites only». Forbudet er innført fordi denne ytringen ligger altfor tett opp til handlingen. (Omdal 08.02.2016)

Anine Kierulf fra Det juridiske fakultet ved Universitetet i Oslo reiste en annen type innvending. For det første viste hun den juridiske (og filosofiske) siden av argumentet. Dette er den klassiske begrunnelsen for ytringsfrihet etter John Stuart Mill (1869).

Både idéhistorisk og rettslig er skillet mellom ord som øver vold og handlinger som øver vold, avgjørende. Det er derfor vi beskytter ytringsfriheten så sterkt. Nesten alt bør kunne sies, uansett om noen føler seg støtt av det. Fordi tankefriheten er absolutt, og det er ethvert individs frihet å få uttrykke de tanker man har. Men også fordi demokratiet og samfunnets fremdrift er avhengig av en friest mulig fakta— og informasjonsflyt – og utveksling, fremhevelse og nedkjempelse av ideer. Uten noen velmenende, men forstyrrende og begrensende sensur-autoritet underveis. (Kierulf 25.01.2016)

Når det gjelder lover knyttet til ytringsfrihet er de som kjent vide i Norge, men ikke grenseløse. Det er opprettet en egen avdeling for hatkriminalitet i Oslopolitiet.²³ Og juristen Kierulf er også tydelig på handlingsperspektivet:

At ord kan skade, er det imidlertid ingen tvil om. Det vet ethvert mobbeoffer. Som nepp finner så mye hjelp i Åmås' forsikring om at «ord får (...) konsekvenser hvis vi bestemmer oss for at de skal ha det». Men skaden ved mobbing eller krenkelser er annerledes – psykisk, ikke fysisk. Og den behandles også annerledes, av denne grunn. (Ibid)

Det er vanskelig å finne en fasit når det kommer til hvordan ord kan virke i verden. Det bør også påvirke den juridiske diskusjonen. Som Kierulf skriver: ”Hvilke ytringer som forbyes, og hvorfor, bør kontinuerlig debatteres. Inngripende, vilkårlige og inkonsekvente reguleringer

²³ <https://www.politiet.no/rad/hatkriminalitet/> (sist besøkt 18.9.2017)

bør kritiseres.” Kierulf viser også frem det samme dilemma som jeg og Svare tar opp, nemlig at debatten skaper et nødvendig skarpt skille mellom de ulike posisjonene:

Enten bør man stille seg fullt ut bak kategoriske oppgjør med et eller annet ytringsfrihetshinder (alle aviser bør trykke karikaturer, følelser bør aldri begrense ytringsfrihet, etc.), eller hensettes i Støre-kroken, der de utydelige som kanskje egentlig ikke skjønner hvor viktig ytringsfrihet er, hører hjemme. Slik polarisering kan paradoksalt nok skape mindre, ikke mer reell meningsbrytning. Det er fullt mulig å være tydelig og prinsipiell i ytringsfrihetsspørsmål uten å avvise nyansene de uansett består av. (Ibid)

Debatten ble avrundet ved at Åmåss svarte på de ulike reaksjonene han hadde fått i en kommentar der han understreker betydningen av en sunn offentlig debatt og adopterer nettopp begrepet ytringskultur: ”[H]atprat og dårlig ytringskultur [må] takles av alle ansvarlige borgere. Men disse negative fenomenene må ikke skygge over de klare tendensene som setter ytringsfriheten under sterkt press.” Han argumenterer så for at skillet mellom ord og handling er nødvendig nettopp fordi ord er med på å skape premisser for handling:

Forskerne Helge Svare og Trygve Svensson antyder i et innlegg på aftenposten.no 28.1. at skillet som jeg påpeker innebærer at ord og ytringer ikke betyr noe. Tvert imot: Ytringer er høyst virksomme, de har positiv og negativ innflytelse. Sammenhengen er imidlertid indirekte. Som Svare og Svensson selv medgir, er det snakk om «til dels lange kjeder av hendelser der mange er involvert, og mange valg gjøres underveis». Nettopp: Ord og ytringer er ikke handlinger, de skaper premissene for dem. (Åmåss 01.02.2016)

For Åmåss er det, så snart det prinsipielle skillet mellom ord og handling er markert, også klart at kommunikasjon skaper premiss for handling. Begrepet ”ytringskultur” er, som jeg vil utdype i kapittel 2.2.6, en måte å beskrive de ord og ytringer som ”skaper premissene” for handling (og det er også en handling: å *skape* premisser). For analytiske formål viser diskusjonene at forholdet mellom ord og handling ikke er en *enten-eller* relasjon, men en *både-og*. Ja, selvfølgelig er det noe annet å handle med sine hender enn å handle med sine ord. *Men det vi gjør med språket er også handlinger.*

Det interessante med handlingsperspektivet som normativt grunnlag er at det fungerer fleksibelt sammen med ulike juridiske grenser for ytringer. Å se på retorikk som det å handle med kommunikasjon i verden, gir implisitt et normativt grunnlag. Det kan utleves og forhandles om i en dynamisk ytringskultur. Man kunne foreslått strengere eller mer spesifikke

normative krav. Men hvem skal bestemme disse? Handlingsperspektivet er basert på et språksyn, ikke i et normativt og/eller juridisk regelverk. Det å utføre handlinger, enten verbalt eller fysisk, er ikke normativt i seg selv, men legger til rette for (eller impliserer eller krever eller legger opp til) normative vurderinger. Hvilke normative overveielser og vurderinger som kan og bør gjøres avhenger nettopp av hvilken yringskultur man har/befinner seg i. Handlingsperspektivet er normativt i den forstand at når du handler så kan og vil handlingene dine bli vurdert normativt. Dine retoriske kommunikasjons handlinger vil bli vurdert ut fra den yringskulturen du ytrer deg innenfor. Derfor er yringskultur også en handlingskultur – og en handlingskultur er (ofte) en yringskultur.

Denne siden ved retorikkfaget vil etter mitt syn være nyttig å fremheve nå som faget får en stadig mer sentral plass i læreplanen for norsk for alle trinn i grunnskolen og videregående opplæring.²⁴ Kommunikasjon er mer enn virkemidler, å forstå kommunikasjon handler om at den virker i verden og i oss selv.

2.1.6 Flerstemt handlingsperspektiv

En klassisk retorisk analyse tar gjerne for seg en stor tale av en sentral samfunnsaktør som oppnår noe spesifikt ved hjelp av talen. Men mennesker handler gjennom kommunikasjon på en rekke ulike måter og arenaer. Derfor er et *flerstemt* handlingsperspektiv nyttig. Det inkluderer tilfeller hvor vi handler med kommunikasjon, men der man ikke identifiserer en tydelig intensjon fra aktøren. Selve begrepet flerstemthet har sin forbindelse til den russiske litteraturteoretikeren Mikhail Bakhtin. Han introduserte polyfoni, altså flerstemthet, som en sentral lesenkkel til den litterære særegne kvaliteten til Dostojevskijs romaner. I opposisjon til en formalistisk og stivbent ideologisk lese måte viste han hvordan forfatteren lot flere stemmer opptre samtidig, ja endog likeverdige med forfatterens stemme.

A character's word about himself and his world is just as fully weighted as the author's word usually is; it is not subordinated to the character's objectified image as merely one of his characteristics, nor does it serve as a mouthpiece for the author's voice. It possesses extraordinary independence in the structure of the work; it sounds, as it were, alongside the author's word and in a special way combines both with it and with the full and equally valid voices of other characters. (Bakhtin 1993: 7)

²⁴ Se: Læreplan i norsk. Fastsatt som forskrift av Kunnskapsdepartementet 20.06.2011. Tilgjengelig på <http://data.udir.no> (sist besøkt 17.11.2017).

Bakhtin utviklet også begrepet *heteroglossia*. Med dette legger han vekt på at det finnes mange forskjellige diskurser i et litterært verk samtidig (Bakhtin 1981: 272).

For et retorisk handlingsbegrep åpner ideen om flerstemthet for nyttige tolkninger. For retorisk analyse kan ideen om det flerstemte brukes til å forstå at vi gjennom kommunikasjon utfører *flere* handlinger og kan ha flere, til dels motstridende intensjoner. Vi begår kommunikasjon i verden som ikke kan ses på som ”virkningsfull” eller ”overtalende” i tradisjonell klassisk retorisk forstand – men som like fullt er retorikk.

La oss som et eksempel se for oss en tenåring som er frustrert over at hun ikke får lov å delta på en festival med flere av sine venner. Etter en heftig diskusjon som beveger seg over i en krangel, hvor hverken foreldre eller datter kommer noen vei i overtalelsen, ender det opp med at hun forarget går på rommet sitt. Dagen etter har foreldrene glemt det hele, men etter middag står datteren plutselig på stuegulvet og skriker: ”Jeg hater dere!” før hun tramper opp trappen og smeller igjen døren. Et slikt utsagn fanges vanskelig opp av definisjoner som ”overtalelse.” Hensikten er vanskelig å bestemme, det samme er virkningen. Men det er ingen tvil om at det vi står overfor er en form for *handling*.

Videre forsøk på innsnevring kan være at handlingen bør foregå i en situasjon, en sosial sammenheng. Hvis retorikk skal være studiet av handling gjennom kommunikasjon, vil den første innskytelsen være at vi snakker om kommunikasjon mellom noen. Men også offerhandlinger, bønn til Gud eller andre former for ”symbolske handlinger” kan være retorikk. La oss se for oss den samme tenåringen som passerer stuen taus, og så går en tur samme kveld. Kanskje hun ender opp ved havet, hvor hun står og roper til bølgene: ”Jeg hater dere!” Kanskje kommer det andre ord og lyder i en form som overrasker selv den unge jenten. Sinnet taler gjennom henne, slik det har gjort med mange før. Det er noe et menneske gjør for seg selv. Som å skrive i en dagbok man aldri har tenkt å vise til noen. På samme måte som en biolog anerkjenner at et tre som faller i skogen uten at en biolog er til stede for å dokumentere det likefullt følger biologiens lover, er ikke menneskelige handlinger med kommunikasjon – også uten å være rettet mot andre mennesker og som sådan ”utenfor” det sosiale – like fullt retorikk? Nøyaktig hvor grensen skal trekkes er en umulig epistemologisk oppgave. Vi kan se for oss at etter den unge jenten har ropt mot bølgene, så roer sjøen seg, skyene trekker til side og solen titter frem. Hun tolker dette som et tegn på at ting kommer til å ordne seg og livet fremdeles har mange muligheter. Altså, hun tolker naturen symbolsk og narrativt. Med andre ord retorisk. Da beveger vi oss inn i maksimumsretorikkens landskap.

Holberg-kjenner Georg Johannesen tok til orde for det han kalte *totalretorikk* eller *maksimumsretorikk* (Johannesen 2001: 7).²⁵ Selv om vi fremdeles snakker om retorikk som handling, i denne sammenheng, en fortolkende handling, er fare for at vi, med en for vid retorikkdefinisjon, ender opp med ideen om retorikk som nærmest all menneskelig gjøren og laden. Men la oss se for oss at når datteren vender hjem så sitter foreldrene i stuen og ber henne slå seg ned. Der får hun vite at de har ombestemt seg: Hun kan likevel dra på festival. Dette fører til både tårer og klemmer, og det er ingen vanskeligheter med å forstå alt dette som handling gjennom kommunikasjon. Vi beveger oss inn i den deliberative retorikken, hvor mening skapes i samspill, men hvor vi trenger et fleksibelt system for fortolkning siden argumenter, følelser, erfaring, intuisjon, dagsform, situasjon, og en rekke andre faktorer spiller inn. Dette er hva Jens E. Kjeldsen har kalt "rhetoric as working through" (Kjeldsen 2016). Når familien legger seg om kvelden er det med en fornyet følelse av samhørighet og forståelse. Følelsesutbruddet: "Jeg hater dere" er vanskelig å klassifisere i genre eller appellform. Det er vanskelig å tolke det ut fra strategi eller intensjon. Men det er en handling uansett utfall. Det ville vært retorikk, selv hvis utfallet hadde blitt et annet, og foreldrene bare ble mer bestemt i at det er for tidlig med festival.

Eksempelet handler om å innsirkle en retorikkdefinisjon som fungerer på en rekke ulike typer språkhandlinger. I dette tilfellet retorisk lære, altså *rhetorica docens* (Kjeldsen 2004: 14). Det flerstemte handlingsperspektivet kan også brukes mer pragmatisk, enten som analyse eller praksis (*utens* eller *studens*). Min egen erfaring som henholdsvis politisk rådgiver, taleskriver, og politiker har lært meg at det viktigste spørsmålet å stille i begynnelsen av en tale er nettopp hvilke *oppgaver* den skal løse. Legg merke til flertallsformen. En viktig tale skal alltid gjøre en rekke ting. En hovedtale på et politisk parti sitt landsmøte, for eksempel, hvor denne genren fremdeles er helt sentral, kan deles opp i minst fire oppgaver:

- Komme med et kjernebudskap som treffer det medierte publikum utenfor landsmøtesalen
- Adressere ulike deler av partiet basert på politiske ulikheter og landsdeler.
- Fortelle en historie som fungerer effektivt i kampen mot de konkurrerende partiene
- Gi argumenter som kan brukes i den offentlige debatten om sentrale politikkområder.

²⁵ "Retorikken er et totalt system. Språket finnes alle steder hvor mennesker er. Også naturen er full av tegn som vi tolker retorisk. Dette er noe egentlig alle mennesker vet." (Johannesen 2006: 147)

I en slik sammenheng er selvfølgelig hvert ord planlagt, sågar innøvd. Og det er klart at man skal løse flere oppgaver samtidig, utføre mange typer handling. Er det så en måte å syntetisere dette voldsomme spennet i situasjon og intensjon mellom den unge jenten og den erfarne politikeren på landsmøtet?

For å foregripe neste delkapittel, kan man trekke en forbindelse mellom den typen handlinger som Quentin Skinner er opptatt av at må komme frem fra kontekstuell lesning i hans studier av blant annet Machiavelli og Hobbes, og handlinger som ligger nærmere hva for eksempel tidligere nevnte Giddens beskriver som utilsiktede eller ikke-bevisste konsekvenser av handlinger (som at de alltid vil gjenskape, forsterke, eller endre de strukturelle forutsetningene for videre handling). Konsekvenser er et innebygget aspekt av handlingene, selv om de ikke svarer til det vi gjerne oppfatter som intensjonelt og ikke hva man vil bruke til å bedømme handlingen som vellykket eller ikke.

Et begrep jeg kommer tilbake til, og som danner tittel for artikkel 2, er forhandling, *negotiations* (Svensson 2017a). Begrepet stammer fra Stephen Greenblatt som bruker det for å forklare det særegne ved litteraturen som en forhandling mellom sin egen situasjon, med annen litteratur, med tekster som eksisterer side om side. Begrepet brukes til å forklare hvordan Shakespeare forhandlet både med hoffet, dronning Elizabeths sterke styre, med normer og forventninger til genre i sin samtid, med publikums krav og skuespillerens evner. Komplexiteten i situasjonene for en offentlig skribent i England i den elisabethanske tiden og for Holberg under absolutismen, gjør at begrepet forhandling er treffende for å forstå begge kontekster (selv om det er lett å peke på ulikheter i både tekst og situasjon).

Det flerstemte handlingsperspektivet tar høyde for at vi utøver mange handlinger samtidig. Vi går inn i *forhandlinger* med våre omgivelser og oss selv.

2.1.7 Dynamisk handlingsperspektiv

Jeg vil legge til et siste aspekt ved handlingsperspektivet for retorisk analyse. Når en aktør handler gjennom kommunikasjon, forhandler vedkommende med situasjonens kompleksitet. Vi tar hensyn til tid, sted, publikum. Dette er aspekter som er godt beskrevet, både i klassiske begreper som *kairos* og *aptum*, og i moderne retorisk teori, som i den nevnte debatten etter Bitzer, Vatz og Kjeldsen.

Så langt har jeg argumentert for at vi handler gjennom kommunikasjon. Men handler også kommunikasjon gjennom oss? En handlende aktør er prisgitt visse forutsetninger som må forstås som en del av situasjonen, selv om de ikke er direkte knyttet til situasjonen. Man er for eksempel norsk, med bergensdialekt enten anno 1702 eller anno 2017, med en viss utdanning, et visst ordforråd, og vi er en del av det vi her kaller en ytringskultur.

Som flere teoretikere, særlig innenfor diskursteori, har påpekt (Fairclough, Cortese, og Ardizzone 2012, Wodak 2012), setter språket vi har tilgjengelig rammene for hva vi sier og hvordan vi sier det. Dermed "handler" også språket. Som det står i en nyere norsk lærebok om kritisk diskursanalyse:

Den kritiske diskursanalysen vil vise korleis vi menneske gjennom språkbruk, bevisst eller ubevisst, kan vidareføre tankemønster og perspektiv som kan vere negative eller krenkjande for ulike grupper i samfunnet. [...] Målet med den kritiske diskursanalysen er å synleggjere at framstillingar som på overflata verkar nøytrale, alltid har ideologiske implikasjonar. (Skovholt og Veum 2014: 37-38)

En analyse som skal ta hensyn til det dynamiske forholdet mellom taler og tale, mellom aktør og kommunikasjon (og det bør jo retorisk analyse) vil derfor ha fordel av et slikt dynamisk handlingsperspektiv. Den som handler med kommunikasjon forhandler altså ikke bare med den konkrete situasjonen. Hun forhandler også med det språket som hun har tilgjengelig. Som jeg har skrevet om tidligere, i en artikkel som er utenfor denne avhandlingens ramme, kan dette synes som en blind flekk hos for eksempel Habermas:

Let us look at the most influential modern philosopher on questions of communicative norms, Jürgen Habermas, whose notion of rhetoric may seem almost Kantian in its dismissiveness. For instance, he directs strong criticism at deconstructionist and post-structuralist influences in the social sciences, claiming that Heidegger and Derrida "provide grounds by fleeing into the esoteric," or "by fusing the logical with the rhetorical," they create "an amalgam that resists 'normal' scientific analysis at its core." (Habermas, 1987: 336). In the essay "The Normative Content of Modernity," he strongly criticizes Heidegger and Derrida's "lubrications on technology," claiming that they are insensitive to the "ambivalent content" of modernity and its achievements. And further: "That the self-referential critique of reason is located everywhere and nowhere, so to speak, in discourses without a place, renders it almost immune to competing interpretations." Habermas is critical of a deconstruction of reason and the attack on what we might call enlightenment values, but he still acknowledges rhetoric's omnipresence in human affairs:

Even the normal language of everyday life is ineradicably rhetorical; but within the matrix of different linguistic functions, the rhetorical elements recede here. The world-disclosive linguistic framework is almost at a standstill in the

routines of everyday practice. The same holds true for the specialized languages of science and technology, law and morality, economics, political science, etc. They, too, live off of the illuminating power of metaphorical tropes; but the rhetorical elements, which are by no means expunged, are tamed, as it were, and enlisted for special purposes of problem-solving. (Habermas, 1987: 209)

Habermas sees that “the normal language of everyday life is ineradicably rhetorical” but claims that rhetoric is “tamed and enlisted for special purposes of problem-solving.” This is a good argument against the simplifying idea that “everything is language” or “everything is rhetoric.” But his claim can also be simplifying in the sense that Habermas, who is otherwise sensitive to the idea of negotiation, excludes the dynamic relationship between a person and her rhetoric. We use narratives and metaphors, “tamed” if you will. But the rhetorical encounters of our lives also “use us,” enlighten us, and affect the way we think about the world. The relationship between the individual and her rhetoric doesn’t have a fixed starting point, it’s an on-going dynamic relationship, constituting and negotiating each other, day after day. (Svensson 2016b: 4)

Med et dynamisk handlingsperspektiv åpner vi altså for at påvirkningen går begge veier – mellom taler og tale. Dette var, som nevnt, også et element i diskusjonen i retorikkfeltet i kjølvannet av postmoderne teori på 90-tallet (Geisler 2004). Der retorikk gjerne analyserer og tar utgangspunkt i aktører som handler, mer eller mindre strategisk gjennom språket, tar diskursanalyse ofte utgangspunkt i grunnleggende maktstrukturer som ligger i det språket vi har tilgjengelig. Et dynamisk handlingsperspektiv åpner for at retorikken bør ta utgangspunkt i begge deler. I artikkel 5 om ytringskultur skriver jeg sammen med Helge Svare om tolkningsrammer, med utgangspunkt i teorien om *framing* (Lakoff 2008, 2004). Et dynamisk handlingsperspektiv tar høyde for at når noen klarer å forandre språket vårt, for eksempel ved å skape svært sterke tolkningsrammer, så er det en handling som har vidtrekkende konsekvenser. Den ”handler” gjennom oss, når vi gjentar den.

En definisjon som favner bredere enn den målrettede overtalelsens retorikk, handler altså om følgende forhold:

1: Noen ganger handler vi med kommunikasjon uten at formålet er tydelig nok til at vi kan kalle det vi prøver å få til for overbevisning

2: Noen ganger utfører vi flere ulike handlinger med kommunikasjon. ”Overbevisning” eller ”overtalelse” blir dermed en for snever definisjon på hva handlingen er. Handlingen er for ”rik” eller for ”enkel” til å kalles overtalelse.

3: Når vi bruker kommunikasjon i handling er det et dynamisk forhold mellom den som kommuniserer og mulighetene kommunikasjonen tillater. Noen bruker norsk, andre arabisk, en tredje bilder på Instagram en fjerde dans, eller kanskje en kombinasjon. Retorikken ”bruker” oss på samme måte som vi ”bruker” retorikken. Enhver retor til en hver tid forhandler med den retorikken hun har tilgjengelig. Det er grunnleggende menneskelig å utvide disse grensene, i gatens kreative slang eller, som vi skal se i tilfellet Holberg: ”å forbedre det danske språk”(Svensson 2017b).

La oss nå i neste delkapittel se på hvordan et *flerstemt og dynamisk handlingsperspektiv* kan egne seg for retorisk analyse av historiske tekster.

2.2 Retorisk analyse av Holbergs tekster

Man kand ikke see et Menneske længer end til Tænderne; man maa derforf dømm om en Mand, alleene efter hans Gierninger.

Ludvig Holberg, Epistel 13.

Retorikkforståelsen beskrevet i forrige kapittel danner utgangspunkt for følgende innfallsvinkel: Ludvig Holbergs tekster er flerstemte og dynamiske retoriske handlinger. Som jeg kommer inn på i alle avhandlingens Holberg-artikler, er det å lese og prøve å fortolke Holbergs tekster nyttig, også for en moderne retorikkforståelse. Samtidig er de historiske tekster og bør analyseres med dette som utgangspunkt.

En retorisk analyse av typen jeg er interessert i, vil ta utgangspunkt i nettopp handling, intensjonalitet og aktørens rolle. Spørsmålet om forfatter og intensjonalitet har vært sentralt i mye av etterkrigstidens humanistiske forskning. Roland Barthes sitt berømte essay "Forfatterens død" (1994) er et eksempel på litteraturkritikkens behandling av forfatterspørsmålet. Det samme er Wimsatt og Beardsleys artikkel om *The Intentional Fallacy* (1946). Her vil jeg ikke gjennomgå denne allerede godt kjente debatten, men snarere klargjøre hvordan den forholder seg til min strategi for å bruke et retorisk handlingsperspektiv i møte med historiske tekster. Dette kapittelet utdyper derfor en del av de samme tankene som ligger til grunn for artikkel to, *Didactic negotiations*, spesielt avsnittet om "*Negotiation as action*" (Svensson 2017a: 222-223). Det jeg argumenterer for er at en nyttig inngang til retorisk analyse av historiske tekster kan være å spørre hva den historiske aktøren *gjorde* når vedkommende skrev. For å si det med Quentin Skinner: "[W]hat speech acts they may have been performing in writing what they wrote." (Skinner 2002: 96) Skinner insisterende metodiske spørsmål handler om å identifisere den historiske aktøren som *handlende*. Dette spørsmålet er viktig også for den følgende Holberg-analysen. Men jeg vil argumentere for at Skinners analyse bør utvides med en bredere retorikkforståelse. Jeg tar til orde for at Stephen Greenblatts begrep om forhandlinger, *negotiations*, er et godt utgangspunkt for et slikt utvidet retorikkbegrep (Greenblatt 1988, 2010, 2011). I tråd med forrige delkapittel vil jeg ta til orde for at historiske tekster kan analyseres retorisk med et *flerstemt og dynamisk handlingsperspektiv*.

2.2.1 Holbergs tekster som handling

På hvilken måte kan Ludvig Holbergs tekster sies å være handlinger, og i så fall, hvilken type handlinger snakker vi om? Holbergs samlede skrifter utgjør 11 478 sider (Olden-Jørgensen og Sejersted 2014: 11). Det er et mangfoldig skriftkorpus. En betydelig del (ca. 2/3 av tekstmengden) består av historieverkene. Han skrev i flere genrer, ja introduserte flere av genrene i Danmark-Norge i tidlig opplysningstid. Det er en mengde overlapp mellom tankegodset i de ulike periodene av hans virke. En av de vanligste måtene å dele forfatterskapet inn på er i tre faser eller ”raptuser” (Vinje 2014: 119): Den *poetiske*, den *historiske* og den *moralfilosofiske*. Det er en nyttig inndeling, men bør nyanseres både ut i fra den gjensidige påvirkningen Holbergs tekster hadde på hverandre, og rekkefølgen han skrev dem i. Et representativt utvalg av tekstene som spiller en rolle i denne avhandlingen kan se slik ut i en kronologisk liste:

Introduction til de fornemste Europæiske Rigers Historier (1711)
Anhang til den Historiske Introduction (1713)
Natur- og Folke-Retten (1716)
Peder Paars (1719–20)
Skæmtedigte (1721–22)
Komedier (1723–54)
Metamorphosis (1726)
Levnedsbreve (1728–43)
Dannemarks og Norges Beskrivelse (1729)
Dannemarks Riges Historie (1732–35)
Synopsis historiæ universalis (1733)
Bergens Beskrivelse (1737)
Almindelig Kirkehistorie (1738)
Heltehistorier (1739)
Niels Klim (1741)
Jødiske Historie (1742)
Moralske Tanker (1744)
Heltindehistorier (1745)
Epistler (1748–54)
Epigrammer (1749)
Moralske Fabler (1751)²⁶

Som vi ser er det ikke tette skott mellom de tre fasene verken tematisk eller kronologisk. Holberg debutere med historieverket: *Introduction til de fornemste Europeiske Rigers Historier* (1711) som ble fulgt opp av hans *Anhang* to år etterpå. Det første sentrale verket,

²⁶ Dette er ikke en komplett liste over Holbergs tekster, men de viktigste tekstene for denne avhandlingens formål. En mer fullstendig oversikt kan man for eksempel finne på holbergskrifter.no.

som er noe av en lesenøkkel til Holberg, er *Natur og Folkeretten* (1716). Dette regnes riktignok ikke som noe *originalt* verk. Holberg følger i stor grad Samuel Pufendorf, men evner også å tilpasse boken til dansk-norsk kontekst. Han gjør den relevant i en slik grad at det var Holbergs mestselgende bok i hans egen levetid, og den mest brukte boken om naturrett i kongeriket frem til slutten av 1700-tallet (Vinje og Sejersted 2012, Koch 2015).²⁷

Holberg skriver historieverker, komedier, levnedsbrev, en roman og en rekke essays og epistler om hverandre. Holbergs komedieskriving faller for eksempel hovedsakelig i to faser. Den tidlige fasen, hvor han under pseudonym skriver det satiriske verket *Peder Paars* (1720). Det banet sannsynligvis vei for at den erfarne teatermannen Rene Magnon de Montaigu (1661–1737) rekrutterte Holberg til å skrive i forbindelse med teateret i Lille Grønnegade (Jensen 1972). *Den Politiske Kandstøber* (Holberg 1723a) regnes som starten på det dansk-norske institusjonsteater (Sivertsen 2014, Andersen 1994) og var den mest spilte komedien i Nord-Europa gjennom store deler av 1700-tallet (Rossel og Argetsinger 1990).²⁸ Det var altså for denne scenen de mest betydningsfulle komediene ble skrevet, som Jeppe på Bjerget (1723c), Jean de France (1723b) og Erasmus Montanus (1731). (Sistnevnte ble riktignok ikke oppført innen teateret ble stengt, og debuterte derfor som tekst i 1731, før det ble oppført første gang i Hamburg i 1742 og ikke før i 1747 på dansk.) I den sene fasen av sin poetiske raptus skrev han komedier som Danmark-Norges mest etablerte forfatter. I mellomtiden hadde riket gjennomlevd en periode under Christian 6. med teaterforbud og strengere sensur. Den eldre Holberg skrev mindre kreative stykker, mer idedrevne, og de regnes generelt som svakere. Utbredelsen er også liten, selv om noen av dem gjorde suksess på Det Kongelige Teater som åpnet i 1748, etter tronskiftet til Fredrik 5.

Holberg hadde et voldsomt gjennomslag som forfatter, og det i nesten alle genrer han skrev i. Hans juridiske innføringsbok ble, som nevnt, brukt flittig på universitetene. Hans historieverk likeså: Bare den lille latinske læreboken *Synopsis historiae universalis* (1733) ble oversatt til en rekke europeiske språk og var ”standarlæsning i de ældste latinskoleklasser og på universitetene frem til 1770erne” (Skovgaard-Petersen 2014: 208). I tillegg fikk hans roman *Niels Klim* (1741) utbredelse både i Danmark-Norge og internasjonalt. Fra latin ble den

²⁷ Jeg utdyper om Holbergs *Natur og folkeretten* bl.a. i artikkelen om Holbergs retorikksyn i avsnittet ”Naturrettslig og politisk retorikk” (Svensson 2016a: 40-43). I artikkel to, *Didactic negotiations*, ser vi hvordan komedien *Den Politiske Kandestøber* (1723a) er påvirket både av virkelige hendelser i Hamburg, samt også sterkt influert av hans tidlige verk *Natur og folkeretten*.

²⁸ Komedien staves på ulike vis. I original var tittelen *Den Politiske Kandstøber*, mens den på moderne dansk er oversatt til *Den politiske kandestøber*. På norsk er den vanligste formen *Den politiske kannestøper*.

oversatt til tysk, engelsk, fransk, nederlandsk, russisk, svensk, ungarsk og dessuten dansk. Hans essaysamling *Moralske Tanker* (1744) ble oversatt til de sentrale europeiske språk. Den kom i to tyske utgaver og en nederlandsk i årene 1747-48, og i 1749 til fransk. Som Jørgen Sejersted har vist, hadde hans tekster også et ukjent liv i pre-republikkens amerikanske aviser i 1750-årene; utdrag fra *Moralske tanker* ble trykket i oversettelse anonymt i Boston-avisen "The Independent Reflector" samt i "New-York Evening Post" og "The New York Gazette." (Sejersted 2016). Dette er kun små nedslagsfelt for å illustrere det en lang rekke *holbergianere* (altså Holberg-forskere gjennom 250-år) har påpekt: Holberg hadde en svært stor betydning. Men betydning er som alltid kontekstuell, han er betydningsfull i den grad han er blitt brukt. Som vi har sett var bredden i hans skrifter mye brukt gjennom 1700-tallet. Etterhvert endret dette seg, og de fleste forbinder ham i dag med komediene og de satiriske verkene. Som Lars Roar Langslet skriver:

Holberg gikk inn i den store europeiske litteraturtradisjon, og tok mål av seg med den som målestokk. Selv ble han også tradisjonsskaper, bl.a. ved å støpe grunnformene for en rekke av de litterære genre som dansk og norsk litteratur har levd videre i. Elever i egentlig forstand fikk han ikke, iallfall ingen som teller idag – for Holberg tilhørte en epoke som allerede var på hell, og stod fremmed overfor nye smaksideal. Romantikken var avgjort ikke hans stil. Men helt frem til de 20. Århundre var det knapt noen viktig dansk eller norsk dikter som ikke i en eller annen mening var påvirket av Holberg eller forholdt seg til ham. (Langslet 2005: 486)

Det å skrive virksomme tekster kan naturligvis også ses på som handlinger i kulturen. Men en retorisk analyse i et handlingsperspektiv bør også ha som mål å si noe mer spesifikt om *hvilke* handlinger vi snakker om. Artikkel en, "Jeg taler her om Tale-Konstens Misbrug", tar derfor for seg Holbergs retorikksyn som en del av hans samfunnssyn (Svensson 2016a), artikkel to om didaktiske *forhandlinger* (Svensson 2017a), artikkel tre om hvordan Holberg gjennom sine tekster bidro til å *skape* yringskultur (Svensson 2018) og artikkel fire om *mulighetene for handling* som retorisk medborger (Svensson 2017b). Vi utforsker både Holbergs handlingsrom – og hans syn på hvilke vegger, gulv og tak dette rommet burde ha. Her snakker vi om et *offentlig* rom, noe som er et hovedpoeng fra Quentin Skinner: Det man undersøker er den offentlige personen med hans offentlige intensjoner.

2.2.2 Quentin Skinner og retorisk analyse

Quentin Skinner regnes som en av de mest innflytelsesrike historikerne fra den såkalte Cambridge-skolen, en retning i historiefaget som har markert seg ved å legge vekt på hvordan viktige figurer i intellektuell historie er *aktører* som må forstås i *kontekst* (Browning 2016). Spesielt Skinners artikkel *Meaning and Understanding in the History of Ideas* (1969) regnes som en sentral tidlig tekst. Her angriper Skinner det han kaller to grunnleggende *mytologier* i historievitenskapen. Den dreier seg, i Skinners polemiske perspektiv, om å lese sentrale historiske tekster som tidløse bærere av viktige ideer og vise hvordan de er evig gyldige og dermed relevante i dag (1969: 5). Dermed står man i fare for å for eksempel kritisere historiske aktører for ikke å være tydelig nok forsvarere av universelle rettigheter eller kvinnefrigjøring – før disse konseptene var oppfunnet (eller i det minste etablert tankegods). Eventuelt å se på dem som store tenkere som bare *nesten* oppdaget det neste generasjon ville forstå. I denne mytologien er store ideer kontekstløse og historien teleologisk.

Den andre ortodoksien, og spesielt relevant i tilfellet Holberg, er det Skinner kaller "the mythology of coherence" (Skinner 1969: 16). Dette handler om at man i møte med klassiske tekster ofte finner motstridende synspunkter, inkonsistente ideologiske standpunkt. Dermed blir historikerens oppgave å etablere en sammenheng, og finne aktøren vi analyserer sine mest fundamentale perspektiver, også i tilfeller hvor dette ikke eksisterer. Artikkelen er altså et polemisk oppgjør med det Skinner kaller ortodoksier og mytologier, og samtidig introduksjon av grunnleggende konsepter som "context" og "intentionality" (Sebastián og Skinner 2007). Metodene for historisk analyse som blir skissert i 1969-artikkelen har Skinner skrevet om en rekke steder, og kanskje mest fullstendige i *Visions of Politics*, et trebinds-verk hvor han spesielt i del 1, *Regarding Method* (Skinner 2002) videreutvikler ideene fra 1969-artikkelen.²⁹ Det Skinner legger vekt på i 2002-versjonen av *Meaning and Understanding* er at vi i møte med historiske tekster er klar over at mål og intensjon bak teksten er å løse problemer i *sin* tid – ikke i vår. Det er nettopp det som gjør dem relevante. Klassiske tekster kan hjelpe oss å forstå "not the essential sameness but rather the variety of viable moral assumptions and political commitments" som har eksistert gjennom tidene (Skinner 2002: 88). For Skinner har dette betydning ikke bare for forståelsen av tekstene, men også for vår egen samtid. Det gjør oss klar over at alle samfunn – også vårt eget - "places unrecognised constraints upon our imagination"(2002: 89).

²⁹ Den publiseres også i revidert form i denne artikkelsamlingen (Skinner 2002: 57-89).

Skinner er opptatt av å etablere et handlingsbegrep som kan forklare sosial handling bl.a. i tradisjonen etter Weber (som beskrevet kort i forrige kapittel). I artikkelen *Social meaning and the explanation of social action* (Skinner 2002: 128-144) gjør han for eksempel rede for sitt filosofiske grunnlag for å forstå aktørers handlinger som både kausale og rasjonelle, selv hvis de med vårt utgangspunkt virker irrasjonelle og uten et klart formål. For å forenkle et komplekst argument handler det om å forstå aktøren kontekstuell. Skinner legger også vekt på at en handling kan ha en lang rekke intensjoner (2002: 138-139). Skinner forholder seg dog først og fremst til debatter i idehistorie, historie og filosofi etter det som er blitt kalt den språklige vending eller "the linguistic turn" i humanvitenskapene. Som han selv skriver, med henvisning til diskusjonen om forholdet mellom forfatter og tekst, legger han vekt på en lignende tanke som det jeg i forrige kapittel kalte et dynamisk handlingsperspektiv, altså at vi både bruker og begrenses av det språket vi har tilgjengelig:

Critics [...] have accused me of adopting a traditional "author-subject" approach, the implication being that I have yet to hear about the death of the author announced a long time ago by Roland Barthes and Michel Foucault. It is true that their announcement has always struck me as exaggerated. I accept of course that we are limited by the concepts available to us if we wish to communicate. But it is no less true that language constitutes a resource as well as a constraint [...]. This means that, if we wish to do justice to those moments when a convention is challenged or a commonplace effectively subverted, we cannot simply dispense with the category of the author. (Skinner 2002: 117)

Det som gjør Skinners metode nyttig for retorisk analyse er hans øyne for kompleksiteten i møtet mellom aktør og situasjon. Siden vi bør lese tekster som aktive handlinger bør vi for eksempel forstå de ideologiske perspektivene i forhold til hva som er tidens dominerende tanker. Han viser ofte til at man, for å forstå hvordan Machiavellis brutale råd til herskere skal tolkes korrekt, ikke kan tenke på Machiavelli som en slags tidløs kynisk talsperson for den autoritære hersker, men snarere se på hvordan Machiavelli i *Il Principe* brøt med den vanlige genren "rådgivningsbok for prinser". Ved å gi råd som at man må lære seg "å ikke alltid gjøre det gode" er intensjonene hans også å bryte genren, være en uvanlig sannferdig rådgiver, og en rekke andre intensjoner som kan avdekkes ved analyse (Skinner 2002: 142-143). Dette er interessant i møte med Holberg, for som beskrevet, for eksempel i artikkelen *Mot en ytringskultur - om Ludvig Holberg og offentligheten* (Svensson 2018), tar Holberg ofte inn begge perspektiver i en sak, som i spørsmålet om sensur. Som jeg viser i artikkelen er det gode grunner til å hevde at Holberg var skeptisk til sensur. Men han skrev også like skeptisk om mengden av dårlige skrifter som en følge av den alt for lette tilgangen til å publisere. Når

vi ser hans skrifter under ett, er det slående ved Holberg derimot at han svært gjennomgående er opptatt av *kvaliteten* på den offentlige debatten. Det er, som jeg viser, vanskelig å finne en Holberg-tekst hvor ikke dette blir tematisert. Vi bør også minne om at Holbergs argumentasjon mot sensur ikke bør forveksles med for eksempel den senere John Stuart Mills argumentasjon om ytringsfrihet som en naturlig rettighet for menneskene (Koch 2015: 354). Holbergs sensur-syn stammer snarere fra Cicero, som vi vet han kjente godt, og som det finnes en lang rekke spor av i hans skrifter (Kragelund 1978, Svensson 2016a). Han er opptatt av hva som kunne være til samfunnets beste. Som blant annet Jakob Maliks har skrevet om, var bakgrunnen for dannelsen av tidsskrift motivert ut fra økonomisk vekst, ikke individets frihet (Maliks 2011). Holbergs syn på det vi med et *moderne begrep* kan kalle ytringskultur forstås derfor best kontekstuellet. Det er viktig å skille disse kategoriene, siden Holberg ikke hadde forutsetninger for å bruke et ord som ”ytringskultur”, og langt fra kunne forutse en debatt om ”ytringsfrihet vs. ytringsansvar” som har vært sentral de siste årene i kjølvannet av karikaturstrid, eller for å bruke en belastet metafor – *sivilisasjonskamp* (Jakobsen 2016). Men, hans arbeid med problemstillinger i *sin tid*, kan være nyttig for vår tid. Det at han bruker svært mye plass på å skrive om ytringers kvalitet viser at han anså dette som *viktig*. I hans offentlig uttrykte intensjon om ”å forbedre det danske sprog” lå det også å forbedre det vi – igjen med moderne begreper – kan kalle ytringskultur og muligheten for å utøve retorisk medborgerskap (Svensson 2018: 10-11).

Skinners perspektiv om at intensjoner bør forsås som *offentlige intensjoner* gir god mening i møte med Holberg. Man kan kun gjette hva som foregikk i Holbergs innerste kjerne. (Man skal ikke lese lenge i ulike varianter av *holbergiana* før man ser villige forsøk på nettopp den type gjetning.) Her bør vi slutte oss til Holberg selv, som i Epistel 13 skrev: ”Man kand ikke see et Menneske længer end til Tænderne; man maa derfor dømme om en Mand, alleene efter hans Gierninger.” (1748: 72) ”Gjerninger” bør tolkes i tråd med Holbergs konstante blick for hva som sømmer seg for en offentlig person. Epistelen handler om den avdøde Cardinal Fleury som man må holde ”for en oprigtig og ærlig Minister, efterdi man udi hans heele Liv intet Tegn finder til Duplicitet eller Falskhed” (1748: 72). Hos Holberg blir i dette tilfellet handlinger og talehandlinger sidestilt.

Holbergs handlinger er som vi skal se preget av en rekke ulike hensyn. De er komplekse språkhandlinger med et differensiert publikum bestående av alt fra den danske samfunnseliten, til potensielle publikum i Lille Grønnegade teater, til lesere i den europeiske lærdes republikk.

2.2.3 Hva er Holbergs innovasjon?

Skinner lanserte tidlig ideen om den innovative ideolog – ”innovating ideologist” (Skinner 1974, Sørensen 2014). En innovativ ideolog er en ”som konfronterer de givne konventioner, og som forsøker at legitimere en ny politisk dagsorden” (Sørensen 2014: 116). Dette er en aktør som ved hjelp av språklige innovasjoner søker å påvirke utviklingen ved for eksempel å innføre *nye begreper* i debatten, eventuelt *omskrive begreper*. Eventuelt kan aktøren vise at de grunnleggende verdier som motstanderne av en politisk idé holder høyt, blir ivaretatt av *nettopp denne ideen*. Skinner skriver: ”this probably represents the most widespread and important form of ideological argument” (Skinner 1974: 298). Skinners primære eksempel er verdier og ord knyttet til den fremvoksende kapitalistiske økonomien og ”the commercial classes”. Han viser hvordan ord eller konsepter som ”ambition” og ”shrewdness” endrer betydning fra svært negativ til nøytral betydning (Skinner 1974: 297) og hvordan adferd som passet i en ny økonomi fant betydning i religiøse verdier:

The concept of providence began to be used in good faith (as it is still used) to refer simply to acting with foresight about monetary affairs, while the concept of acting religiously came to be used simply to refer to cases of exact and punctual behaviour. (Skinner 1974: 298)

Som Michael Kuur Sørensen har tatt til orde for, er Skinners konsept om den innovative ideolog overførbart til andre perioder enn 16 og 17-hundretallet, som er Skinners spesialområde (Sørensen 2014). Men hva med en handlende aktør som ikke er en tydelig ideolog?

Holberg var mest original når han kopierte. Med Emil Frederiksens ord: ”En Klassicist er et Menneske, der har erkendt det som noget naturligt at overholde foreskrevne Former” (Frederiksen 1954: 8). Holberg var ikke opptatt av å være original i moderne forstand. I forfatterskapet gjorde han utstrakt bruk av sin brede lesning av klassiske kilder og sin kjennskap til de viktige tankeretninger i sin tid. Så kan vi spørre hva som gjør Holberg ikke bare forskningsmessig, men også kommersielt interessant, den dag i dag? Hvorfor spilles fremdeles hans teaterstykker og hvorfor utgis han bøker? Svaret på det er naturligvis et komplekst samspill av tradisjon, akademisk økonomi og at mange av tekstene rett og slett er svært morsomme. Dette reflekterer en mer generell kvalitet som Stephen Greenblatt har beskrevet godt, nemlig at en litterær tekst er en slags bærer av sin egen kontekst og dermed i stand til å overleve sin tid.

Works of art [...] contain directly or by implication much of this situation within themselves, and it is this sustained absorption that enables many literary works to survive the collapse of the conditions that led to their production. (Greenblatt 2005: 13)

Et kunstverk opptrer altså alltid i en sammenheng, som Skinner vektlegger, og som det retoriske begrepet *kairos* dreier seg om. Men det at et kunstverk griper sin tid på en interessant måte kan også gjøre det interessant for andre tider, og la det skape nye situasjoner.

Hvilken ideologi hadde Holberg? Han er ikke lett å plassere. Han er blitt tolket både som konservativ og radikal, noe jeg beskriver i artikkel to, i avsnittet *Holbergiana* (Svensson 2017a: 224-225). Tolkninger av Holberg sier ofte mer om det ideologiske utgangspunktet til fortolkeren enn Holberg selv. Men som artikkelen *Ludvig Holberg – en retorisk medborger?* (Svensson 2017b) tar for seg, er kanskje det mest interessante med Holberg de små forskyvningene av mening, innenfor de strenge rammene av den dansk-norske eneveldet. Holberg slutter seg for eksempel til ideen om en *suveren*. Det er i tråd med hans fremste naturrettslige inspirasjonskilde Pufendorf. I det fragmenterte tysk-romerske rike, fremstod ideen om en eneveldig konge som progressiv. Det gjorde den også i lys av Europas blodige religionskriger. Som Holberg hevder er republikker enten ”ordentlige” eller ”u-ordentlige”, men han er klart mest positiv til styreformer ”hvor den høyeste Magt er foreenet udi en Person” (Holberg 1734: 349). Det viktige med Holbergs ideologiske innovasjon er imidlertid ikke pro eller contra eneveldet. Det er *begrunnelsen* for eneveldet. Det er gitt av Gud. Ikke siden kongen er gudommelig, men siden eneveldet er den beste styreformen for alle menneskene i et rike. De som har *gitt* kongen makten formelt sett er stendermøtet av 1660. Derfor er også eneveldet lovfestet i Danmark-Norge. Holberg redigerer bort det mest provoserende hos Pufendorf for å gjøre denne tanken mer spiselig i sin egen kontekst. Med moderne, altså ahistoriske begreper er han derfor både konservativt og radikal på samme tid (Svensson 2017b: 7).

Det jeg vil vise er at Holberg ikke i hovedsak er en ideolog, han er en lærer. Eller mer presist: hans viktigste ideologiske mål er å belære. Metoden er forhandlinger med tidens ideer og kunnskap, og ved å vise hvordan den offentlige samtalen burde forbedres. I den mest sentralstyrte av de europeiske statene var det ikke mye rom for innovativ ideologi. Skinners metodiske spørsmål om historiske aktørers handlinger og intensjoner besvares, etter mitt syn, best med et annet begrep: innovativ forhandlinger.

2.2.4 Innovative forhandlinger

Med ”innovative forhandlinger” foreslår jeg en sammenstilling av et nøkkelbegrep hos Skinner (innovativ) med et nøkkelbegrep fra Stephen Greenblatt (forhandling). Holberg var i større grad en innovativ forhandler enn en innovativ ideolog. Det henger både sammen med hans individuelle talent og navigeringsmulighetene i Danmark-Norge.

Stephen Greenblatt er, i tillegg til vinner av Holberg-prisen for 2016, sannsynligvis den mest kjente forskeren innenfor den retningen i litteraturvitenskapen som kalles *new historicism* (Payne 2005). Selv referer han ofte til det han holder på med som ”cultural poetics” (Greenblatt 2011). Nyhistorisme, som vi kan kalle det, er ikke en metode, men snarere en praksis, noe som gjør at selve forhandlingsbegrepet hos Greenblatt ikke er klart teoretisk begrunnet. Som Asdal et al. skriver, kan det mer tolkes som ”en retorisk og stilistisk formel”:

Ikke desto mindre har den en klar og programmatisk funksjon, som oppgjør både med marxistisk determinisme og med autonomietetikk. Hovedpoenget for Greenblatt er å undersøke formene for utveksling mellom verk og historie, mellom tekst og kontekst, som åsted for en ”sirkulasjon av sosial energi”. Typisk for det litterære verket er ifølge Greenblatt de åpne og gjensidige prosesser som utspiller seg i form av forhandlinger om verkets estetiske og historiske verdi. (Asdal et al. 2008: 212)

Med andre ord: ”History and literature are mutually imbricated.”(Payne 2005: 3) Med Greenblatt blir en av flere oppgaver for en analyse å se verket som en del av en kollektiv prosess, hvor språk, som kulturens fremste menneskeskapte ressurs, deltar i en forhandling om alt fra politisk debatt til de nære ting, som hvordan kroppene våre forholder seg til hverandre. Man skal spørre: ”What kinds of behaviour, what models of practice, does this work seem to enforce?” (Greenblatt 2005: 12) Mest kjent for sine Shakespeare-analyser viser Greenblatt hvordan for eksempel et stykke som *As You Like It* artikulere ”cultural codes of behaviour” (Greenblatt 2005: 13-14). (Slik for eksempel er vist i Touchstones ”rule-book for insults”). Det virkelig interessante er den doble dynamikken, hvor stykkets karakterer både forhandler med ”the boundaries of their culture”, og samtidig er en del av å ”establish and maintain those boundaries for their audiences”(Ibid). Poenget minner om Skinners, som sier at ”one of the most fruitful ways of approaching such texts is to view them as embedded in processes of legitimization” (Sebastián og Skinner 2007: 105). Dette gir en verdifull lesenøkkel til Shakespeares stykker. Og Shakespeare var, i likhet med Holberg, en slags kulturell svamp, i stand til å kombinere klassisk lesning med samtidens nye tanker og

representere det gjennom sin kunst. Derfor er et stykke som *The Merchant of Venice* fremdeles interessant, fordi, det til tross for sin groteske anti-semittisme (og sine enda verre forlegg, som Marlowes *The Jew of Malta*) likefullt er en representasjon av nettopp den utstøttes stemme (Svensson 2008: 75-90). Og, i Greenblatts eksempel, Caliban i *The Tempest* er en representasjon av menneskene som møtte de første brutale kolonistene. Selv innenfor de kraftige begrensningene Shakespeare skrev under er han i stand til å ”display cracks in the glacial front of princely power and to record a voice, the voice of the displaced and oppressed”(Greenblatt 2005: 17).

Analysen av Holbergs *Den Politiske Kandstøber* demonstrerer dette poenget: Det er et stykke som forhandler om sin tids demokratiske kultur, og stykkets karakter Herman von Bremen har en dobbelthet som gjør han til noe mer enn en komisk figur (Svensson 2017a: 236). Men kan vi slutte derfra at dette var Holbergs *intensjon*? At han egentlig skrev et slags skjult og subversivt demokratisk stykke? Det er en for enkel påstand, og det er nettopp her kontrasten mellom Quentin Skinner og Greenblatt blir relevant. Skinner har, i en av sine nyere bøker, vendt oppmerksomheten mot nettopp Shakespeare. I *Forensic Shakespeare* (Skinner 2014) dokumenterer han grundig hvordan den engelske dikteren bruker sitater og figurer fra Cicero og fra samtidens juridiske lærebøker når han skriver, for eksempel rettsscenen i *The Merchant of Venice* (Skinner 2014: 210-216). Men interessant nok, Skinner presenterer ikke en eksplisitt teori om hva Shakespeare *gjorde*, når han gjorde dette. Han svarer altså ikke på det insisterende spørsmålet fra sine egne, tidlige metodiske tekster. Da jeg selv fikk anledning til å spørre ham om dette i plenum, på den europeiske retorikkforeningens konferanse i Norwich i 2017 (hvor Skinner var invitert som key-note-speaker) svarte han at dette var problemet med Shakespeare: *det er vanskelig å vite hva han vil*. Det beste svar man kan gi er at Shakespeare ville *vis*e dette til publikum, hvordan stoff fra lærebøker de hadde hatt på latinskolen kunne gjøres om til høydramatisk kunst, i for eksempel rettsscenen i *The Merchant of Venice*. Noe temmelig lignende er tilfellet med Holberg. Stiller vi spørsmålene: Hva gjorde han? Hva ville han? Hva var hans intensjon? finner vi en mengde svar, men samtidig ingen svar som er tydelige ut i fra en moderne standard (i form av: ”han ville reformere staten”). Derfor besvares spørsmålet best ved å se på nettopp *formen* Holberg handlet i, gjennom komplekse språkhandlinger og forhandlinger. Sannsynligvis har han hatt mange intensjoner samtidig, alt i fra å fremme egen karriere til en forsiktig balansering av tidens normer og regler. Både Holberg og Holbergs kunst forhandlet – gjennom *flerstemte og dynamiske språkhandlinger*.

Quentin Skinners metodiske spørsmål er et nyttig utgangspunkt når man vil analysere en tekst retorisk. Men den drar altså nytte av et bredere språksyn. Det er også noe Christian Kock har tatt til orde for. I artikkelen *Retorisk analyse av historiske tekster*, fremhever han først en del likheter med Skinners metode:

Retorikere mener typisk, at det centrale ikke er at finde betydningen i 'teksten selv', og heller ikke så meget, hvad de historiske teksters ophavsmænd og kvinder *intenderede*, eller hvad de rent faktisk *udrettet* over for deres publikum. Her er de på linje med Skinner, der erklærer sig mere interesseret i de *illokutionære handlinger*, som teksterne udfører, end i de psykologiske intentioner bag dem, eller deres 'perlokutionære' virkninger. (Kock 2014: 98)

Men som Kock påpeker, vil en retorisk analyse være bredere orientert enn for eksempel ved å se på hvordan begreper endrer seg over tid. Det skal nevnes at Skinner, generelt sett, har et "bredere" siktemål enn for eksempel en konseptuell historiker som Reinhart Koselleck, som jo nettopp har vist verdien av å følge et konsept gjennom historien for å se historisk endring (Koselleck 2006). Skinner befinner seg et sted mellom Kock og Koselleck i den grad at han tolker begrepsforskyvingene i en bred historisk kontekst. Som Kock skriver:

Retorisk analyse af historisk-politisk diskurs (og af enhver art diskurs) prøver generelt at redegøre for, hvordan tekster i kraft af deres konkrete ordlyd i en konkret situation kan gøre noget. (2014: 98)

Som nevnt er det vanskelig å slå fast Holbergs nøyaktige intensjoner eller handlinger. Det er en del av fascinasjonen. På et punkt vil jeg likevel fremheve hans handlingsperspektiv. Som jeg kommer inn på i del tre av denne innledningen, samt i alle Holberg-artiklene, var Holberg en del av det vi kan kalle *retorikken mot retorikken*. Når Holberg skriver kritisk om talekunstens misbruk henviser han til tidligere tenkere som Hobbes og Locke. Men det sentrale i vår kontekst er i like stor grad at Holberg som historisk aktør avviser retorikken fordi retorikken slik den fremstår i tidlig opplysningstid ikke gjør *jobben* – slik han ser det. Det gamle retoriske språk med disputaser og deklamasjoner er ikke egnet til å løse den nye tids oppgaver. Begrunnelsen er derfor både filosofisk og praktisk, altså situasjonell. Ergo egentlig retorisk med et moderne retorikkfaglig blikk. Vi bør forstå Holberg, og retorikken mot retorikken, som en nyttig del av fagets utviklingshistorie.

Med Skinners begrep bør vi skille mellom den "innovative ideologen" Holberg som skriver for å endre retorikken, og selve det samtidige konseptet for retorikk, som var noe

fundamentalt annet enn det er i dag. Å lese eller se *Eramus Montanus* oppført hvis du selv har blitt utdannet i latinskolen og med offentlige disputaser, er noe helt annet enn hvis du kun kjenner det som en fjern gammel skikk. Som vi skal se var Holberg opptatt av et språk som *gjorde jobben*, og hans språkhandlinger i sin samtids debatter rettet seg mot nettopp dette.

2.2.5 Ytringskultur og retorisk medborgerskap

Retorikk er ikke et skjellsord, men et uunnværlig fag i ethvert sivilisert samfunn med et minimum av ytringsfrihet. Derav følger at det ikke fins ytringsfrihet i samfunn der befolkningen mangler retorisk skoleing i en eller annen institusjon.

Georg Johannesen³⁰

Når Isokrates begynner sin tale om fred ("On the Peace") i 355 f.Kr ved å kjeftte opp publikum beskriver han samtidig det dynamiske forholdet mellom taler og publikum. Han kritiserer et publikum han hevder har dyrket frem en smiskende talertype, som ikke våger å si noen imot, og som foretrekker krigshissing fremfor fred.

Indeed, you have caused the orators to practice and study, not what will be advantageous to the state, but how they may discourse in a manner pleasing to you. And it is to this kind of discourse that the majority of them have resorted also at the present time, since it has become plain to all that you will be better pleased with those who summon you to war than with those who counsel peace [...]. (Isocrates 1928: 4-6)

Gjennom å fremvise det dynamiske forholdet mellom taler og publikum gir Isokrates samtidig en normativ vurdering av hvilken ytringskultur han mener best kan tjene bystaten, og hvordan man bør utøve sitt retoriske medborgerskap. Blant annet viser han betydningen av uenighet og strid i offentlig debatt. Man trenger talere som ikke er opptatt av å snakke folk etter munnen, men snarere provosere med nye tanker:

And yet, if you really desired to find out what is advantageous to the state, you ought to give your attention more to those who oppose your views than to those who seek to gratify you, knowing well that of the orators who come before you here, those who say what you desire are able to delude you easily—since what is spoken to win favor clouds your vision of what is best—whereas those who advise you without regard to your pleasure can affect you in no such way [...]. (Isocrates 1928: 10-13)

³⁰ Fra *Sosiologiens retorikk og retorikkens sosiologi*. (*Sosiologi i dag* nr. 1/86)

Isokrates gir oss et tidlig eksempel på refleksjon om, ikke bare hvilke midler retorikken gir for å handle gjennom kommunikasjon, men også hva som er de bredere politiske og kulturelle forutsetningene for denne typen handling. Den øvrige meningen med talen er politisk. Som George Norlin uttrykte det: "Athens must come to her senses, throw away her dream of empire, and recognize once for all the right of each Hellenic state to be free and independent."(Norlin 1928: 3)

I avhandlingen brukes to begreper for denne typen refleksjon: *ytringskultur* og *retorisk medborgerskap*. På grunn av artikkelformatets naturlige begrensninger vil jeg bruke dette kapittelet til å legge til noen aspekter ved disse.

Det er to begreper med noe ulikt siktemål. Ytringskultur handler om bredden i talesituasjonen. Som jeg skriver i artikkelen om Holbergs ytringskultur "Med ytringskultur mener jeg altså normer og regler man kan forhandle om gjennom kommunikasjon." (Svensson 2018). Retorisk medborgerskap forutsetter mennesker som handler gjennom kommunikasjon. Den retoriske medborger agerer med sine verktøy og sine intensjoner (som er mer eller mindre klare) og dette er medborgerens rett. Den retoriske medborger er for eksempel ikke alene ansvarlig for at debatten skaper en kollektiv rasjonalitet. Men når man deltar i en debatt med argumenter gir man samtidig normative utsagn om hvordan denne debatten skal foregå. Ytringskultur er begrepet for vannet vi ror i, retorisk medborgerskap er båten og årene.

2.2.6 Ytringskultur

Kulturbegrepet kan omhandles på svært mange vis i humanistisk forskning, hvor kulturstudier sågar er en egen disiplin. I denne sammenheng, en retorisk undersøkelse, innsnevrer jeg dette til *ytringskultur*. Når Helge Svare og jeg bruker begrepet første gang er det som et bidrag til en konkret debatt om ytringsfrihet og ytringsansvar. Vi tar til orde for at "ytringskultur" overskrider en uheldig dikotomi og fører debatten inn på et mer konstruktiv spor (Svare og Svensson 2015). I artikkelen om Holbergs ytringskultur bruker jeg begrepet i videre forstand, og tar til orde for at en retorisk analyse av ytringskultur kan styrkes å studere både form og handlingsaspektet av det som ytres. Disse to sidene av kommunikasjon henger sammen, enten det er i komedier skrevet for det første dansk-norske institusjonsteater, reskript fra kongen

eller en moderne NOU (Svensson 2018). Men et begrep som ytringskultur kan også stå i fare for å utvannes. Stephen Greenblatt beskriver i sitt essay med navnet *Culture* nettopp faren ved et begrep som kan bety alt og ingenting. Han foreslår derfor at man reflekterer over to spesifikke sider ved kulturen, det han kaller *begrensninger* og *mobilitet* (constraints and mobility).

The most effective disciplinary techniques practiced against those who stray beyond the limits of a given culture are probably not the spectacular punishments reserved for serious offenders—exile, imprisonment in an insane asylum, penal servitude, or execution—but seemingly innocuous responses: a condescending smile, laughter poised between the genial and the sarcastic, a small dose of indulgent pity laced with contempt, cool silence. And we should add that a culture’s boundaries are enforced more positively as well: through the system of rewards that range again from the spectacular (grand public honors, glittering prizes) to the apparently modest (a gaze of admiration, a respectful nod, a few words of gratitude). (Greenblatt 2005: 11)

Det er interessant å lese Holbergs tekster med *begrensninger* og *mobilitet* som linse. Ved hjelp av for eksempel satire fremviste han sin tids skikker. Han deltok i forhandlingene om kulturen ved å bruke de kulturelle ressursene han hadde tilgjengelig.

Hvis vi leser følgende utdrag fra en av hans sene komedier, det lite kjente lese-stykket *Philosophus i egen indbildning* (1754b), får vi en god illustrasjon av Holbergs form for teksthandling og forhandling. Komедien ble ikke oppført i hans levetid, og kun spilt kort tid etter hans død.³¹ I likhet med hans andre alderdomskomедier mangler det noe av den fortettede komiske handling som egner seg for scenen. Men det er et godt stykke for å fremvise Holberg som den ”innovative forhandler” omtalt i forrige kapittel.

Pernille, som fører ordet er den kvikke ”Kammer-Pigen” om hvem Holberg i Epistel 447 skrev har ”den største Rulle” i komedien. Scenen utspiller seg mot Petronius, som tjener *Cosmoligoreus*, en figur Holberg laget for å latterliggjøre dem som innbiller seg at ”Philosophie bestaaer allene udi Theorie, Skiæg og Kaabe, eller som meene, at de besidde alle Philosophiske Egenskaber”(1754a: 122).³² Målet til filosofen er, som ofte i komedier, et giftemål med Pernilles husfrue: den bemidlede Leonora. Scenen begynner med en debatt om

³¹ Samt ved en enkelt *Holberg-Aften* i 1923 i *Holberg-Samfundet af 3. December* (Nyborg 2014).

³² På samme måte som *Erasmus Montanus* er også *Cosmoligoreus* en latinisering av *Cosmus*, noe som var en skikk i tidlig opplysningstid. Petronius i stykket heter egentlig Peer. I Bergen finner man for eksempel *Erik Pontoppidans gate*, oppkalt etter biskopen (og Holberg-motstanderen). Pontoppidanus er en latinisering av ”fra Broby.” Om forholdet mellom Holberg og Pontoppidan skrev Ludvig Daae: ”Disse Mænd vare ikke Venner og kunde vel heller neppe være det”(Daae 1886: 79)

lyst og synd, hvor Pernille spør: ”Holder da din herre skuespil og dans for synd?” Petronius svarer: ”Vist! Der er ingen dårligheder som han oftere laster.” Så følger denne utvekslingen:

Pernille: Det ved jeg nok, thi landet har godt forråd på pedanter, og ingen har mere årsag at fordømme skuespil end narre efterdi de finder sig afmalet i alle scener. Dette er hvad komedier angår. Hvad dans anbelanger, da ser jeg ikke hvad synd der kan være i legemets uskyldige bevægelse.

Petronius: Hør, min kære mademoiselle, når I engang kommer på et danseassemblé, da stop jeres øren til så at I intet kan høre af musikken, så skal I mærke at de dansende personer vil komme jer for som afsindige mennesker.

Pernille: Hør, min kære monsieur, når engang jeres herre står i cathedra og med heftighed perorerer, da stop jeres øren til så at I intet kan høre af ordene, så skal I óg mærke at jeres herre vil komme jer for som et forstyrret menneske. (1754b: II,1)

Hva kan så eksempelet lære oss om ytringskultur? La meg trekke frem tre aspekter:

1) Holberg bruker retorikken som et felles kulturelt topoi. Som beskrevet ovenfor handler ytringskultur ikke bare om normative regler og normer som man som retorisk medborger må følge. I et deskriptivt perspektiv er det like viktig å finne frem de faste topoi som karakteriserer en bestemt ytringskultur, altså de faste uttrykk (og argumenter) som gir gjenkjennelse og slik fungerer samlende for publikum.

Holberg bruker i scenen ovenfor den retoriske figuren *comparatio*. Den var godt kjent for elever fra latinskolen. Det er figuren som i ordene til Henry Peachum i hans klassiske innføring i retorikk fra renessansen er en: ”Comparison of unlike things.”³³ Eventuelt kan vi si at Holberg benytter seg av en underkategori, *Dissimilitudo*, altså ”a forme of speech which compareth diverse things in a diverse qualitie”³⁴ Det sentrale er at Holberg bruker den kulturelle ressursen latinskolens retorikk har gitt både ham, og det tenkte publikum. Han er en del av en retorisk ytringskultur, og han fremviser dette for publikum.

Hvorvidt Holbergs ti år lange professorat i eloquentia påvirket hans diktning, er en diskusjon i Holberg-forskningen. Det som er sikkert er at teatertradisjonen fra renessansen var tett sammenvevd med undervisning i latinsk eloquentia. Som Kåre Foss skriver om Holberg og ”Det lærde teater”: ”En flink veltalenhetslærer skulle kunne forfatte et skuespill på latin

³³ Fra verket *The Garden of Eloquence* (1593) av Henry Peachum. ”The greatest English work on the figures” (Fahnestock 1999: 13).

³⁴ Se kapittelet om *Comparatio* (Peachum 1593).

[...]”(Foss 1946: 28). Holberg som retoriker er således et gjentagende spor i Holbergiana-litteraturen. Emil Fredriksen skriver om Holberg:

som Eloquentia-Professoren, Kenderen af baade antik og moderne latinsk Litteratur, [...] den københavnske Komieskriver, Kenderen af Dagligsproget i Købmagergade og Vimmelskaftet, Manden der havde det mageløse (som Vielgeschrey i Komiedien siger om Pernille) *memoriam localem*. (Frederiksen 1954: 6)

Som beskrevet i artikkelen om Holbergs retorikksyn (Svensson 2016a) var han dypt forankret i latinskolenes lærdomsideal, i en slik grad at han var en del av bevegelsen som ville fornye denne: *retorikken mot retorikken*. Men som alle betydelige retorikk-kritikere var Holberg selv i stand til å bruke sterke retoriske grep. Det er en mengde spor av for eksempel Cicero (spesielt den sene) i skriftene (Kragelund 1978, Vinje 1993).³⁵ En slik påpekning av det tette forholdet mellom Holberg og antikkens kilder samt innføringsbøker i retorikk er i tråd med det nevnte arbeidet Quentin Skinner de seneste år har gjort med Shakespeare, hvor han viser hvordan sentrale rettsscener, for eksempel i *The Merchant of Venice*, ligger svært tett opp til lærebøkene i jus og retorikk som Shakespeare hadde tilgjengelig (Skinner 2014).

2) Holberg brukte den felles kulturelle ressursen retorikken representerte til å lage satire over puritanismen. Holberg levde under tre ulike konger, med ulike sensurpraksiser og dermed varierende mulighet for å virke som skribent. Grovt sett kan vi si at det puritanske regimet til Christian 6 (1730-1746) skilte seg fra det mer åpne regimet til Frederik 5 (1746-1766). Nyansene i dette feltet er mange, men Jakob Maliks studie er en bekreftelse på at det er ubestridt at ”publikasjonsvilkårene endret seg med regimeskiftet i 1730, og igjen i 1746”(Maliks 2011: 15). Holberg kritiserer i *Philosophus i egen indbildning* den strenge pietisme som hersket under den forrige, puritanske kongen (Nyborg 2014). Selv om hovedkarakteren er filosof kan man med Carl Roos’ tolkning lese at Holberg med Cosmoligoreus ”ganske klart” gjør narr av de geistlige. Det Holberg gjør er å leve opp til det Professor Hans Gram, hadde skrevet 20 år tidligere, i 1734, skeptisk om pietistene, i et brev til Grev Christian Rantzau:

Det er Skade at Assessor Holberg maa ikke faae Forlov til, eller tør vove det paa egen Haand, at skrive os enten nogen Comoedie eller Argus³⁶ om disse Tider; this da

³⁵ Mer om det i neste kapittel om Holberg og retorikken.

³⁶ ”Argus” henspiller på satire, etter det svenske satiriske tidsskiftet *Then svänska Argus* som utkom 1732-1734.

skulde man vel, under anden Haand, fornere ham Et og Andet og deriblandt ogsaa Noget om disse nye apostoliske Folks Bodkamp. (Roos 1922: 499)³⁷

Ved å bruke den velkjente figuren *comparatio*, sammenligner Holberg et dansende menneske med en foreleser. Slik viser han det kontekstuelle ved all tolkning og han gjør dansen til en menneskelig praksis, ikke en særegen form for synd. Dessuten viser han dobbeltmoralen til pedantene – siden det nettopp er pedanter som blir latterliggjort i komediene.

3) Gjennom å fremvise ulike ytringskulturer for publikum lærer Holberg bort en selvbevissthet, og er samtidig en aktør som søker å reformere både synet på undervisning og filosofi. Her er Holberg ”didaktisk forhandler” snarere enn ”innovativ forhandler”. Det å kontrastere bildet av en foreleser med en danser gir bevissthet om form. Dette er et eksempel på det som vies oppmerksomhet i artikkelen om Holbergs ytringskultur (Svensson 2018): *Holberg tematiserer gang på gang den offentlige samtale*. Ved å fremvise det teatrale og potensielt latterlige i en undervisningssituasjon åpner han for didaktisk selvbevissthet. Han tar også stilling i den klassiske debatt om hva som er den riktige ”stil”. Som Eiliv Vinje har vist henger dette sammen med ”ein navngjeten kontrovers frå antikken” (Vinje 1993: 87). Cicero var både talekunstner og teoretiker. Som Jørgen Fafner skriver, helt i tråd med (og til dels tidligere) enn både Skinner og Greenblatt:

En litterær tradition affødes undertiden af praktiske forhold, der ligger udenfor litteraturen. I Ciceros tilfælde er det den romerske rets-procedure, der har givet ham muligheden for at udfolde sin oratoriske begavelse og gennem den påvirke Europas litteratur. (Fafner 1995[82]: 78)

Holberg var naturlig nok interessert i kontroversene rundt hvilken stil som egnet seg best for den offentlige tale. På den ene side var den ”attiske” stil, som bl.a. Brutus representerte. Det var en mager og ren stil med få språklige ornamenter. På den andre side, Hortensius, kanskje den som ble regnet som størst ved siden av Cicero. Cicero selv holdt, som Fafner skriver, en ”mellomstil”. Holberg stilte seg naturlig nok på siden av de attiske, i sitt *Tredje Levnedsbrev*:

Hvis jeg ikke var bange for Ciceronianernes vrede, vilde jeg foretrække Plinius for Cicero i hans breve. Det turde dog være at tale for døve øren. Jeg veed jo meget vel, hvor slem et kætteri det er at sætte den førende guldalderforfatter under en sølvalderforfatter. Jeg indrømmer, at det lyder urimeligt, og jeg vedgaar, at jeg ofte

³⁷ ”Bodkamp” betyr i denne sammenheng ”den Omvendelseskrise, som enhver ægte (genfødt) Kristen maatte igennem.”(Roos 1922: 505) ”Fourunere” betyr ”forsyne”.

drejer af fra alfarvej. Jeg følger mit eget hovede, som gang paa gang faar mig til at gaa imod strømmen. (Holberg 1743: 38)

Han tar til orde for at den enkle stil er mer gjennomarbeidet, tekstene til Plinius og Seneca er mer ”slebne”. Om dette kommenterer Vinje:

Her ser ein hans doble forhold til retorikken. Han aviser alt som smaker av å vera tillært og ikkje heilt fordøydd. Men han er likevel opptatt av problemstillingar som har stått sentralt i retorikken. (Vinje 1993: 88)

Holberg betraktet seg selv som filosof (Svensson 2016a: 35). Det kunne bety både fagfilosof og generelt lærd. I tillegg til å fremvise stil kan stykket derfor som helhet leses som bidrag i en filosofisk debatt. Som Carl Roos påpeker er det en utvikling i Holbergs kritikk av filosofiske ”uskikker”:

Det nye ligger i, at Filosofien i Stykket er noget andet end de Kæpheste, som Montanus og Stygotius red: Instrumentalfilosofien og Metafysikken. Disse tilhørte nu for længe siden Fortiden. [...] Der ligger en Menneskealder og en Menneskealders stærke Udvikling mellem de to Stykker. (Roos 1922: 498)

Det didaktiske og det dikteriske ligger aldri langt fra hverandre hos Holberg. Som han skriver i Moralske tanker: ”En gammel Skribent siger heel artig, at den, som Jupiter er vreed paa, gjør han til en Skolemester. Man kand og sige, at den, som Jupiter hader, gjør han til en Skribent.”(Holberg 1744: 63).

Med ytringskultur beskriver vi altså noe som kan forhandles om gjennom retorikken. Som former oss, og som vi former i et dynamisk forhold. Retorikeren Edwin Black skriver i sin klassiske analyse i *Rhetorical Criticism*, om en helt annen retorisk handling i en helt annen tid, nemlig *The Coatsville Address*.³⁸ Dette er en tale holdt av den amerikanske essayisten og borgerrettsforkjemperen John Jay Chapman. Kort fortalt er situasjonen at Chapman leser i avisen om en brutal lynchjakt i Coatsville, Pennsylvania hvor en mann ved navn Zachariah Walker var blitt brent levende i 1911. På årsdagen for udåden bestemte Chapman seg for å reise til byen og holde en appell og et bønnemøte. Han har imidlertid problemer med å finne et lokale noen er villige til å leie ham, og få er interessert i å møte opp for å lytte til talen. Det han likefullt klarer er å leie et nedlagt butikklokale, og å fremføre talen for tre mennesker ”a

³⁸ Også Christian Kock bruker Black i sin artikkel om retorisk analyse av historiske tekster (Kock 2014).

lady friend who had accompanied him to Coatesville, an elderly Negro woman, and an unidentified man, believed to be a local spy” (Black 1978: 79). I talen sier Chapman at man ikke kan plassere skylden for forbrytelsen på menneskene i Coatsville, altså ugjerningsmennene, alene. Han får, gjennom forbrytelsen, ”a glimpse into the unconscious soul of this country”(Black 1978: 79), og han utvider ansvaret for både denne forbrytelsen og rasediskrimineringen generelt til hele landets historie. Talen nådde svært få. Selv om den ble trykket i et tidsskrift kunne den fort ha blitt glemt. Når Black henter den frem er den kun omtalt ett sted i biografien til Chapman. Sett ut fra bedømmelseskriterier som gjennomslag, publikumsappell, det vi i forrige kapittel kalte *målrettet og intensjonell handling*, virker talen lite vellykket. Black fremhever den likefullt, både som sterk og virksom. Dette er en del av en retorikkfaglig debatt med det han kaller et *neo-Aristotelisk* retorikksyn, som han mener gir et for snevert utgangspunkt for retorisk analyse.³⁹ Det interessante med Blacks perspektiv i vår sammenheng er imidlertid det han skriver om talens plass i kulturen. Han viser hvordan talen inngår i en større samtale med sentrale figurerer i den amerikanske talekulturen.

The context of the Coatsville Address is less a specific place than a culture, but culture in the sense that Lionel Trilling designated: ”A culture is not a flow, nor even a confluence; the form of its existence is struggle, or at least debate—it is nothing if not a dialectic.” It is a context whose place must be measured by a continent and whose time must be reckoned in centuries. Its direct audience has been and is all of those who are interested in a meaningful interpretation of the history and the moral status of the country, and indirectly its audience is all of those who are influenced by the direct audience [...]. (Black 1978[1965]: 84)

Black utvider altså det retoriske kontekst-begrepet for situasjonen: *kairos*. Og han viser hvordan en tale som i utgangspunktet ble holdt for et stusselig publikum på tre mennesker i et nedlagt butikkløke likevel kan spille en rolle i den store samtalen om hva et land er eller bør være.

This dialogue has not ended, but still continues, and insofar as the model of the United States is increasingly influential in other parts of the world, the potential audience of this dialogue grows larger. (Ibid)

En tale som Chapmans inngår altså i den store samtalen om hva et land er. Et fint eksempel på Blacks poeng er at virkningshistorien til Coatsville-talen nettopp tok seg opp flere

³⁹ Dette er en av Blacks hovedanliggender i boken, se for eksempel kapittelet *Aristotle and Rhetorical Criticism* (Black 1978: 91-132)

generasjoner etter. Som professor i African-American studies, Ashraf H. A. Rushdy, har vist tok medlemmer av familien Worth, (som eide den store stålfabrikken hvor Zachariah Walker jobbet) i moderne tid et oppgjør med saken, noe som startet en interessant debatt om hvorvidt en familie kan ta på seg fortidens synder (H. A. Rushdy 2012: 36-39).⁴⁰ Det teoretiske poenget i denne sammenhengen er at Black peker på noe av det samme som Isokrates: det gjensidige forholdet mellom taler og kultur og hvordan talehandlinger sprer seg som ringer i vannet. Det er lett å glemme at Holberg, med sin særegne status i dansk-norsk litteratur, skrev i en konkret sammenheng med svært konkrete begrensinger. Disse forhandlet han med på et så dyktig vis at han endte som baron. Men til tross for at vi bør tolke Holberg kontekstuellt, med Skinners spørsmål om intensjon og handling, kan vi også åpne for at han bidrar til en ytringskultur og en større samtale. Det gir det retoriske handlingsperspektivet en historisk dimensjon. Vi handler i kontekst, og som Black vektlegger, dialogen ender ikke. Dette gir et historisk perspektiv på det Jens Kjeldsen, hovedaklig rettet mot moderne debatter kaller *rhetoric as working through*.

In rhetorical exchanges, we do more than persuade others or reach agreements: Through our common rhetorical working through, we continuously nudge each other, make appeals, acknowledge opponents and positions; test our own arguments – and those of our opponents. Rhetorical working through is collective making sense of the world, ascribing values, encouraging carrying out acts, and acting through communication. (Kjeldsen 2016: 3)

Når Holberg skrev en av sine tilbakeskuende epistler (nr. 179) la han nettopp vekt på komediens evne til forbedre den offentlige samtalen. Han tar, som i *Philosophus i egen indbildning* avstand fra ”fanatici” som regner ”Skuespill blant syndige Lyster.” Disse er jo gjendrevet av tidens ”strængeste og fornuftigste Moralister” (bl.a. Holberg selv). Men så skriver han videre om sine stykkers virkning:

Jeg vil ikkun alleene sige dette, at vore Danske Skuespill have omstøbt disse Rigers Almue ligesom udi en anden Form, og lært dem at raisonnere om Dyder og Lyder, hvorom mange tilforn havde kun liden Idée. Hvis ikke andet var at sige til vore Skuespills Forsvar, kunde man frit sige, at derved gives Middel til det Danske Sprogs Forfremmelse, ja at Sproget, som uforskyldt lidet eller intet tales udi store Huuse, med Tiden derved kand blive Hof-Sproget. (Holberg 1748: 429)

⁴⁰ Rushdy tegner også opp et mer detaljert bilde av denne hendelsens historie og resepsjonshistorie enn Black. (H. A. Rushdy 2012: 31- 40)

Det Holberg gjorde var det Wayne C. Booth (litt foraktfullt) i sin Shakespeare-analyse kaller ”a matter of stuffing in something for the pit, and something else for the gallery” (Booth 1983: 133). Altså: han skrev for både allmuen og eliten. Og som vi ser av *Epistel 179* mente han begge trengte en form for skolering, som Holberg så har gitt. Han har ”omstøbt disse Rigers Almue ligesom udi en anden Form” og dessuten gitt ”Middel til det Danske Sprogs Forfremmelse”. For dansk burde tales bedre av alle, også i hoffet, fremfor tysk og fransk. Underforstått: å tale bedre dansk betyr å tenke bedre på dansk.

2.2.7 Fornuftens lys

Holberg var, som en del av den tidlige opplysningstiden, opptatt av å fremme fornuftsidealet. Som Thomas Bredsdorff har observert om Holberg: ”Den empiristiske indstilling markerer man i hans idelige påkaldelser af erfaring, undersøgelse, ‘examination’.” (Bredsdorff 2004: 52) Han tar her utgangspunkt i en ofte sitert passasje fra Holbergs *Første Levnedsbrev*:

Jeg tilstaar dog oprigtigt, at min læsning af forbudte bøger for nogle aar siden har fremkaldt visse skruler hos mig om den guddommelige aabenbaring. Da jeg forstod, at det især er den frie evne til at tænke, der skiller os fra dyrene, ansaa jeg det for et menneskes pligt at undersøge de fra vore fædre nedarvede trosforestillinger, at læse de forbudte bøger og at tvivle paa alt. Jeg skaffede mig derfor med stor iver alle forbudte bøger, hvis læsning affødte alvorlige skruler for mig. (Holberg 1728: 209)

Det Bredsdorff unnlater å nevne er at Holberg like etter dette, og i tråd med tidens krav, skriver hvordan han nå er kommet ut av en ”alvorlig labyrinth, jeg dog efter nogle aars vildfarelse lykkelig slip ud af” ved å lese bl.a. naturretsfilosofen Grotius. Han vendte tilbake til den sanne kristendom. Men, som det vil komme mange eksempler på i de følgende artiklene, står Holberg i en spenning mellom den fromme religiøse enevoldstro og ideen om ”at tvivle paa alt”. For å plasserer ham i klassisk filosofihistorie er han nærmere Locke enn Descartes, i den forstand at han fremmer en tro på fornuften basert på empirisk tilgang til verden gjennom sanser og erfaringer, ikke gjennom ”at virkelighetserkendelse kan nås ad begrepslig vej” (Bredsdorff 2004: 52). Ikke ulikt idealet han fremmet i *Epistel 29*, om hvorfor han foretrekker å tale med bøndene, som kun taler om det de faktisk vet noe om – jeg analyserer epistelen i artikkelen *Mot en ytringskultur* (Svensson 2018: 19) – eller som Holberg skriver, i en enda mer opplagt tone om bønder i *Epistel 12*:

De lade Lærde Folk bekymre sig om at rense Skrifter fra Copiist-Feyl; de selv rense deres Agre fra Ukrud: De lade andre gjøre Bøger; de selv gjøre Børn, og forrette det eene med det andet uden unødige Formaliteter. (Holberg 1748: 70)

Et godt eksempel fra komediekarakterene som står for denne empirismen er Løytnanten i *Eramus Montanus* som ”læste mest gamle latinske autores og studerede på naturens ret og moralske sager” (Holberg 1731: 5,2). Han er opptatt av om folk har et godt hjerte og kan gjøre jobben. Som jeg skriver om i *Mot en ytringskultur* (Svensson 2018) er det nettopp å fremme rasjonell og erfaringsbasert dialog som er det didaktiske siktemålet når Holberg i Den Politiske Kandstøber (Holberg 1723a) gjør narr av Herman Von Bremen og hans *collegium politicum* som ønsker at de kunne ”viske Chur-Fyrsten af Mayntz noget i Ørene” før de så straks avslører at de ikke vet hvorvidt Paris er en havneby.

Holberg var ikke Kantianer før Kant, og brukte ikke ”opplysning” i samme betydningen som Kant gjorde i 1784. Men det bl.a. Thomas Bredsdorff viser, er at han brukte metaforen *lys* i lignende betydning (Bredsdorff, 2003: 23). For eksempel i *Natur og folkeretten* hvor han skriver ”Menneskets Herlighed frem for de Umælende beester kand fornemmelig sees deraf, at det er begavet met en fornuftig Siæl, hvorudi, er et herligt Lys til at kiende [...]”(Holberg, 1716: 11). Som jeg argumenter for i Ytringskultur-artikkelen er det:

[M]uligheten for rasjonell deliberasjon mellom borgere som er hovedanliggende. De stedene han argumentere for ytringsfrihet er argumentet først og fremst utilitaristisk. Det handler om det felles beste (Koch, 2015: 354). Og viktigst for det felles beste er fornuftens lys. (Svensson 2018: 20)

Dette er et syn som kan nyanseres. Holberg var, som vi skal se, også opptatt av det paradoksale og det irrasjonelle i mennesket. Men la oss godta premisset om at Holberg hovedsakelig i sine tekster fremmet et erfaringsbasert rasjonalitetsideal hvor virkeligheten burde undersøkes fra så mange kanter som mulig, og hvor en åpen og mest mulig fordomsfri debatt burde dyrkes. Vi husker samtidig på at han befinner seg i tidlig opplysningstid i det sannsynligvis mest konsoliderte eneveldet i Europa, med sterke begrensninger på hva man kunne si og mene, spesielt om statens styrelse.

Holbergs tekster om ”fornuftens lys” bør først og fremst tolkes i sin historiske kontekst. Men la meg avslutte dette kapittelet om teori og metode med et annet spørsmål. Kan Holberg tilby, om ikke en løsning, så en *inspirasjon* til hvordan vi skal møte en av de moderne retorikkfaglige debattene, nemlig den som er blitt reist av Christian Kock og hans kritikk av et Habermasiansk rasjonalitetsideal?

2.2.8 Rasjonalitet og verdien av uenighet: Habermas, Kock, Holberg

Kan vi sette Holbergs jakt på det rasjonelle inn i en moderne kontekst, for eksempel til den tyske filosofen Jürgen Habermas sitt prosjekt i etterkrigstidens Europa? Begges tekster bør i så fall tolkes kontekstuellet og som en del av en pågående debatt.

For Habermas sitt vedkommende betyr det å forstå prosjektet som en del av den tyske akademiske tradisjonen for kritisk teori etter 2. Verdenskrig. Dette er ikke stedet for en gjennomgang av en av de mest avanserte akademiske forfatterskapene i moderne tid, men det er godt belegg for å si at Habermas sitt prosjekt handler om finne en ny basis for rasjonalitet. Dette gjør han som en reaksjon på modernitetskritikken fremmet av sine forgjengere i Frankfurterskolen (Adorno og Horkheimer) og det Weberske rasjonalitetsbegrepet fra handlingsteorien (som vi kort tok opp i forrige delkapittel). Rasjonalitetskritikken fra Horkheimer og Adorno baserer seg, bl.a. på samfunnsutviklingen etter Weimar-republikken i Tyskland og kulminasjonen i nazistenes dødsleirer. Som de skriver om egen metode i 1969-utgaven til *Dialectic of Enlightenment*: "our concept of history does not believe itself elevated above history" (Adorno og Horkheimer 2002: xii). Adorno og Horkheimer hadde sett nazismen i hvitøyet. Dermed ble spørsmålet det helt grunnleggende: "What we had set out to do was nothing less than to explain why humanity, instead of entering a truly human state, is sinking into a new kind of barbarism" (Adorno og Horkheimer 2002: xiv). Derav kommer den kjente kritikken av den instrumentelle fornuft. Magnus Hoem Iversen har beskrevet prosjektet til Habermas, sett fra en retorisk synsvinkel:

Modernitet medfører mer fornuft – fornuft er instrumentell fornuft, og instrumentell fornuft medfører manipulasjon og dominans mellom mennesker – noe perioden før, under og etter annen verdenskrig sto som en grell påminnelse om. Det er denne situasjonen Habermas adresserer når han lanserer sitt prosjekt: Å befri rasjonalitetsbegrepet fra jernburet – og å vise at moderne rasjonalitet kan være noe annet enn den instrumentelle og målstyrte som beskrives av Weber. (Iversen 2016: 93)

Et viktig poeng hos Habermas er ideen om moderniteten som et ennå ikke fullendt prosjekt. Han skriver som kjent sin habilitetsoppgave om den fremvoksende borgerlige offentlighet som kommer ut på tysk i 1962, og blir tidlig oversatt til norsk i 1971 (Habermas 2002). Jeg skriver mer om den i både artikkelen *Didactic negotiations* (Svensson 2017a) og *Mot en ytringskultur* (Svensson 2018), og viser til nyere forskning som nyanserer Habermas

betraktelig. Et talende eksempel på Habermas sin idé om det ufullendte moderne prosjekt er fra artikkelen *Modernity vs Postmodernity*:

The project of modernity formulated in the 18th century by the philosophers of the Enlightenment consisted in their efforts to develop objective science, universal morality and law, and autonomous art, according to their inner logic. At the same time, this project intended to release the cognitive potentials of each of these domains to set them free from their esoteric forms. The Enlightenment philosophers wanted to utilize this accumulation of specialized culture for the enrichment of everyday life, that is to say, for the rational organization of everyday social life. (Habermas 1981: 9)

Det er flere sider ved dette sitatet som reflekterer interessant på Holbergs prosjekt. Man kan ta tak i noe så enkelt som det vi tidligere har vært gjennom: bredden i alt han skrev. Fra lange historiske verker, naturretts-boken som ble en innføring for jusstudenter, og da altså moralske komedier, og moralske tekster i form av epistler og essays. I 1746 kom han sågar med sin "Korte Betænkning over den nu regierende Qvæg-Syge med nogle æconomiske Anmerkninger" (Holberg 1746). Her skisserer han praktiske løsninger på den alvorlige kvegsyken som rammet Europa og argumenterer for en vitenskaplig fremfor en religiøs tolkning av problemet: "Vi møder således i udpræget grad en 1700-talsintellektuel i betænkningen, forpligtet på sin samtids problemer og praktiske løsninger af dem." (Bjerring-Hansen 2014)

Det mest interessante i denne sammenhengen er Holberg som en del av jakten på det rasjonelle og hvordan samfunnet kan ta nytte av rasjonell tenkning og rasjonell offentlig debatt. For som Habermas skriver i samme artikkel: "[T]he problem won't go away: should we try to hold on to the intentions of the Enlightenment, feeble as they may be, or should we declare the entire project of modernity a lost cause?" Vi kan forenklet si det slik at Habermas inntar posisjonen at siden moderniteten er et ufullendt prosjekt, blir det et viktig filosofisk prosjekt å gi rasjonalitet en annen og mer positiv forankring enn det Max Weber, Adorno og Horkheimer tilbyr. Habermas sitt svar på dette er bl.a. teorien om *kommunikativ handling* hvor han flytter rasjonalitetsideen fra den autonome aktør som kommer frem til de mest rasjonelle løsninger på egen hånd, til et kommunikativt *felleskap* (Habermas 1984). Det er i dialog med andre, i felleskap, at rasjonalitet kan tilstrebes, forutsatt at man følger prosedyrer og har en god demokratisk infrastruktur.

Fra et retorisk perspektiv er det intuitivt helt korrekt å etablere et rasjonalitetsbegrep i den offentlige samtalen, i møtet mellom mennesket. Også den klassiske retoriske utdannelse kan sees på som en forberedelse til en slik felles kommunikativ rasjonalitet, av den enkle

årsak at hele modellen går ut på at mennesker møtes og debatterer med ulike syn før den best mulige avgjørelsen fattes. Det som imidlertid har tiltrukket seg mye oppmerksomhet og kritikk av Habermas, og det Christian Kock kaller ”habermasianere” er ideen om konsensus og at offentlig debatt alltid og nødvendigvis skal bevege seg mot en form for *enighet*.

Både Christian Kock og Chantal Mouffes kritikk av Habermas spiller en rolle flere steder i denne avhandlingens artikler. Chantal Mouffes kritikk av Habermas går ut på den grunnleggende ideen om hvordan motsetninger i samfunnet skal forstås, hvor hun fremmer ideen om *agonistisk pluralisme*. Mouffe hevder at Habermas sitt konsept for den offentlige sfære går glipp av dens “ineradicable character” av “antagonism and power” (Mouffe 2000: 13) Hun hevder at politikkens mål snarere er “domesticating hostility” fremfor “rational consensus.” (Ibid). Mouffes perspektiv kan være nyttig i den forstand at det åpner for at debatt kan inneholde svært emosjonell og til og med aggressiv tale. Men på den annen side kan man innvende at Habermas selv ikke trekker opp en tydelig normativ linje som ekskluderer emosjonell kommunikasjon. Medieforskerne Karpinen, Moe & Svensson (2008) argumenterer derfor for ”theoretical eclecticism” i møte med Mouffe and Habermas, og hevder at “the public sphere is best understood as an arena of articulating expressions of both solidarity and difference, and in a general sense, this understanding is shared by both Mouffe and Habermas.” (Ibid: 8).

Christian Kock har en annen kritikk, som i større grad tar utgangspunkt i verdien av det liberale demokratiet (selv om han posisjonerer seg som republikaner i den forstand at folk har ansvar for å delta.) Hans kritikk av Habermas sitt konsensusideal henger sammen med kritikken han også gir av pragma-dialektikerne. I artikkelen *Norms of Legitimate Dissensus* går Kock i rette med både den habermasianske diskursetikken og den pragma-dialektiske skole (spesielt representert ved Frans H. van Eemeren og Rob Grootendorst).

[S]ince even reasonable people arguing reasonably cannot be expected to reach consensus, we may conclude that a set of norms that posits eventual consensus as the goal of reasonable discussion, such as the argumentation theories of Habermas or Pragma-Dialectics, is not applicable to practical reasoning. (Kock 2007: 10)

Han viser blant annet til John Dryzeks ide om ”meta-consensus” og argumenterer for at folk som debatterer ”wedge issues” som innvandring og ytringsfrihet:

might use any and all of the resources of rhetoric to help them compare the weights of the pros and cons. Indeed, rhetorical resources are all we have to help us compare

those weights and decide on the issue, since they cannot be weighed, measured or calculated in any objective way. (Ibid: 13).

Det Kock på mange vis gjør er å vekke til live den klassiske debatten mellom filosofi og retorikk som vi kjenner fra Platons *Gorgias*. “Since Plato, it has been a prevalent idea among philosophers that when we discuss any matter, the discussion works the same way as in chess, or at least it should if we are reasonable.” (Kock 2007: 2)

Her gjør nok Kock det noe lett for seg selv, ved å først beskrive en stråmann, eller i det minste en posisjon som er vanskelig å forsvare, for så å peke på at “not all argumentation is about whether statements are true, because some argumentation is about what to do.” En rettferdig lesning av Habermas bør ta i betraktning hvilke spørsmål Habermas prøver å svare på (Bjordal 2012). Det Habermas forsøker, som er spesielt relevant for denne sammenhengen, er å arbeide innenfor en bestemt filosofisk tradisjon, i dialog med den nevnte Frankfurterskolen, og skape et både empirisk og idealtypisk rammeverk for et rasjonalitetsbegrep. Som han skriver i *Theory of Communicative Action*, det teoretiske målet “takes on a special significance: to it falls the task of reconstructing the formal-pragmatic presuppositions and conditions of explicitly rational behavior” (Habermas 1984: 2). Altså grunnlaget for rasjonalitetsbegrepet.

Men Kocks bidrag er et verdifullt korrektiv til ideen (som snarere kommer fra en forenklet tolkning av Habermas snarere enn fra Habermas selv) at debatters endemål er å oppdage sannhet og nå en form for konsensus. Flere retorikere har også respondert på Habermas-kritikken til Kock, noe Kock i stor grad har ønsket velkommen og besvart. Ida Andersen har for eksempel gitt en analyse av Kocks Habermas-kritikk hvor hun vektlegger at synet på for eksempel strategisk kommunikasjon avhenger av *hva* man leser *hvor* hos Habermas, og påpeker at han har nyansert synet sitt en rekke ganger siden *Theorie des kommunikativen Handelns* kom ut i 1981.⁴¹ Når det gjelder konsensusidealet er det også viktig å vise flere sider av Habermas. Han har for eksempel i *Between facts and norms* lagt vekt på det moderne samfunnets kompleksitet, og dermed mulighetene for “*unfettered*” kommunikativ handling:

Under the modern conditions of complex societies, which require self-interested and hence normatively neutralized action in broad spheres, the paradoxical situation arises in which *unfettered* communicative action can neither unload nor seriously bear the burden of social integration falling to it. (Habermas 1996: 37)

⁴¹ Som her er sitert fra den engelske utgaven. (Habermas 1984)

Selv om Habermas naturlig nok ikke mener at konsensus er en empirisk realitet er det i alle tilfeller en mulighet som en del av hans diskursetikk. "[...] selv om Habermas ikke mener at det alltid er mulig å bli enig, idealiserer han den konsensusorienterte samtalen."(Andersen 2015: 12)

Det interessante punktet fra en retorikkfaglig synsvinkel blir da snarere *hvordan* man ser på betingelsene for hva som skaper en god debatt. I sitt svar til Andersen sluttet Kock seg til et mer nyansert syn på Habermas, men opprettholder den mer generelle kritikken av et filosofisk perspektiv som opphøyer den klare rasjonalitet i offentlig samtale, på bekostning av bredere former for kommunikasjon.

Men i store dele af filosofien er der, med grundlag i Platon og Kant, en traditionel, stærk uvilje imod sproglig interaktion der søger at påvirke andre ved at skabe lidenskab, trang, eller blot motivation hos andre – dermed gør man nemlig vold på den grundtanke at hvis et menneske vil bruge sin fornuft, er det alene påvirket af sin egen frie vilje. (Kock 2016: 3)

Mitt anliggende i denne debatten er å fremme ett enkelt poeng som jeg tror er forholdsvis ukontroversielt, men som ikke er blitt fremmet tydelig så langt:

Det er fullt mulig å akseptere Habermas sitt rasjonalitetsideal som forankret i kollektiv beslutningstagen, *samtidig* som man slutter seg til Christian Kocks påpekning av verdien av uenighet. Ikke bare er det mulig, det er fornuftig. Fra et retorisk perspektiv er Habermas sitt rasjonalitetsideal både nyttig og i tråd med fagets tradisjoner. Man kan altså beholde rasjonalitetsideen til Habermas og kombinere den med den moderne retoriske ideen om verdien av uenighet på veien mot handling. Dette vil være det beste av begge teoretiske innfallsvinkler for å møte debatt i det moderne informasjonssamfunnet.

Så langt har jeg undersøkt retorikk som studiet av handling med kommunikasjon, og den retorisk-faglige bakgrunnen for et dynamisk og flerstemt handlingsperspektiv i retorikken. Vi har sett på retorisk analyse av historiske tekster og bakgrunnen for de to begrepene ytringskultur og retorisk medborgerskap. De siste kapittelet av avhandlingens innledning vender blikket mot Holberg i sin historiske kontekst, før resten av avhandlingen er viet artiklene med sine spesifikke problemstillinger.

Som jeg skal ta opp var Holbergs utsyn til retorikken et ganske annet. Han var, av gode grunner, mindre interessert i å legge til rette for uenighet. Samtidig la han vekt på

verdien av å undersøke saker fra flere sider. Vi forlater nå den moderne retorikkfaglige debatten, og vender oppmerksomheten mer spesifikt mot Holbergs retorikk.

3. Holbergs retorikk i historisk kontekst

Jeg veed, at det er lige saa vanskeligt for mig at udrette noget, der fortjener at nedskrives, som at skrive noget, der fortjener at læses. Af den grund har jeg altid sagt nej til andre, der den ene gang efter den anden opfordrede mig til at nedskrive den slags bagateller.

Ludvig Holberg, Første Levnedsbrev, 1728

Holbergs biografi er skildret flere steder. Ikke minst av ham selv i tre *levnedsbrev* (Holberg 1728, 1737a, 1743) samt i essays og epistler, hvor han reflekterte over alt fra hvordan testamentet skulle se ut til hvilke opplevelser som hadde formet han. En rekke leksikon, Holberg-utgaver og avhandlinger inneholder også livsløpsskildringer, de fleste av dem bygget nettopp på Holbergs egne ord. En grundig gjennomgang av tidlige kilder er samlet i bibliotekar Holger Ehrencron-Müllers Holberg-bibliografi fra årene 1933-35 i tre bind. Den innledes med en 24 siders mini-biografi, fulgt opp med nye 27 sider med bibliografi over ulike kilder til Holbergs liv (Ehrencron-Müller 1933: 1-53). Th. A Müllers *Den Unge Ludvig Holberg: 1684-1722* (1943) dekker Holberg frem til gjennombruddet som komediedikter (Müller jobbet også med et lengre verk om resten av Holbergs liv som han aldri fikk fullført). Carl Fredrik Engelstads korte populær-biografi *Ludvig Holberg: 1684-1754* (1984) kom ut i forbindelse med 200-årsjubileet. Noen fullstendig biografi ble likevel ikke skrevet før Lars Roar Langslet utga det som i skrivende stund er standardverket *Den store ensomme – en biografi over Ludvig Holberg* (2005). Det er altså ingen mangel på tekster som beskriver Holbergs livsløp. Gjennomlesninger viser at mange gjentar hverandre, og ikke minst: gjentar Holbergs egne ord fra hans *levnedsbrev*.

Gitt denne avhandlingens tema er det likevel nyttig å gjøre et par nedslag i Holbergs liv, men med en spesifikk linse som ikke er brukt av tidligere biografer. Kan vi trekke frem noe i Holbergs biografi som kan sies å ha påvirket hans retorikk og retorikksyn? Spørsmålet er i utgangspunktet for stort. For hva påvirker et menneskes retorikk?⁴² I den bredest tenkelige betydning er svaret: alt. Familie, venner, gaten man vokser opp i, byens stemmer. En tapt

⁴² Når jeg i det følgende bruker betegnelsen "retorikk" mener jeg det i dobbelt betydning: Både som faget retorikk med dets historie, og som praksis. Holberg var følgelig både retoriker (som underviste i retorikk) og retorfiker (som forfatter av en rekke skrifter).

krangel, en god lærer. Dramatiske hendelser, kjedsomhet. Egne evner. Evne til å utvikle egne evner. Situasjonenes krav. I det følgende skal vi innsnevre ved å undersøke følgende tre områder: 1) Bergen som retorisk arena, hvor Holberg får sine første inntrykk og sin dannelse. 2) Holbergs studier og reiser, som en del av dannelsen i de lærdes republikk i tidlige opplysningstid. (Dette kunne vært gjenstand for en egen avhandling, men her behandles det kort.) 3) hvordan Holberg blir en del av den tidlige opplysningstidens *retorikk mot retorikken*.⁴³

Dette er tematikker som blir behandlet i fire av avhandlingens artikler, og jeg vil bestrebe meg på å ikke gjenta perspektiver som skal komme senere, men snarere syntetisere dem til mer overordnede poenger. Det vil derfor også komme en del henvisninger til artiklene.

3.1 Bergen som retorisk arena

At studere Holbergs unge Aar er ingenlunde let, thi især hans Barndoms- og Ungdomstid er indhyllet i et gaadefuldt Skjær. Det er, som om det hviler en underlig Skjæbne over det, det skulde kunne hjælpe os paa Vei. Kirkebogen, hvori hans Daab er indført, mangler; Huset, hvori han fødtes, brændte 2 Aar efter; netop den Auktionsprotokol, hvoraf vi kunde have seet, i hvilket Hus Auktionen over hans Mors Efterlandenskaper blev holdt og saaledes sees, hvor hun boede efter Branden mangler ogsaa; det Hus, hvori han levede under sin Skoletid, brændte i 1702 og saaledes fremdeles.

Joh. Nordahl-Olsen, *Ludvig Holberg i Bergen*, 1905

Bergen har definitivt en plass i Holbergs skrifter, men ingen *dominerende* plass. Han skriver kort om byen i sitt første levnedsbrev, samt som historiker i *Dannemark og Norges beskrivelse* (1729), storverket *Dannemarks Riges Historie* (1733-1735) og *Dannemark og Norges Geistlige og Verdslige Staat* (1749). I tillegg kommer selvfølgelig *Den berømmelige Norske Handel-Stad Bergens Beskrivelse* (1737b) basert på egne minner, men like mye Edvard Edwardsens bok med samme tittel. Bergens-anekdoter dukker også opp andre steder, først og fremst i epistlene.⁴⁴ Men som sitatet ovenfor, fra en av byens mange *holbergianere*

⁴³ Selve begrepet ”retorikk mot retorikken” bruker jeg inspirert av Bryan Garstens sentrale bok om tematikken *Saving Persuasion – A defense of Rhetoric and Judgment* (Garsten 2005: 25-55).

⁴⁴ For en oversiktsartikkel over forholdet mellom *Bergens Beskrivelse* og andre kilder, se Bagge (2014).

illustrerer: Vi leter etter spor av spor. Det vi vet er at i slutten av mai i Bergen, i året 1702, den vakreste tiden, når været statistisk sett er penest, da befant Ludvig Holberg, sytten og et halvt år gammel, seg i ruinen av en nedbrent by. Den store bybrannen i 1702 var den andre brannen han hadde opplevd. Få dager etter skulle han reise, prematurt, til København og innskrives på universitetet. Det bestemte Katedralskolens rektor, Søren Lindtrup, for alle elever ved den nedbrente skolen som er gamle nok.

Holberg ble sannsynligvis født 3. desember 1684 (Langslet 2005: 29), i det nordre hjørnet av Strandgaten, som da het Michel Snog smug, og i dag heter Claus Ockenssmuget.⁴⁵ Fra 200-årsdagen, storslått feiret 1884, har det i alle fall vært regnet som hans *offisielle* bursdag (Ehrencron-Müller 1933: 24).⁴⁶ Huset lå på Strandsiden, altså vestsiden av Vågen, den dype naturlige havnen byen er bygget rundt. På andre siden av vannet lå Bryggen, med det tyske kontor, innenfor Mariakirken og Bergenhus.

Holbergs barndomshjem brant ikke ned 19. Mai 1702, men allerede i september 1686. Kun den solide murkjelleren ble stående igjen til vår tid. Dette hadde vært den mest fasjonable gaten, i ”det eksklusive strøket mellom Murallmenningen og Nykirken” (Fossen 1992: 18). Over seks hundre hus røk med i flammene.⁴⁷ Som historiker i København med et livs avstand til hendelsene ga Holberg en nykter forklaring på årsaken til brannen som ruinerte familien hans:

Denne Ild forarsagedes af en Pige, der klinede en Prose til Sænge-Stolpen, som hun skulde reede, og strax derpaa forlod Kammeret for at forrette et andet Ærende, saa at hun ved sin Tilbagekomst fandt Kammeret i fuld Flamme. (Holberg 1737b: 14-15)

⁴⁵ Claus Ocken (1685-1757) kom fra Holstein, og fikk borgerskap i Bergen 1720. Han var byens første havnefogd 1735, og levde samtidig med Holberg, og bodde i dette smuget. I Th. A Müllers ”Den Unge Ludvig Holberg: 1684-1722” fremstilles en tegning, i sin tur hentet fra Johan Nordahl-Olsen av Oberstløytnant Holbergs hus på hjørnet av Strandgaten og Claus Ockenssmuget. (Müller 1943: 28) men i motsetning til Holberg, med sitt baroni, fikk Claus Ocken ingenting oppkalt etter seg før etter sin død (i dette tilfellet i 1881). Dette er altså en feil hos Müller. Smuget det siktes til var enten et av flere fremdeles ”navnløse smug oppover mot Nordneshøyden.” (Fossen 1979: 473) men sannsynligvis, i følge Nordahl-Olsens grundige gjennomgang av hvor Holbergs hus lå, Michel Snogs smug (1905: 30-42).

⁴⁶ Da ble det slått stort opp i Christianias *Aftenposten* med f.eks. lange artikler om ”Theateret paa Holbergs Tid” og deklamasjoner på svensk – ”Prolog til Holbergfesten på kgl dramatiske teatern i Stockholm”(1884: *Aftenposten* 3.12.) Også Nordahl-Olsen gir en grundig gjennomgang av usikkerheten rundt Holbergs eksakte fødselsdato basert på Bergens Stiftsarkiv (Nordahl-Olsen 1905: 22-29).

⁴⁷ Allmenningen som ble opprettet ved Holbergs fødehus etter 1686-brannen het opprinnelig Nyallmenningen, men ble i 1857 omdøpt til Holbergallmenningen.

Denne første brannen var derimot liten i forhold til brannen i 1702, hvor 7/8-deler av byen brant ned, i denne verste av alle de ville brannene som har herjet byen. Fra sin skrivepult skulle han enkelt observere:

Af disse mange store Brande sees, at det er vanskeligt at beskrive Bergens gamle Form og Skikkelse; thi der findes faae Stæder, som have været saa mange Forandringer undergivne (Holberg 1737b: 16).

Det vi kan ta i betraktning er hvor brutalt menneskene i denne tiden var utsatt for katastrofer. Det fantes ikke brannforsikring av betydning, dermed ble også familien Holbergs velstand betraktelig redusert etter 1686-brannen (Fossen 1979: 15). Det kan også nevnes at av en søskenflokk i Holbergs familie på 12 var det 6 som vokste opp (Langslet 2005: 32). Dette var over gjennomsnittet for barnedødelighet, men ikke uvanlig (Dyrvik 1999: 93).

Omtrent halvparten av innbyggerne i Bergen var innvandret. Slik var gatens språk fylt av fremmede ord og dialekter. Vågen var vanligvis full av skip. Nok til å holde 50-60 ”fløttmenn” i arbeid – den bergenske avarten av Venezias gondolieraer. De fraktet folk og gods fra båt til land, og fra Bryggen til Strandsiden.⁴⁸ Holberg skildrer dette senere i *Bergens Beskrivelse*: Når man har ”klædet og pyntet sig” er det ganske enkelt ”at gaee ned paa Broen fra sit Huus, og raabe: Fløtt. Thi saa snart det er skeed, seer man de Bergenske Gondoliers eller Fløtmænd at kaproe med hinanden for at komme først” (Holberg 1737b: 79).

Hvilken retorisk kultur ser vi spor av i byen Holberg vokste opp? Hvis man skal oppsummere det som springer mot oss fra kildene med ett ord må det være: *livlig*. Bergen, i 1600-tallets to siste tiår, var en kosmopolitisk handelsby. Den var med sine 15 000 innbyggere, den eneste i tvillingriket etter København av en viss størrelse. Eneveldets effektive sentraliseringspolitikk hadde ført til at København på det tidspunktet var vokst til 70 000 innbyggere (Langslet 2005: 41). Dette representerte en stor maktforskyvning. Ved inngangen til århundret, i 1599, hadde Bergen vært Nordens største by. Men det var fremdeles i 1702, en by med handelsforbindelser til Tallinn i øst, Dublin i vest, Arkhangelsk i Nord og Afrikas middelhavskyst med Berber-statene i sør. Det bergenske handelsflagget kunne sees ”langs Afrikas vestkyst og på de dansk-norske øyene i Det karibiske hav.” (Fossen 1992: 26). Man skal likevel ikke overdrive det kosmopolitiske til det absurde. Vi kan ganske enkelt kalle det en nord-europeisk handelsby. ”Å si at den var internasjonal, er å gå for langt; men det riktige er at den var norsk-dansk-tysk-hollandsk, med islett av skotsk, og svakt svensk og

⁴⁸ Også beskrevet i *Bergen Byleksikon* (Hartvedt et al. 1999: 188).

engelsk.”(Steen 1969: 144). I sitt *Første Levnedsbrev* smører Holberg litt tykkere på. Når han skal beskrive hvor det er hans ”lod at blive født” vil han ikke skryte av ”et urgammelt stamtræ.” For byen:

[...] – ligesom Noahs Ark – er et tilflugtssted for alt levende. Dér strømmer sammen – som om det var et fælles fædreland – ikke blot folk fra omegnen, men ogsaa fjernere boende; de indgaar ægteskaber og vokser sammen til eet folk med de hjemmehørende (Holberg 1728: 3).

Da Holberg bodde i Bergen var det fremdeles rundt 400 tyskere, hanseater, tilknyttet Det tyske kontor på Bryggen, en institusjon med egne lover, kirker, og kultur. (”Hansa” betyr en form for sammenslutning). Kontoret ble først avviklet det året Holberg døde, i 1754. Da hadde det vært i drift siden 1300-tallet. Byens rytme var handelen. Tre ganger i året kom innseilingen til *nordfartsstevnen*. Da kokte det av aktivitet. Vårstevnen bragte sild, talg, multer. Et mindre mellomstevne om sommeren, og ”den store høststevnen” da tørrfisken ankom Tyskerbryggen i august (Fossen 1992: 32). Holberg skildrer noe av dette i *Bergens Beskrivelse*:

Bugten er undertiiden saa fuld af Skibe og Baader , saa at man med Møye kand komme der igiennem, og erindrer jeg mig ikke at have seet saadan Vrimmel af Fartøy udi nogen Havn, uden i Rotterdam [...] (Holberg 1737b: 79)

Og han unnlater ikke å nevne byens noe svekkede status: ”[...] endskiønt Skibenes Tal meget har formindsket sig siden min Barndom (Holberg 1737b: 79).” Men også i Holbergs barndom var det konjunktur-nedganger. Når byhistorikeren Fossen skal forklare opprettelsen av Bergens første politimester i 1692 forklarer han det med nedgangstider i akkurat denne perioden. Skipsfart og eksport var i nedgang – Holbergs fødeår er bunnåret for tørrfiskeeksport.⁴⁹ Dette skaper konflikt mellom borgerne:

[D]en voksende konkurransen om handels- og håndverksmarkedet [første til] sterke motsetninger mellom de kjøpmenn og håndverkere byen allerede hadde. Bergen, som tidligere hadde vært en ”godmodig” by, der det hadde vært plass til alle med initiativ og virkelyst, og der det hadde vært mulig å arbeide seg oppover på den økonomisk-sosiale rangstigen, ble forvandlet til en by med hyppige rivninger mellom borgerne. De rikeste kjempet for å bevare sine posisjoner, de mange småborgerens muligheter til å ekspandere smuldret hen. (Fossen 1992: 33)

⁴⁹ Dette tegner et annet bilde og betraktelig mer nyansert enn for eksempel Th. A. Müller gjør i *Den unge Ludvig Holberg* hvor han skriver om gunstige forhold for Bergen siden ”den dansk-norske Stat var neutral i de store Krige.”(Müller 1943: 11) Det samme hevder Langslet som skriver ”Byens handelsflåte vokste sterkt i disse gyldne årene, og inntektene steg.”(Langslet 2005: 33)

Byen var preget av impulser fra mange steder, men spesielt Holland og Tyskland. ”[A]v og til kom en tysk teatertrupp på besøk[...]” (Steen 1969: 143) Byen er altså livlig, konfliktfull og sterkt klassedelt.

Kort tid etter brannen reiste det seg hus igjen langs begge sider av Vågen, uten myndighetens tillatelse. Slik var det etter branner i Bergen. Folk fikk reist vegger og tak i en fart, både som beskyttelse mot regnet og for å komme i gang med selve byens *telos*, virksomhet og handel.

3.2 Rangordninger

Et samfunns hierarkiske struktur påvirker hva man sier til hvem, når og hvordan.⁵⁰ Holbergs Bergen var strukturert etter rangordningen, et system som også preget hele hans karriere. Etter innføringen av eneveldet i 1660 var den gradvise maktkonsolideringen bygget rundt embedsmannen som klasse. Dette påvirket Bergen, som fra å ha blitt styrt av et selvrekrutterende byråd av bynæringenes borgerskap (handel, sjøfart, skipsfart) nå fikk embedsmenn utpekt i København (Fossen 1992: 19-21). Rangfordningen fra 1671 gjorde klasseskillene i Danmark-Norge til et sentralt styringsredskap, og folk ble ”nummerert etter hvor fornemme de skulle være”(Rian 2014: 118). Dette var en del av strategien for å svekke adelens makt etter kuppet i 1660. En vanlig borger kunne nå bli både greve og baron (som ble tilfellet med Holberg). Maktforskyvningen blir tydelig ved å se på den gamle adelens andel av embeter i sentraladministrasjonen. I 1672 var den på over 40%. I 1762 var den falt til 20%.⁵¹ Rangordning påvirket menneskenes liv på en rekke områder, fra hvilke varer de kunne forbruke, til hvordan man kunne kle seg, til plassering i kirken og på fester. Det samme gjald hvordan man tiltalte hverandre. Hos Holberg ser vi hvordan en borger uten rang kunne kalles borger eller husbond. En borger med lav rang er ”herre, eller velbyrdige herre.” Mens en høyere rangsperson som greve eller baron blir til ”Naadig Herre, ”Eders naade” eller ”højvelbaarne Greve/Baron”.⁵² Om tittelhysteriet skriver Holberg senere i livet satirisk i *Moralske Tanker*:

⁵⁰ For et moderne eksempel: se om sosial kapital i Norge (Wollebæk 2011) og USA (Putnam 2000).

⁵¹ Se Lars Ilsøe ”Holberg og rangvæsenet” hentet fra Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 15.januar 2018.

<http://holbergsskrifter.no/>.

⁵² Ibid.

Den som tilforn var agtbar, er nu ædel, og den, som var ærlig, er nu velbyrdig. Jeg holder derfor for, at man i Tide maa være betænkt paa nye Titler: thi, naar Almuen bliver velbyrdig og Øvrigheden Vel- eller Høybaaren, maa Førstelige Personer forskrive Titler fra Orienten, saasom Europa haver ikke Forraad paa fleere og høiyere (Holberg 1744: 461).

Det Holberg gjør narr av her er den stadige akkumulasjonen av titler. Rangforordningen som kom i 1671 hadde 55 numre, mens rangforordningen i 1717 hadde økt til 109 numre.

Rangvesenet skapte også en dynamikk i samfunnets øverste lag hvor man konkurrerte om nærhet til kongen for å hevde seg.

Kongen kunne flytte en familie fram i æreskøen. Samtidig ble solidariteten mellom menneskene svekket ved at familiene ble isolert i hver sin rang, preget av kongens befaling om å ære noen mer enn andre. (Rian 2014: 118)

Nye rangforordningen ble utstedt en rekke ganger i Holbergs levetid: 1693, 1699, 1717, 1734, 1744 og 1746 (den siste ble utstedt i 1808, og selve rangvesenet ble opphevet i Danmark med junigrunnloven i 1849). Hans satiriske komedie *Den Honnette Ambition* (1731) handler nettopp om å gjøre narr av *rangsygen*.

Disse klasseskillene utspilte seg i Bergen i Holbergs oppvekst. Holberg far, Christen Nielsen Holberg, var oberstløytnant og hadde sågar vært kommandant på Bergenhus flere ganger. Etter rangforordningen var han adelig. Det særskilte med ham, som sønnen gjentatte ganger minnet om, er at han jobbet seg opp fra menig soldat til posisjonen på toppen av samfunnet. Vi vet lite om farens slekt, sannsynligvis kom han fra Trondhjemstraktene og var født omkring 1720.⁵³ Han utmerket seg under Hannibalfeiden (1643-45) og ble forfremmet. Siden deltok han som leiesoldat i Venezia og Malta i ”en af deres mange Krige mod Tyrkerne” (Müller 1943: 25). Han vandret til fots gjennom Italia (som Holberg selv skal gjøre siden) og lar seg bl.a. innskrive i Sienna ved universitetets immatrikulasjonsprotokoll. I Bergen kan han da som erfaren offiser i 40-årene gifte seg med den 20 år gamle Karen Lem, av en av byens mest kjente og rikeste familier. Da oberstløytnant Holberg dør er han omlag 65 år, og sønnen Ludvig blitt halvannet. Akkurat så ung at han kan kjenne sin far som myte fremfor menneske.

Byhistoriker Anders Bjarne Fossen deler Bergen anno 1683 inn i fire klasser. Fra ”Klasse 1” med biskop, lagmann, offiserer og magistrat til ”Klasse 4” med alt fra

⁵³ Det antar Müller (1943: 23) og Langslet (Langslet 2005: 30).

småhåndverkere, til tjenestefolk og prostituerte. Klasse 1 var det øverste embedsmannssjikt, som altså Holberg var født inn i, og det utgjorde en halv prosent av byens befolkning (Fossen 1992: 23). Men viktig å ta med i betraktningen er det Sverre Steen har påpekt om ”Ludvig Holbergs by”. Det var ikke noen klar østkant eller vestkant basert på sosiale skillelinjer i Bergen, i denne perioden. Skillelinjene var klare, men ”hverken de fornemmes strøk eller de andre hadde et ensartet sosialt preg”(Steen 1969: 139). Det var stor forskjell på folk, men også stor nærhet. Selve byen hadde et konsentrert sentrum hvor alle omgikk hverandre. Holberg selv trekker i *Bergens Beskrivelse* frem at byen består av mange typer mennesker med en livlig talekultur. Langslet hevder: ”Bergenserne har ry for sin munrappe replikk, sitt saftige og respektløse vidd i alle livets situasjoner. Holberg sier ingenting om det.”(Langslet: 34) Men her bommer Langslet, for Holberg beskriver nettopp ulike ”nationer” –”hvoraf det eene gjorde Commentarier og Gloser over det andets saa vel Klæde-Dragt og Sæder, som Tale-Maader”(1737b: 87). Holberg skriver også, kanskje idylliserende, fra sitt over 30 år lange fravær, om en by hvor handel og virksomhet er viktigere en rang. Kvinner står ikke tilbake for å jobbe i krambodene og ”fornemme Borgere” kan godt ”selv at rulle deres Tønder paa Bryggerne, og hidse deres Varer op paa Pak-Huusene”(1737b: 89). Av de mest poetiske minner Holberg henter fram fra skattkisten er byens *evne til lek* som omfatter mange, ja drar hele byen inn i leken. ”Blant Ungdommens uskyldige Spil og Exercitier ere adskillige, som jeg ikke har seet nogen andensteds [...]”(Holberg 1737b: 93) For eksempel hvordan man feiret Mortensdag i November (etter den hellige Martin av Tours, en av historiens første militærnektre).

[...] en Dreng gaaer først ud med en Gaas paa en Stang, syngende en Viise om Mortens Gaas, og paa Veyen faaer Tilløb af andre Dreng, hvilke intonere samme Viise med ham, saa at inden han kommer til Bye-Enden, er han geleidet af den heele Ungdom, og all Staden er udi Sang. (Ibid)

En sentralt element i holbergiana-litteraturen er hvordan Holberg blir portrettert som en nysgjerrig, men passiv tilskuer til byens liv. Vi kan for eksempel se hvordan tre generasjoner Holberg-forskere gjentar det samme poenget, uten å vise til hverandre. Først boksamler, forretningsmann og Holberg-entusiast Joh. Nordahl-Olsen, i *Ludvig Holberg i Bergen*:

Holberg har hele sit Liv staaet udenfor eller ved Siden af sin Samtid, han har altid været den iagttagende. Selv hvor han gaar angrepsvis tilværks, dækker han sin Person bag et andet Navn. Karakteristisk for hele hans Færd er en Ytring i hans Bergensbeskrivelse, hvor han omtaler et Slagsmaal mellom Latin-skolegutterne og Garperne paa Tyskerbryggen, en ”Bataille, som jeg selv bivaanede” [...] Netop saaledes, som vi her ser ham, en liden, spædlemmet Skolegut, der staar og iagtager de

andres Slagsmaal uden selv at være med, saaledes finder vi ham opgjennem Aarene staa med sit satiriske Smil og bivaane de andres Stridigheter. (Nordahl-Olsen 1905: 16)

Deretter kommer den danske lektor og kulturhistoriker Th. A. Müller som i *Den Unge Ludvig Holberg: 1684-1722* gjentar tolkningen fra Nordahl-Olsen:

Han er allerede som Dreng en Betragter af andres Færd, en der staar udenfor. Om en af de store bataljer mellem Latinskoledrengene, Eleverne fra Styrmandsskolen og Garperne fra Tyskerbryggen fortæller han: ”jeg bivaanede det selv”. Da Ungdommen paa Torvet bombarderede selve Politimester Glads Baad med Sten, hedder det paa samme Maade: ”jeg har set det” [...] Men deltaget deri har han ikke [...]. (Müller 1943: 47)

Og til slutt Langslet, som viser til:

[G]atekampene mellom garpegeseller, peblinger (Katedralskolens elever) og andre ungdommer ”som jeg selv bivånet” [...] Om slike minner skriver han alltid at han så det selv, var øyevitne til hendelsene – aldri deltager. (Langslet: 34)

Det er ikke usannsynlig at den unge Holberg nettopp var en betrakter. Men vi skal heller ikke glemme at i 1737 hvor sitatet er hentet fra, så var nettopp *betrakter-rollen* en av de vanligste for skribenter. Som det blir tematisert i alle de fire Holberg-artiklene i denne avhandlingen var Holberg kritisk opptatt av den fremvoksende offentligheten. Han kjente med andre ord godt til ”tilskuer”-rollen som danner mønster for både *The Spectator* og den lange rekken med tidsskrift som skal følge som kretser rundt navn som betrakter, tilskuer, etc (Krefting, Nøding, og Ringevej 2014). På samme vis skriver Georg Brandes i 1884 at Holberg ”var en ensom Natur” (1943: 62) og Nordahl-Olsen: ”Ensom er det Ord, der bedst passer til Ludvig Holbergs Liv.”(1905: 16) Ideen vandrer gjennom litteraturhistorien til det sementeres i biografi-tittelen ”Den store ensomme” av Langslet. (Og det samme poenget fremheves på første side av første artikkel i denne avhandlingen.)

Det vi vet om bergenssamfunnet den unge Holberg navigerte i er at det var en verden med store forskjeller mellom folk, og flere iboende konflikter. Det nasjonale storborgerskapet som var i ferd med å vokse frem gjorde det på bekostning av de allerede etablerte forbindelsene mellom det tyske ”Contoret” og handelen fra nord. Det Fossen kaller ”Storborgerskapet” var interessert i å fjerne konkurransen fra kjøpmennene på Bryggen for å kontrollere innenlandshandelen, og dessuten betale mindre for varer. Dette var ikke ukontroversielt, for mange i befolkningen nøt godt av de tyske handelsfolkene. Da brannen rammet i 1702 kom motsetningene for dagen. Visestatholder Gabel skrev:

Og som alle folk raabte: Ak, kunde Kontoret blive reddet, saa kunde vi vente Hjælp, det har altid hjulpet os paa Fod igjen; vi haabe det gjør endnu om det maa vedblive for de forbandede Folk, som vil have det bort. (Fossen 1979: 515)

Sterkest kommer kanskje motsetningene til uttrykk i fortellingen om konen til byens rikeste mann, Tormøllen, sitt desperate forsøk på å redde huset:

Nar Ilden kom til nogle af Magistratenes eller de rike Borgeres deres Huus, som er af Magistratens Favoriter, saa raabte det fattige Borgerskap af Glæde, at Gud straffed deres Urætfærdighed, og at de fik herefter at tænke paaa deres egen Frelse og ikke videre de Fattige at ruinere [...] Madame Tormøllen bød dem, som vilde frelse hendes Huus, tusinde Rigsdaler, men alt forgyeves; vi kunde ikke faae en Mand. (Fossen 1979: 515)

Eksemplene illustrerer en by hvor menneskene lever tett, hvor mange sosiale lag er samlet rundt den samme Vågen og flere ulike ytringskulturer eksisterer side om side, eller som Holberg selv beskriver å reise med båt over Vågen: ”Intet kand være meere behageligt, end at see sig udi nogle Minuter ligesom bragt fra et Land til et andet; thi, saa snart man kommer fra Staden til Contoret, finder man andre Folk, andre Sæder, og hører et andet Sprog [...]”. (Holberg 1737b: 80) Som jeg tar opp i artiklene er ytringskultur et gjentakende tema i Holbergs skrifter (Svensson: 2018). Man skal være varsom med kausalitet, som i formelen *post hoc ergo propter hoc*. Holbergs oppvekst forklarer ikke alt. Holbergs tekster reflekterer i større grad spørsmål som var aktuelle i hele Europa. Men det vi kan slå fast var at byen ga mange eksempler på ulike, ja vi kan nesten si, konkurrerende, ytringskulturer side ved side, tett koblet sammen med makt, økonomi og samfunnets evne til å håndtere katastrofer.

3.3 Utdannelse

Det var i Bergen Holberg fikk sin første utdanning. Nord-øst for Domkirken lå Katedralskolen i et toetasjes tømmerhus. Her var Holberg elev fra han var ni til han var sytten. Undervisningen foregikk i to undervisningsrom i første etasje, mens andre etasje var bebodd av lærere. De mindre barna var adskilt fra de eldre. All undervisning foregikk i samme rom. De ulike aldersgruppene hadde hvert sitt hjørne.

Det er ingen spesielt radikal antagelse at utdannelsen preget Holberg. Som jeg tar opp i artikkelen ”*Jeg taler her om Tale-Konstens Misbrug*” Om Ludvig Holbergs konsekvent paradoksale retorikksyn, var Holbergs skoling i høy grad preget av latinerskolens klassiske

dannelse (Svensson 2016a: 31-33). I artikkelen *Retorisk medborgerskap i Ludvig Holbergs tekster* skriver jeg også om skolegangen og den utdannelsen som ble tilbudt med den nye ambisiøse Søren Lintrup som primus motor (Svensson 2017b: 17-18).

Skolen var en *Katedralskole* og var følgelig tett knyttet til Domkirken. ”Tiden deltes mellom Andagtsøvelser og Undervisning.”(Müller 1943: 43) Hver morgen klokken syv gikk elevene i sorte kapper til morgenandakt og en gudstjeneste som ble fremført på latin. På skolen var det også andakt morgen og kveld på latin. Fra bevarte pensumlister ser vi at Holberg ble skolert i de latinske klassikere allerede fra femte klasse (Svensson 2016a: 36). Han gikk på skolen med to av sine eldre brødre, Peder og Frederik Christian (Lampe 1880: 10). Begge endte senere opp som prester (Langslet 2005: 32).

Den nevnte Søren Lintrup kom 27-år gammel som rektor til Bergen og reformerte undervisningen.⁵⁴ Han var magister og ventet på et professorat ved Universitetet i København (som han siden fikk). ”Før han gik til Bergen havde han skrevet Lærde dogmatiske Skrifter og stod i nær Forbindelse med fremragende Lærde i Danmark og i Udlandet.”(Müller 1943: 45) De eldre historikerne beskriver Lintrup som en mann med stor kapasitet, han tok byen og skolen med storm:

Hans Navn er blevet bekjendt nok i Universitetets Historie som en udmærket Latiner og et ægte theologisk Skolelys i den ældre Stil, navnlig som en fortrinlig akademisk Disputator. I Bergen, hvor han ægtede Biskop Randulfs Datter, stod han i høieste Anseelse, og Skolen havde under ham stærk Tilstrømning af Elever, men han kan ikke frikjendes for at have lagt noget vel meget an paa at gjøre Opsigt og Blæst, formodentlig for at bringe sig i Erindring til det forønskede Professorat. (Daae 1872: 16)

Lintrup arrangerte latinske disputaser over titler som ”den gudommelige Naade og Forubestemmelsen” (Müller 1943: Ibid). Dessuten satt han latinske taler på vers, og hans elever lærte skuespilltekstene av Plautus og Terents utenat (Langslet 2005: 37). Disputasene ble også referert til i et tidsskrift som utkom i Lübeck (Svensson 2016a: 36). Holberg er ikke nevnt i referatene fra disse disputasene, men det at Lintrup har gitt dem en såpass sentral plass i undervisningen, har gitt flere generasjoner holbergianere anledning til å spekulere i om det er her Holbergs skepsis til disputasene kommer fra, og om var de som senere ga inspirasjon til Holbergs harselas over disputaser. Daae skriver for eksempel:

⁵⁴ L. Daae skriver sågar at han kun var 21-år gammel da han begynte rektorgjerningen, men både Müller og *Dansk biografisk lexikon* oppgir fødeåret til 1669. (Bricka, Laursen, og Steenstrup 1900: 336)

Det er muligt at den Uvillie imod hele det lærde Disputaservæsen, som stedse fulgte ham i hele Liv, og som han saa ofte giver Luft i sine Skrifter, er grundlagt allerede i hans Skoledage. Det er ogsaa mærkeligt at han i sin Autobiographi ikke skjænker sin berømte Rektor et Ords Omtale udenfor det tørre Navns Nævnelse. (Daae 1872: 17)

Langslet peker på lærdommen og ferdighetene Holberg fikk med seg fra skolen:

Det er også tydelig at han i sin omflakkende ungdomstid elsket å disputere på latin og slå sine motstandere av marken med utkrøpen argumentasjon, selv om han siden skulle overøse denne akademiske sport med utsøkt ironi – grunnlaget for ferdighetene ble utvilsomt lagt her, under Lintrups iherdige ledelse. (Langslet 2005: 37)

I likhet med Daae påpeker Müller at Holberg ikke skriver mye om Lintrup i sin selvbiografi. Müller mener at han ”ikke destomindre baade beundret sin unge Rektor” og hadde ”Udbytte af hans undervisning.”(Müller 1943: 48) Videre viser Müller til andre interessante kilder som beskriver Holbergs forhold til sin gamle lærer:

I den første korte Selvbiografi som Holberg indsendte til en ”Dansk litterær Stat”[...] nævner han det, aabenbart som en Honnør, at han er bleven dimitteret af Lintrup [...] Særlig værdsatte han dennes Dygtighed som Dialektiker. Den højeste Ros, han under sit Pariser-ophold kunde finde paa til den katolske Disputator Père Casset var at ”selv den aandefulde og dybtstående Lintrup, den skarpsindigst [sic] Teolog hjemme, næppe vilde have været i Stand til at gendrive denne Mands Spidsfindighed.” Holbergs Færdighed i at tale Latin og i at disputere (”den polemiske Teologi”), som Studenterne i Oxford senere beundrede, har sin Grund i Lintrups undervisning. (Müller 1943: 48)

Det er hans senere kritikk av disputaser i alminnelighet som er mest interessant for spørsmålet om Holbergs retorikk. Som jeg skriver om i *Holbergs paradoksale retorikksyn* (Svensson 2016a), kan vi kalle hans retorikksyn et ”naturrettslig retorikksyn”. Det innebærer et balansert syn på hvordan språket kunne brukes til å undersøke en sak fra flere sider, men også en grunnleggende skepsis til hvordan tale kan gjøre sort til hvitt og omvendt. Dette er en kritikk det er lett å se overført til disputasene, og temaet dukker opp en rekke steder i Holbergs skrifter. Temaet er mest kjent fra *Erasmus Montanus* (1731), men som jeg behandler i *Mot en ytringskultur - om Ludvig Holberg og offentligheten* (Svensson 2018), finnes denne tematikken en rekke steder i hans skrifter. Dette henger sammen med den svært fremtredende

plassen disputasene hadde, ikke bare på katedralskolen i Bergen, men også på København Universitet.⁵⁵

Om englene var skabt før menneskene, var således emnet for den danske teolog Hans Bartholins (1665-1738) disputats fra 1710, spørsmålet om jordens nøjagtige form rejstes af to af tidens mest fremragende naturvidenskabsmænd, englænderen Isaac Newton (1642-1727) og franskmanden G.D. Cassini (1677-1756), og spørsmålet om himmellegemernes størrelse og indbyrdes distance hørte til den danske astronomiprofessor Chr. Horrebows (1679-1764) specialer.⁵⁶

Målet med disputasene var å trene opp studentenes latin og argumentasjonsevne. Dermed var det mindre vesentlig om for eksempel syllogismene var sanne eller gav mening. En disputas foregikk ved at læreren inntok rollen som ordstyrer, mens han utpekte en studerende til å forsvare en påstand. Deretter ble det oppnevnt opponenter til å angripe eller motargumentere. Dette var noe lærerne var forpliktet til å arrangere, og det var årlige obligatoriske disputaser også for elevene som var alumni (Norvin 1937: 254).

Man disputerte også på latin i forbindelse med måltider. Holberg nevner flere steder "Klosteret", blant annet i komedien *Jean De France* (Holberg 1723b) og i *Dannemarks Riges Historie* (1732). Dette var da:

en stiftelse ved Københavns Universitet der sørgede for bespisning af 100 studerende. Spisningen foregik i kommunitetets spisesal i Nørregade. I forbindelse med spisningen skulle de studerende deltage i diskussions- og deklamationsøvelser over studierelevante emner.⁵⁷

Disputasene var altså veletablert som pedagogisk metode. I tråd med Holbergs konstante blikk på kvaliteten på den offentlige samtale, er det derfor ikke underlig at han en rekke steder tematiserer nettopp disputasene.

⁵⁵ Det følgende om disputasenes rolle i utdannelsen er basert hovedsakelig på William Norvin: *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxyens Tidsalder* (Norvin 1937) samt Peter Zeeberg og Karen Skovgaard-Petersen kommentarer og innledning til Erasmus Montanus hentet fra Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 15.januar 2018. <http://holbergsskrifter.no/>.

⁵⁶ Se Karen Skovgaard-Petersen og Peter Zeeberg "Om samtidens universitetsundervisning". Hentet fra Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 19.januar 2018. <http://holbergsskrifter.no/>.

⁵⁷ Se Zeeberg "Kommentarer til Erasmus Montanus" Hentet fra Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 15.januar 2018. <http://holbergsskrifter.no/>.

I satiren *Peder Paars* (1720) bruker Holberg en disputas som en av mange sider ved København-samfunnet han latterliggjør.⁵⁸ Han beskriver et rom i totalt kaos:

Man kunde ey for Skrig og Bulder noget høre,
Hun tænkte ved sig selv, hvad mon her er at giøre,
Det er vist uden Tvifl en stor og vigtig Sag,
Som maa afgiøres og afhandles her i Dag. (Holberg 1720: 53)

Først bygges spenningen opp. Det må være noe stort og viktig som er årsakene til denne voldsomme debatten som har pågått i tre år. Så avsløres grunnen til den store uenighet som gjør at "Nu saae man udstragt Haand, nu saae man knyttet Næve, Den salte Sveede af de lærde Pander rand":

En meente Venus fick heel uforgribelig
Sit Saar i høyre Haand i den Trojanske Krig.
En anden derimod holt fore, hun blev saaret
I venstre spæde Arm. Den tredie udi Laaret. (Ibid)

En uenighet om *nesten ingenting* er nå kommet "Til Facultetet selv". Holberg skrev lett gjenkjennelig om flere av karakterene, noe som gjorde at spekulasjonene bare økte om hvilke konkrete akademikere han latterliggjorde. For eksempel opptrer en "Sølv-beslagen tyck Homerus" som kampvåpen i scenen. Slik, i følge *Salmonsens Konversationsleksikon* "maatte enhver komme til at tenke paa hans Kollega, Prof Grams sølvbeslagne Bibel, et i alle kjøbenhavnske akademiske Kredse velkendt Pragtstykke".⁵⁹ Det var den selvsamme latterliggjorte filologen Gram som var med å understøtte Frederik Rostgaards klage til kongen da man krevde at boken om *Peder Paars* skulle brennes av bøddelen og Holberg straffes. Kravet ble ikke etterkommet. Fredrik IV svarte at boken var "Skiemt" (Mchangama og Stjernfelt 2016: 101). Det var også sannsynligvis *Peder Paars* som åpnet døren for Holberg som komediedikter.

I *Erasmus Montanus* får vi den kanskje mest kjente eksempelet på latterliggjørelse av den typen lærdom disputasene representerte. Særlig tydelig er det i Rasmus Bergs falske syllogismer:

Montanus: Morlille, jeg vil giøre jer til en Steen
Nille: Ja Snak, det er end meere konstigt.

⁵⁸ Denne scenen er inspirert av den franske kritikeren Nicolas Boileau-Despréaux (1636-1711) og hans verk *Le Lutrin* (1674) hvor kampen står i en kirke.

⁵⁹ *Salmonsens Konversationsleksikon: Anden udgave*, "Holberg" (1915-1930: 622). Lest 19. Januar 2018. <http://runeberg.org/salmonsens/2/11/0630.html>

Montanus: Nu skal I faa det at høre. En Steen kand ikke flyve.
 Nille: Ney det er vist nok, undtagen man kaster den.
 Montanus: I kand ikke flyve.
 Nille: Det er og sant.
 Montanus: Ergo, er Morlille en Steen ?
Nille græder.
 Montanus: Hvorfor græder Moorlille?
 Nille: Ach jeg er saa bange, at jeg blir til Steen, mine Been begynder alt at blive kolde.
 (1731: 2,3)

Stykkets helt, Løytnanten, avslutter med en moralpreken til Rasmus Berg i komediens siste scene:

I gør filosofi til fægtekunst og holder den for philosophus der ved subtile distinktioner kan forvende sandhed og rede sig ud af alle meninger. Ved sådant gør I jer forhadet af folk og bringer lærdom i foragt såsom man bilder sig ind at sådanne underlige lader er studeringers rette frugt. (1731: V,5)

Holberg er altså ikke i mot akademisk arbeid, men dårlig og tomt akademisk snakk. Holberg tar også opp disputasene i sine vitenskapelige arbeider. I hans *Almindelig Kirke-Historie* skriver han om "Pedanterie og Disputere-syge" (Holberg 1738: 851). Det samme er tilfellet i *Tredje levnetsbrev*, hvor Holberg setter sin motstand mot disputasene inn i en didaktisk sammenheng, og tar til orde for at det "samtidig med teologen Luther" skulle oppstå en Luther "paa det politiske og videnskabelige omraade" (Holberg 1743: 85). Det trengs med andre ord en like radikal omforming av universitetene som av kirken. Det er disputasen som *metode* Holberg vil til livs:

Der er mennesker, der ogsaa bebrejder mig, at jeg ikke har talt ærbødig nok om universitetet og lærde selskaber, navnlig da det saa ud til, at jeg – skønt universitetslærer – besudler min egen rede. Tvertimod: jeg strides ikke med andre lærde om studierne, men om maaden at studere.

I min Underjordiske Rejse henviser jeg disputereøvelserne til cirkus. Jeg misbilliger visse akademiske skikke, som faar tilskuerne til at le, og jeg har kun spot tilovers for visse vanskelige ligegyldigheder og indholdsløse studier, der indtager en førsteplads ved visse læreanstalter. Det er dog ikke videnskapen, jeg bekjemper med min kritik, men videnskabsmændenes fejl. (Holberg 1743: 84)

Det er lett, også med moderne blikk, å slutte seg til Holbergs kritikk av tom akademisk spekulasjon. Men det kan være verdt å huske at selve ideen bak disputasene ikke er dårlig, også ut i fra Holberg egen didaktiske innstilling. Det handlet om en grundig undersøkelse av en gitt tematikk. Holbergs kritikk kan også tolkes som en form for populisme mot et slitsomt

arbeide. William Norvin fremhever for eksempel at forberedelse til disputasene var mer krevende enn en vanlig forelesning:

At denne Side af Undervisningen var betydelig mere besværlig for Professorerne end Forelæsninger, som blot bestod i Dictat, er naturlig nok, da de her skulde gøre et selvstændigt Arbejde med at sætte sig ind i et Stof [...]. Dette Arbejde faldt da ogsaa mange af de Højlærde meget besværligt, og af de stadig gentagne Paalæg om at opfylde Fundatsens Ordre er det tydeligt, at de ofte har søgt at skulke sig fra Pligterne. (Norvin 1937: 255)

Holbergs egne forelesninger ryktes å ha vært av slett kvalitet. Studenten Frans Lützens klaget til Søren Lintrup, som jo var blitt professor i 1707, men fra 1720 var biskop i Viborg, og dermed hadde forlatt universitetet: "[V]i kan kun i kær Erindring genopfriske de svundne Tiders Goder og Lykke, da vi af din lærde Mund kunde øse saa mange og saa dybe Orakelsvar, som vor saakaldte Veltalenhedsprofessor, Hr. Holberg, aldri vil kunne meddele os [...]". (Müller 1943: 346)

Selv om Holberg skryter av egne evner som underviser og disputator i sine skrifter, kan det være et poeng å ha disse nyansene i bakhodet, spesielt når vi skal ta Holbergs *retorikk mot retorikken* i betraktning. Men vi kan også tolke det slik Georg Brandes gjorde i 1884, at den fremdeles forholdsvis unge Holberg hadde vært på reise i Europa, og at han der, som den intellektuelle svamp han var, hadde suget til seg tanker i møte med mennesker og bøker.

Da han kommer hjem fra sine Rejser med Hovedet fuldt af alle Tidsalderens filosofiske Problemer: hvorvidt denne Verden er den bedst tænkelige eller en ufuldkommen Verden, hvorledes Gud og det Ondes Eksistens lader sig forene, om Ideerne er medfødte eller erhvervede, om Descartes' Hvirvelteori eller Newtons Tyngdelære har Ret, finder han sine Landsmænd sysselsatte med lutter teologisk-skolastiske Spørgsmaal [...]. (Brandes 1943: 27)

Problemstillingen blir da ikke om disputasene var den riktige metode, men om tematikken og spørsmålene de forsøkte å stille var de korrekte. Dette er et spørsmål som best besvares ut fra Holbergs posisjon i den tidlige opplysningstiden. Så la oss, fra katedralskolen til disputasene, forlate Bergen og den tidlige utdannelsen. Det finnes åpenbare forbindelser til hans senere refleksjoner rundt retorikk og den offentlige samtale. Som Holberg skriver selv: "Thi den Fold, som i Barndommen bliver lagt, er ikke let at udslette. Menneskets Hierne maa først høvles, førend nogen Skikkelse derpaa kand giøres." (Holberg 1744: 48)

3.4 Reiser og De lærdes republikk

Hans Vandreaar følger ikke paa Læreaarene; hans Læreaar er Vandreaar.
Georg Brandes⁶⁰

Fra Holberg forlater den nedbrente Bergen til han omsider etablerer seg i København som fast utnevnt professor følger flere år med omfattende reisevirksomhet. Disse er godt beskrevet av Holberg selv i hans *Første Levnedsbrev* (Holberg 1728), samt i biografiene til Müller (1943: 90-218) og Langslet (2005: 52-109). Vi trenger derfor ikke bruke tid på selve kronologien her, men unner oss dette vitale sitatet. Det beskriver hvordan Holbergs reiser både er litt av en bragd, men også skriver seg inn i mytologien om Holberg. Det er fra Georg Brandes sin ”kønne gamle Bog” (Rubow 1943: 7) om Holberg i forbindelse med 200-års-jubileet i 1884:

Paa sine første tre Rejser med korte Mellemrum bliver han halvsjette Aar borte. Han gaar paa sin Fod fra Amsterdam til Aachen og tilbage, saa fattig, at han tigger sig frem eller synger for Folks Døre for Brødet. Han flakker (tillands paa sin Fod) fra Paris til Rom og fra Rom helt tilbage til Amsterdam, lever to Aar i Oxford, ét Aar i Paris, Ligger dødsyg i Genua, har næsten altid Feber, kæmper med urokkeligt Mod imod Feberen som imod den elendigste Fattigdom, lærer alle Folkeslag og alle Stæder at kende, franske Gejstlige og engelske Studenter, hollandske Skippere og spanske Munke, tyske Lærde og italienske Skuespillere, Tyve paa nært Hold og Sørøvere paa Afstand. (Brandes 1943: 20)

⁶⁰ Fra boken *Ludvig Holberg*, som kom ut i 1884 i forbindelse med 200-års jubileet for Holbergs fødselsdag (Brandes 1943: 20). Brandes har av flere blitt betegnet som for ideologisk farget i sin Holberg-tolkning, og anklaget for å ta Holberg til inntekt for egne progressive perspektiver (Langslet 2005: 23). En lesning av Brandes selv bekrefter ikke umiddelbart dette inntrykket. For det første påpeker han i bokens første kapittel hvordan Holberg er påvirket av naturrettenstanken til Grotius, Pufendorf og Thomasius, samt en rekke andre inspirasjonskilder som har vært viktig også for etterkrigstidens Holberg-forskning. For det andre bruker han hele andre kapittel på lange skildringer av Holbergs samtidige kilder: brev og biografier fra en adelsmann, en tjener og en apoteker. Det er helt i tråd med metoden til en feiret moderne forsker som Stephen Greenblatt.

Reisevirksomhet i Europa var en naturlig del av dannelsen for unge menn i tidlig opplysningstid.⁶¹ Europa-reisene kan også anses som Holbergs introduksjon til *De lærdes republikk* (Republic of Letters). Det er, som jeg skriver om i artikkelen *Retorisk medborgerskap i Ludvig Holbergs liv og tekster* (Svensson 2017b), et begrep som fanger et nettverk som strakte seg på tvers av nasjoner, lærested og biblioteker. Det dreier seg om en omfattende intellektuell kultur med utveksling av tanker, brev, bøker og diskusjoner på tvers av politiske grenser og landegrenser:

Recent studies have highlighted the impressive degree to which eighteenth-century scientists ignored war and xenophobia to exchange ideas, thereby enacting the cosmopolitan ideal of a Republic of Letters. But there was also a gap between the ideal and the reality of the republic. (Mayhew 2005: 74)

Holberg reiser og oppsøker både de store bibliotekene og byene. Han forteller skuffet om møtet med naturretsfilosofen Christian Thomasius, som han gjerne ville diskutere med:

Han kom nemlig kun med nogle ganske faa bemærkninger om aarstiden, det daarlige vejr og andre ligegyldigheder, idet han ikke ansaa det for umagen værd at tale om alvorlige ting med en ung mand. (Holberg 1728: 41)

Det er usikkert nøyaktig hva Holberg har lest og hvor han har lest det, men vi kan anta at han var godt kjent med lærebøkene som sirkulerte i Oxford, København og Paris. Jeg har selv besøkt *The Bodleian*, biblioteket i Oxford hvor Holberg tilbrakte mye tid i årene 1706-1708. En skjebnens ironi var at det viste seg at nøyaktige opptegetninger av hva studentene låne til sine plasser først ble registrert fra desember 1708 – bare måneder etter Holberg hadde forlatt Oxford (Svensson 2016a: 37). Det jeg lærte i Oxford, var blant annet at biblioteket ikke har vært et stille sted, men derimot preget av lyden av alle kjettingene som hver bok var lenket til bokhyllen med. De var ekstremt kostbare. Også i Holbergs tid var *The Bodleian* et svært velutrustet bibliotek. I årene Holberg var der, samlet sjefsbibliotekaren John Hudson inn en rekke bøker, også direkte fra opplysningsfilosofen.

⁶¹ For en visualisering av nettverket, se for eksempel prosjektet "Mapping the Republic of Letters" tilgjengelig på <http://republicofletters.stanford.edu> (sist besøkt 18.12.2017).

[...] John Locke was one of many authors who responded positively to Hudsons request, donating several copies of his own works in 1704, and adding copies of books by several writers who disagreed with him. (Clapinson 2015: 60)

De store bibliotekene skulle være ”up-to-date, reflecting not just past progress in each branch of learning but the current state of knowledge and debate ”(Israel 2001: 126). Holberg trekker frem fra sin reise til Frankrike ”at der findes flere biblioteker i Paris end andetsteds i hele riger” (Holberg 1728: 166). Ved bibliotekets åpningstid stod studentene noen ganger i kø for komme frem til de mest populære bøkene, for eksempel av opplysningsfilosofen Pierre Bayle (1647-1706):

Tidligt om morgenen stod de studerende udenfor døren til biblioteket; de ventede paa bibliotekarens komme og kappedes om at komme ind, som om der var udsat en belønning til den, der kom først. Bayles lexikon, som havde mange ivrige læsere, tilfaldt den, der kom først. (Holberg 1728: 58)

På sine reiser oppsøkte Holberg både biblioteker og mennesker. Om sitt opphold i Paris skrev han: ”Jeg har kun besøgt nogle faa videnskabsmænd, men de mest berømte.”(Holberg 1728: 161) I Paris kobler han disse to formene for læring: ”Bortset fra de private og offentlige biblioteker, der staar aabne for fremmede, findes der et utal lærde selskaber, hvori alle og enhver, blot de er udstyret med en smule anbefaling, let bliver optaget.”(Holberg 1728: 168) Like interessant for vår tematikk er hvordan Holbergs skarpsyn for den offentlige samtale følger ham på de ulike stadier i reisen. I Oxford oppdager han for eksempel at han (i alle fall i følge seg selv) er en dyktig disputator:

Oxfordstudenterne disputerer ganske vist offentligt, men paa en ynkelig og tøvende maade, saa at de ved synet af et ukendt og fremmed ansigt ryster, sveder, gaar i staa, ja ligefrem taber traaden af frygt for at blive til latter for de tilstedeværende, som de ikke betragter som tilhørere, men som vrangvillige kritikere. (Holberg 1728: 35)

Holbergs reise til Paris gir ham også mulighet til å studere den praktiske retorikken i det franske rettsvesen:

For tidsfordriv besøgte jeg ofte Palais de Justice for at overvære gangen i en fransk civilproces. Advokaternes veltalenhet imponerede mig: de taler smukt, disponerer stoffet riktig, bruker afvekslende retoriske vendinger, forstaar udmærket at appellere til følelserne, lader snart harmens, snart medlidenhedens vind fylde deres procedures sejl. Man kunde have troet, at det ikke var nogen ringere end Demosthenes og Cicero,

der talte fransk; i den grad svarede alt til den gamle og sande veltalenheds forbilleder. (Holberg 1728: 59)

Men også her dukker det opp mulighet for kritikk fra Holberg. Han kritiserer at det under ”afstemningen raader derimod en usømmelig forvirring: advokaterne faar ikke tid til at tale, tilhørerne undlader at forholde sig tavse, selv dommerne springer op uden hensyn til deres værdighed.” (Ibid: 60) Det vi ser her, er Holbergs gjentagende forakt for deliberasjon som smaker av kaos. Han liker ikke at ”tilhørerne under proceduren saa højrøstede og gør et saadant spektakel, at man skulde tro, man var paa Kvægtorvet og ikke i retten” (Ibid).

Når Holberg i sin sene Epistel 334 skal vurdere utenlandsreiser, er han opptatt av å veie fordeler og ulemper, for ”Sammenligning at see, hvorledes Ballancen bliver.” Han angriper alt jåleri og at man skal ta etter utenlandske skikker og glemme sitt eget språk. Men:

Man faaer ved udenlandske Reiser Færdighed udi fremmede Sprog; man finder paa visse Stæder store Mænd; man finder og i fremmede Bibliotheker adskillige rare Skrifter, som man ikke haver i Fæderne-Landet [...]. (Holberg 1754a: 121)

Både Holberg og hans pietistiske samtidige, senere hoffprest og biskop i Bergen, Erik Pontoppidan, besøkte for eksempel teologen og filosofen Johs. Leclerc i Holland. Hans arbeider var, i tråd med Locke og Bayle, basert på kristen tro kombinert med et sterkt innslag av en fornuftsbasert empiristisk tilnærming til virkeligheten.⁶²

Holbergs reiser hadde stor betydning for hans retorikk, både ved å gi ham en mengde impulser og bred dannelse. Oppveksten i Bergen eksponerte ham for flere ulike talekulturer og talepraksiser, reisene gjorde dette i enda større omfang.

3.5 Retorikken mot retorikken

Det er i saa Maade lett at begribe, hvi Mennesker udi de sidste 100de Aar have gjort større Fremgang udi Physica, Mathesi, Geometrie, Astronomie og Medicine, end udi nogle 1000de foregaaende Aar. Thi udi de sidste Tider haver man, i Steden for at forklare eller forsvare andres Inventa, foretaget sig at demonstrere Alting ved egne Experimenter; og haver man bemøjet sig med

⁶² Se Aage Kragelund. ”Om Dissertatio V. de historicis Danicis (Femte afhandling om danske historikere) – Indledning og kommentarer ved Aage Kragelund.” Hentet fra Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 15.januar 2018. <http://holbergsskrifter.no/>.

at examinere de mindste Insecter, af hvis Betragtelse vigtige Ting ere aabenbarede udi naturlige Sager, som man tilforn haver ignoreret.

Epistel 361

For å avrunde innledningen skal vi nå se på Holbergs tekster med et spesifikt siktemål: hvordan Holberg forholder seg til retorikken som fag og læremetode i tidlig opplysningstid.

Det er naturlig å vende seg mot tekstene, også fra et biografisk perspektiv. Da Holberg vendte hjem fra sine reiser, var det i tekstens verden han tilbragte mesteparten av tiden. Langslet skriver: "[E]tter 1725 er det som om Holberg ikke lenger har noen biografi i egentlig forstand: Nå lever han helt ut i bøkens verden, som leser og forfatter." (Langslet 2005: 18) Dette er naturligvis en overdrivelse. Mye dramatisk skjer i Holbergs liv mellom 1725 og 1754. København brenner i 1728. I 1730 inntar den pietistiske kong Christian 6 tronen og vilkårene for offentligheten endres. Samme år blir Holberg professor i historie. Gjennom 1730-årene utgir han en rekke av de store historiske arbeidene sine, og i 1741 kommer *Niels Klim* på latin. I 1746 blir Fredrik 5. konge og det blir igjen tillatt med komedier. I 1747 blir Holberg friherre med tittel baron. Men denne fasen av livet hans er preget av arbeidsro og ressurser til lesning og skriving.

Ved å se på Holbergs *retorikk mot retorikken* kan vi plassere ham i en interessant fase av retorikkhistorien da faget var oppe til kritisk vurdering. Holberg hadde god kjennskap til retorikk, og han overtok Lintrups retorikk-professorat i 1720. Denne stillingen hadde han til 1730, da han oppnådde det etterlengtede professorat i historie. Det tilsynelatende paradokset i en retorikk-professor som kritiserer retorikken, er noe jeg behandler i alle avhandlingens Holberg-artikler (Svensson 2016a, 2017a, b, 2018). Det bør etter mitt syn tolkes som Holbergs didaktiske forhandlinger om kvaliteten på den offentlige samtalen. La oss se om vi kan utdype elementer ved Holbergs retorikk mot retorikken i en bredere sammenheng enn artiklene har tillatt. På hvilken måte er Holberg her en del av en bredere tendens i retorikkhistorien?

Selv om retorikk som skolefag stod sterkt, og disputasenes plass i undervisningen i Danmark-Norge var sentral, skjedde det parallelt en annen utvikling som ble viktig for Holberg. Retorikk som fag mistet i løpet av 1600 og 1700-tallet gradvis status som sentralt universitetsfag. "Den mistede anseelse i dannede og lærde kredse – en nedgang som den til dels selv var skyld i, og som til dels skyldes historiske faktorer." (Kock 2012: 181) Av disse "historiske faktorer" kan vi fremheve fremveksten av de nye vitenskapene kombinert med den empiristiske retningen i filosofien.

Christian Kock skriver om ”drømmen om et uretorisk sprog”, som oppstod i det britiske *Royal Society*. Det ble etablert i 1660 som det første sentrale vitenskapsselskapet, basert på blant annet Francis Bacons empirisme (Kock 2012: 184).⁶³ Også Newton var aktiv medlem og president i selskapet (mellom 1703 og 1727). Kock fremhever retorikkens synet i Thomas Sprats bok *The History of the Royal Society of London, for the Improving of Natural Knowledge* (1667) som spesielt betegnende for de nye vitenskapsmennenes oppgjør med retorikken. Også Holberg har lest denne boken, og henviser i *Epistel 361* til: ”Thomas Spraat udi det Kongelige Societets Historie.” Her skriver Holberg om hvordan de nye vitenskapsmennene søkte ”at oplyse Philosophien, som tilforn mestendeels havde været grundet paa Gisninger, ved Experimenter, og intet at antage uden efter foregaaende Prøve, og ikke at binde sig til Forfædrenes Meeninger.”

Hvis vi ser på originalteksten til *The History of the Royal Society*, begynner den med nettopp en gjennomgang av vitenskapelig metode fra antikken og frem til 1600-tallet. Thomas Sprat skriver flere steder kritisk om disputaser, og tar utgangspunkt helt tilbake i antikken. Selv om Platon og Aristoteles behandles med respekt er deres metode for å søke kunnskap kritikkverdige. For metoden ”was never able to do any great good towards the enlargement of knowledge: Because if rely'd on general Terms, which had not much foundation in Nature; and also because they took no other course, but that of disputing.”⁶⁴ (Sprat 1667: 16-17) Mangelen på empirisk observasjon knyttes dermed direkte til disputasene som metode. Sprat slår også fast at ”the very way of disputing itself, and inferring one thing from another alone, is not at all proper for the spreading of knowledge” (Sprat 1667: 17).

Disputaskritikken er altså markant, selv om Sprat, i likhet med Holberg, også modererer kritikken. Han skriver for eksempel at ”disputing is a very good instument, to sharpen mens wits [...] and wary defenders of the Principles, which they already know”. Like etter kommer forbeholdet: ”but it can never much augment the solid substance of Science itself” (Ibid: 18). I likhet med Holberg er også Sprat opptatt av å fremheve det engelske språkets styrker, men når han kommer til kapittelet om ”Their manners of Discourse”, ser vi en svært tydelig stillingtagen mot den gamle retoriske tradisjon:

There is one thing more, about which the Society has been most solicitous; and that is, the manner of their Discourse: which, unless they had been very watchful to keep in due temper, the whole spirit and vigour of their Design, had been eaten out, by the

⁶³ Se også vitenskapsselskapets egen moderne hjemmeside. Lest 20.12.2017.

<https://royalsociety.org/about-us/history/>

⁶⁴ Jeg har modernisert tegnsætningen i sitatene fra Sprat men behold stavemåten.

luxury and redundance of speech. The ill effects of this superfluity of talking, have already overwhelm'd most other Arts and Professions; insomuch, that when I consider the means of happy living, and the causes of their corruption, I can hardly forbear recanting what I said before: and concluding, that eloquence ought to be banish'd out of all civil Societies, as a thing fatal to Peace and good Manners. (Sprat 1667: 111)

Retorikksynet til *The Royal Society* har vært gjenstand for en hel del historisk-retorisk analyse (Skouen og Stark 2014). Som Tina Skouen har vist, var det lenge vanlig å lese Sprats bok som et brudd med den klassiske retoriske tradisjonen slik den var overlevert gjennom Cicero, mens nyere forskning i større grad har tolket Sprat som en *fornyer* av retorikkfaget (Skouen 2014: 243). Sprat har mye av det samme, ambivalente forholdet til retorikk som Holberg. Han advarer mot retorikk som tomprat, men beundrer samtidig de som uttrykker kunnskap klar og forståelig:

Following Cicero, he maintains that man is invested with a distinctive, rational drive that makes him capable of acting for the common good, but Sprat differs from Cicero in that this rational drive or power is not thought to be expressed in words, but rather through the practice of science. (Skouen 2014: 269)

Retorikksynet som reflekteres her, dukker opp en rekke steder i Holbergs skrifter, noe jeg gjør rede for i artikkelen *Mot en ytringskultur* (Svensson 2018). Det handler i stor grad om kvaliteten på den offentlig samtale. Men legg spesielt merke til sitatets siste setning: ”*fatal to Peace and good Manners*”. Det handler altså ikke bare om retorikken (her kalt ”eloquence”) sin evne til å søke sannhet, men også om et språk som kan skape kontrovers og splid. Sprat kommer med et hjertesukk: “But I Spend words in vain; for the evil is now so inveterate, that it is hard to know whom to blame, or where to begin to *reform*.”(Ibid: 112). Denne reformoppgaven var nettopp det Holberg tok på seg i dansk-norsk kontekst, noe jeg tar opp i artikkelen *Retorisk medborgerskap i Ludvig Holbergs liv og tekster* (Svensson 2017b: 42). Og, som jeg straks kommer inn på: Det er nettopp i retorikkens forhold til konflikt og strid vi finner kanskje den mest interessante sammenhengen mellom Sprat og Holberg.

3.6 Hvordan forstå Holbergs retorikken mot retorikken?

Historikeren Anne Eriksen beskriver Holbergs posisjon primært ut i fra Holberg som historiker. Hun knytter dermed hans retorikk mot retorikken til genren historieskrivning, som vokser frem i takt med de nye kravene til vitenskapelighet:

Holbergs understreking av enkelhet i språk og fremstilling [trekkes] tradisjonelt frem som uttrykk for både hans sikre stilsans og hans avsmak for retorikk og unødvendig språklig ornamentering. Slike formaninger om nøkternhet i stil og fremstillingsmåte er imidlertid så vanlig i eldre historieskriving at de må betraktes som genretrekk snarere enn et særmerke for Holberg. Mer enn en avvising av retorikk i det hele er de et uttrykk for – og en oppfordring til – en taleform som er særegen for historieskrivningen, og som er en del av dennes krav til troverdighet. (Eriksen 2014: 50)

Selv om det er en nyttig påpekning at Holbergs virke som historiker kan ha påvirket hans syn på retorikk, blir det for enkelt som forklaring alene. Bredden i hans retoriske dannelse, samt den store plassen han vier til retorikk spesielt og den offentlige samtalen generelt, viser at det dreier seg om mer enn en konsekvens av at han er historiker. (Som nevnt, brorparten av Holbergs tekster er historiske verker.)

Retorikken mot retorikken er en kompleks idehistorisk bevegelse som i sin natur er vanskelig å beskrive enhetlig. Den består av retorikk som praksis og som studiet av praksis, i hele sin bredde av undervisningsmetoder, tekster, bøker, brev og samtale. I avsnittet ”retorikkens posisjon” i artikkelen om Holbergs retorikksyn trekker jeg frem tre til dels motstridene hovedtendenser i retorikkfaget som Holberg møter i sin tid: 1. *Eksplisjonen av håndbøker*, 2. *Retorikk som teori og praksis for offentlig liv*, 3. *Anti-retorikk betyr ny retorikk* (Svensson 2016a: 40-43). Med denne tredelingen forsøker jeg å beskrive hvordan retorikkfaget i den tidlige opplysningstiden er et bilde på perioden i seg selv: fullt av indre motsigelser og paradokser, og preget av tankeretninger i konflikt og gjensidig inspirasjon.

På grunn av sakens kompleksitet er det vanskelig å finne noe enhetlig beskrivelse av hva skiftet i synet på retorikk innebærer. Men noen perspektiver gjentar seg. Det handler om fremveksten av nye vitenskaper og ny vitenskapelig metode i kombinasjonen med at flere tar til orde for en enklere og klarere stil, gjerne på eget morsmål fremfor latin.

Både Jørgen Fafner (1995), George Kennedy (1999) og Christian Kock (2012) legger vekt på at noe går tapt i overgangen fra renessansens gjenoppdagelse av de antikke kildene, som inkluderer retoriske klassikere – til opplysningstidens nye idealer for rasjonell samtale. Kennedy skriver at ”the positive side of the new logic was the establishment of a method of communication needed for the emergence of modern science”, men legger også vekt på problemet: “its negative side was its apparent ignorance of psychological realities in politics, law and religion”(1999: 261). Kock skriver at ved ”1700-tallets begyndelse er retorikkens anseelse blandt de toneangivende intellektuelle i frit fald. Op gennem 17- og 1800-tallet

omfatter de ledende intellektuelle begrebet retorik med større og større ringeagt eller ligegyldighet.” (Kock 2012: 189) Det største problem med dette er, ifølge Kock, en ”problematisk sprogteori”, nemlig ”at sproget er (eller rettere: bør være) et sæt ’billeder’ af hvordan tingene virkelig ’er’”(Kock 2012: 186). Som John Wilkins, stifteren av The Royal Society, drømte om: “every word ought in strictness to have but one proper sense and acception, to prevent equivocalness” (Skouen: 2014: 254). I tillegg til å fremvise kvalitet på den offentlige samtalen, var Holberg også opptatt av at man måtte finne enighet i hvordan ordene skulle fremstilles. Han skrev sågar et eget tillegg til det paroidiske langdiktet *Metamorphosis*, kalt *Orthographiske Anmerkninger* (Holberg 1726), hvor han nettopp går inn for klarere rettskrivningsregler: ”thi hvad kand være hæsligere end at enhver skriver og bogstaverer lige som det falder ham ind” (Holberg 1726: 92).

Kock kobler den mangefasetterte renessanseretorikken til innsikter fra moderne språkfilosofi om språkspill, og ikke minst språket som et redskap for å *gjøre noe* – som behandlet i forrige kapittel om retoriikk som handling. Kock plukker i sin beskrivelse av overgangen fra renessansen til opplysningstiden opp tråden fra Jørgen Fafner, som skrev at ”problemstillingen hviler på den tvivlsomme antagelse, at figurativt sprog er et forsøg på at sige noget andet, end det man ”virkeligt” mener – eller bør mene”(Fafner 1995: 301). Dette henger, ifølge Fafner, sammen med en dypere tendens: ”denne vesterlandske ejendommelighed – eller sygdom? – som går ud på at skille indhold og form, erkendelse og fremstilling, sjæl og legeme og som på éngang er kilden til al vor storhed og al vor jammer”(Fafner 1995: 302). Det er ikke uten grunn at Fafners lærebok (opprinnelig fra 1982) heter *Tanke og tale*. Et gjennomgående tema er nettopp det motsetningsfylte forholdet mellom erkjennelse og fremstilling, som han leser som gjennomgående i Europeisk historie.⁶⁵ Spørsmålet blir så om vi kan finne spor av denne spenningen i Holbergs retorikk? Det viser jeg blant annet ved begrepet *naturrettslig retorikksyn* i avhandlingens første artikkel (Svensson 2016a) samt når jeg skriver om Holbergs ”rhetoric of rational rule” i *Didactic negotiations* (Svensson 2017a: 235).

Men selv om Holberg er opptatt av å spre ”fornuftens lys”, som han kaller det i Epistel 515, så viser han gang på gang hvordan vi mennesker også preges av og trenger følelser. Som jeg kommer til å påpeke en rekke steder, bygger han nok en gang bro mellom motsetninger. I

⁶⁵ Fafner begynner faktisk boken med å sitere Holberg-elev fra Sorø-opplysningen Jens Schelderup Sneedorf: ”Man begriper ikke tingene ret, førend man kan sige, hvad man tænker, således at andre kunne forstå det.”(Fafner 1995: 5)

denne sammenheng bygges broen mellom det Fafner kaller ”det dobbelte skisma” fra det 17. århundre (Fafner 1995: 305), som gjør at man samtidig ”vurderer epoken som de exacte videnskabers store tid og som retorikkens store århundrede” (Ibid 303). Dette kommer for eksempel til uttrykk i *Tredje Levnedsbrev* hvor Holberg i en rekke rørende kontraster klager over hvordan alderdommen har gjort ham ute av stand til å engasjere seg i de såkalt viktige ting:

Hvad jeg i sin tid glædede mig over, det er jeg nu led og ked af: i sin tid blev jeg grebet af musikkens sødme; nu lader den yndigste musik mig kold. Og, hvad der er det sikreste tegn paa den tilstundende alderdom: jeg har mere fornøjelse af smaasnak end af lærde samtaler. Hvis man f. eks. begynder at tale om betydningsfulde ting, f. eks. om krigen mellem tyrker og perser, triplealliancen, den pragmatiske sanktion, om kejser- eller pavevalget og andet af den slags, som i sin tid fik mig til at spidse øren, saa gaber jeg nu og lytter til dem, der taler om dagligdags ting, f. eks. om nabostridigheder, barsler, forlovelser, bryllupper, mødomsforlis osv. (Holberg 1743: 71-72)

Deretter går Holberg over til den mer alvorlige tematikk om fornuft og følelser, hvor han angriper en tenkt stoisk væremåte. Han bruker et tre som en metafor for den som kunne vært helt rasjonell: "Det er til ingen nytte at prale af stoisk ufølsomhed og at tro, at man kan rive alle følelser ud af sit sind; vi er jo ikke hugget i marmor eller skaaret af egetræ." (Ibid: 73)⁶⁶ Ikke bare er det urealistisk å skille fornuft fra følelser; man går da også glipp av en viktig motivasjon for fornuftig handling. Dette tar Holberg opp i *Heltehistorier*, i forberedelsen til det siste stykket om Sokrates og Epaminondas:

Det er fornødent, at et Menneske har Passioner, saasom de samme ere Principia til Activitet, men Fornuften maa see til, at ingen U-orden deraf flyder. Passioner kand lignes ved Vind og Sindet ved et Skib. Vinden kand drive Skibet frem, den kand ogsaa styrte det i Ulykke. Fornuften maa derfor være Styrmand saaledes, at den fører sig Vinden til Nytte, og bringer Skibet i Havn [...]. (Holberg 1739: 453-454)

I lys av dette er det også interessant å se hvordan Holberg brukte latter og satire for å moralisere. Særlig tydelig er dette i komediene. Tyve år etter hans død, satt man også over scenen på Det Kongelige Teater i København mottoet: *Ei blot til lyst*.⁶⁷ Hans syn på fornuft

⁶⁶ For en mer utfyllende diskusjon om forholdet mellom stoikerne og retorikk se Eiliv Vinjes behandling (Vinje 2000: 242-243).

⁶⁷ Om dette skriver Bent Holm ”det tidligere komediehus fra 1748 stod oprindelig en latinsk indskrift, som forment alt hæslikt adgang til huset. Efter ombygningen i 1774 opsatte man *Ei blot til Lyst*, en indskærpning af teatrets moralsk-pædagogiske rolle. Det erstattedes 1798-1817 af det latinske

og følelser er i tråd med et gjennomgående perspektiv: Man skal balansere motsetninger. Han er kritisk til disputaser og kritisk til en rekke andre sider ved tidens yringskultur, men hans kritikk tar alltid forbehold. Man skal ikke fjerne disputasene fullstendig, og man kan ikke fri undervisningen fra talekunst (Svensson 2016a: 38).

Dette henger sammen med mitt siste poeng. Det mest grunnleggende hensyn i Holbergs retorikkforståelse handler sannsynligvis ikke om hans syn på språket eller på menneskenes følelsesliv, men om motsetningen mellom konflikt og harmoni i staten og samfunnet. Vi er altså tilbake til *aktøren* Holberg, som *handler* gjennom tekst.

Det er lett å glemme i møte med Holbergs tekster, og spesielt komediene, som så ofte blir tolket med parykkens ufarliggjørende letthet, at de ble til i en tid preget av vold og krig. Vi har sett hvordan byene kunne være utsatt for branner som satte folk på bar bakke i løpet av en natt. Danmark-Norge var på 1600-tallet gjennom seks kriger. Og Fredrik 4 (1699-1730) økte antall soldater til 70 000 mann gjennom sine hærreformer. Det tilsvarte hele Københavns befolkning. ”Danmark-Norge hørte sammen med Sverige og Preussen til det europæiske kontinents absolut mest militariserede stater.” (Lyngby, Olden-Jørgensen, og Mentz 2010: 64) Hele Holbergs liv, fra nyutdannet gymnasiast til professor i latinsk eloquentia, foregår med Den store nordiske krig (1700-1720) som bakteppe. Den foregår på en rekke ulike krigsteater, i Norge, Danmark, Sverige, Nord-Tyskland, m.m. Fra 1720 lever og virker Holberg således i en etterkrigstid. (Dyrvik 1999: 51) Samfunnets ressurser kan da rettes mot nye ting, slik som å bygge ut skolevesen og teater. ”Freden efter den lange krig åpnede mange muligheder.”(Lauring 1981: 135) Vi ser spor av krigen i den traumatiserte Jeppe på Bjerget, som på rørende lavtysk minnes et slag, kanskje i Helsingborg i 1710 eller Gadebusch i 1712.⁶⁸

Jeg glemmer aldrig den første salme svensken skød.⁶⁹ Jeg tror der faldt på én gang af 3000, om jeg sagde 4000 mænd. Daß ging fordyvled zu, Jacob! Du kanst wol das ihukommen. Ich kan nicht negten, daß ik jo bange var in dat slag. (Holberg 1723c: I, 6)

ordsprog om at revse sæderne gennem latter. Derefter blev Ei blot til Lyst genopsat, også i den nye bygning fra 1874.

Fra: *Ei blot til Lyst* i Den Store Danske, Gyldendal. Lest 8. januar 2018. <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=68628>

⁶⁸ Se kommentarer til scenen på holbergskrifter.no ved Peter Zeeberg, Gunnar Sivertsen etter forarbeid av Jens Kr. Andersen. Hentet fra Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 15. januar 2018. <http://holbergsskrifter.no/>.

⁶⁹ ”Salme” er her oversatt fra originalen ”psalme” og er i følge *Ordbog over det danske sprog* en forvansking av det mer kjente begrepet for kanonade som er ”salve”. Lest 12. januar 2018. <http://ordnet.dk/ods/ordbog?query=Salme>

Kombinasjonen av en dyp krigserfaring i kulturen og det faktum at politikk var forbeholdt de få, er viktig for å forstå Holbergs mulighetsrom. ”Politik var i princippet afskaffet og befolkningen i almindelighed havde ikke brug for at vide mere, end at al magt var deponeret hos kongen, og at han nok skulle tage sig af at forvalte den.” (Lyngby, Olden-Jørgensen, og Mentz 2010: 71) Holberg har gode grunner til å fremme en retorikk og ytringskultur som gir størst mulig harmoni i det han metaforisk beskrev som samfunnslegemet (Svensson 2016a, 2017b: 39).

I boken *Saving Persuasion – A defense of Rhetoric and Judgment* gir den amerikanske politiske teoretikeren Bryan Garsten en rekke analyser av hvordan retorikken som fag har blitt kritisert i moderne tenkning. Boken er et eksempel på hvordan retorikk har fått en ny og revitalisert betydning i kjølvannet av ”the deliberative turn” i samfunnsvitenskapene. Vi kan også snakke om en ”rhetorical turn” av ”the deliberative turn” representert ved teoretikere som Simone Chambers, John Dryzek og Gary Remer og nevnte Garsten. Dette behandles også i artikkelen om retorisk medborgerskap i Holbergs liv og tekster (Svensson 2017b: 29-32).

Garstens bidrag blir mest interessant i denne sammenhengen når han skriver om ”Rhetoric and Controversy” som en del av ”The Rhetoric against Rhetoric” hos Thomas Hobbes (Garsten 2005: 25-55). Her beskriver han en motsetning mellom den klassiske retorikken, som fikk sin nye representasjon i renessansen, og 1600-tallets skepsis til retorikk, slik det kom til uttrykk hos Hobbes. Renaissancehumanistenes retorikk ”had viewed eloquence as a means of articulating the best arguments on each side of a controversy. In Hobbes’s hands, rhetoric became a means of avoiding controversy rather than engaging in it.”(Garsten 2005: 26) Garsten observerer et skifte med Hobbes. De tidlige humanistene skrev for å bruke kontrovers, den ideale taler kunne argumentere *in utramque partem* – altså begge sider av saken (Rendall 1988: 60). Garsten argumenterer kraftfullt for at Hobbes, på bakgrunn av den dramatiske politiske utviklingen i England, utviklet en sterk skepsis til retorikkens evne til å så splid mellom menneskene, ”[h]e displayed his distrust of judgment and public deliberation by emphasizing the speed with which verbal disagreements tended to devolve into war”(2005: 26). Dette er utgangspunktet for at Hobbes representerer et brudd med retorikken etter Cicero.

I Tine Skouens analyse av Thomas Sprats retorikksyn i boken om *The Royal Society* ser vi den samme spenningen uttrykt. Sprat var i likhet med Hobbes dypt bekymret for retorikkens evne til å så splid i en nasjon. Det skaper rom for det samme paradokset som min første artikkel om Holberg utforsker:

It may seem paradoxical that Sprat should praise the King's eloquence, if he believes that eloquence has no place in a civil society. But the key to understanding this apparent inconsistency lies in Sprat's remark that eloquence can be a dangerous weapon if it falls into the wrong hands. Such warnings against the possible abuse of eloquence were as old as rhetoric itself, but whereas Cicero and Quintilian had sought to eliminate this fear by claiming that only the good man could become a good speaker, and that the best speakers combine eloquence with wisdom, Sprat rather claims that this original bond between eloquence and wisdom has been broken. (Skouen 2014: 258)

Som jeg argumenterer for flere steder, ser vi det samme tilsynelatende paradokset hos Holberg. Men han tar i kjent stil en rekke forbehold. Hans forhold til Cicero er dobbelt, og hans forhold til Hobbes er dobbelt. Han både referer til dem som autoriteter, og han kritiserer dem. Det viktigste er at også Holberg har en dyp skepsis til retorikk som kan skape uro og kontrovers, og dette bør være en del av forståelsen vår for hans retorikk mot retorikken. Det er en tankegang formet av bred dannelselse, og med både europeiske religionskriger og de nordiske krigene friskt i minne.

4. Oppsummering

Hensikten med denne innledningen har vært å beskrive teoretisk rammeverk, historisk kontekst, og refleksjoner jeg har gjort meg i arbeidet med de følgende artiklene. Forholdet mellom arbeidet i artiklene og i innledningen er naturlig nok dynamisk. Selv om innledningen kommer først, er mange av artiklene skrevet og tenkt på et tidligere tidspunkt. Det står lite om Holberg i kapittel to, som behandler et flerstemt og dynamisk handlingsperspektiv. Like fullt er kapittelet formet av arbeidet med Holberg og måten han handlet gjennom tekst i en svært streng ytringskultur.

Knud Haaakonssen påpeker en viktig ting i sin innledning til de tre utgavene av Holbergs *Natur og folkerett* som vi finner på [Holbergsskrifter.no](http://holbergsskrifter.no). Han formaner til varsomhet når vi skal se likheter og forbindelser med den store, gamle dikteren. Selv om naturretten er en del av historien til menneskerettighetene, må vi ikke forveksle det med at Holberg var for individuelle naturlige rettigheter av typen beskrevet i FN-pakten av 1945. Haaakonssen kaller en sammenhengende naturrettforståelse ”en tvivlsom måte at omgås med historien” [...] fordi det med lidt god fantasi er muligt at finde ligheder mellem hvad som helst, især når disse ligheder er forudbestilt af vore nuværende ideologiske interesser”.⁷⁰ Begrunnelsen til hans historiesyn er i tråd med en retorisk grunninnsikt, at ideer uttrykt i språket alltid er situerte:

[...] den grundlæggende tanke, at ideer ikke har en tidløs eksistens, men kun kan spille en rolle mennesker imellem, når de udtrykkes og dermed bliver en del af folks adfærd i tid og rum. Når vi med denne holdning forsøger at forstå Holbergs naturret, kommer vi til andre resultater end dem, der har præget holbergglitteraturen på dette såvel som på andre områder.⁷¹

Dette er åpenbart kloke leseråd fra en av de fremste ekspertene på denne epokens naturretstenkning spesielt, og intellektuell historie generelt. Jeg vil likefullt legge til en refleksjon om det å handle gjennom tekst. Som jeg bruker en god del plass på å vise i denne innledningen, er handlingsperspektivet gjennomgående i retorikken. Et flerstemt og dynamisk

⁷⁰ Se Knud Haaakonssen: ”Innledning til Introduction til Naturens og Folkerettens Kundskab”. Hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave*. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 15.januar 2018. <http://holbergsskrifter.no/>.

⁷¹ Ibid.

handlingsperspektiv viser hvordan *teksthandlinger* kan virke og ta del i forhandlinger, også lenge etter at de er skrevet. Vi trenger ikke åpne hele problemkomplekset om forholdet mellom lesere og tekst, men det vi kan ta med oss, er at til tross for at Holbergs tekster bør tolkes situasjonelt, kan de også ses som handlinger *som forsetter å handle*, også i vår tid. Dermed får den gamle klisjéen om evig liv på sett og ny aktualitet, for hva er å leve uten å handle? Eller som Georg Brandes skrev på dikterens 200-de fødselsdag 1884:

For Holbergs Navnkundighed i den fjerneste Fremtid er der ingen Grund til at ængstes. Han er over det Værste. Naar Talen er om literær Udødelighed, saa er det de første tohundrede Aar, hvorom det gælder. (Brandes 1943: 181)

I de følgende artiklene utforsker jeg hvordan Holberg virket som reformator og forhandler i en dansk-norsk kontekst. Det er ingen vanntette skott mellom disse sidene av Holbergs virke, snarere tvert imot. Holbergs fortjeneste var jo i stor grad å introdusere nye perspektiver til et dansk-norsk publikum. Dessuten hadde hans skrifter gjennomslag i hele Nord-Europa. Det er altså et konstant og dynamisk forhold mellom hvilke tanker om retorikk Holberg kunne være eksponert for, og hvordan disse så kom til uttrykk i hans umiddelbare kontekst.

Jeg håper innledningen har gitt et oversiktlig bilde av hva handling i retorikken betyr, og hvordan det kan utvikles til et dynamisk og flerstemt handlingsperspektiv, som igjen kan være nyttig i møte med historiske tekster. Dessuten har målet vært å introdusere Holberg som innovativ forhandler. Holberg handlet gjennom sine tekster, og påvirket ytringskulturen i et samfunn preget av store muligheter og sterke begrensninger. Han brukte ressursene sine på en slik måte at tekstene hans fremdeles er *virksomme*.

Litteratur

- Adorno, Theodor W. og Max Horkheimer. 2002. *Dialectic of Enlightenment*. Oversatt av Edmund Jephcott. Stanford: Stanford University Press.
- Andersen, Ida. 2015. "Opplysningens retorikk". *Sakprosa* 8 (1): 1- 31.
- Andersen, Jens Kr. 1994. "Efterskrift." I *Ludvig Holberg: Seks komedier*, 562. København: Borgen.
- Andersen, Øivind. 1995. *I retorikkens hage*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Aristoteles. 2006. *Retorikk*. Oslo: Vidarforlaget.
- Asdal, Kristin, Kjell Lars Berge, Karen Gammelgaard, Helge Jordheim, Tore Rem, Trygve Riiser-Gundersen, og Johan L Tønnesson. 2008. *Tekst og historie: å lese tekster historisk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bagge, Bjørn-Arvid. 2014. "Ludvig Holberg og Edvard Edvardsen– en byhistorisk komparasjon." I *Historikeren Ludvig Holberg*, redigert av Sebastian Olden-Jørgensen og Jørgen Magnus Sejersted, 231-250. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Bakhtin, Mikhail M. 1993. *Problems of Dostoevsky's poetics*. Oversatt av Caryl Emerson: University of Minnesota Press.
- Bakhtin, Mikhail M. 1981. *The Dialogic Imagination*. Oversatt av Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin: University of Texas Press.
- Barthes, Roland. 1994. "Forfatterens død." I *I tegnets tid*, 49-54. Oslo: Pax.
- Barthes, Roland. 1998. *Retorikken : en moderne innføring i den gamle retoriske kunst*. Oversatt av Knut Stene-Johansen. Oslo: Spartacus.
- Berge, Kjell Lars. 1986. "Tekst og talehandlingsteori." *Norskraft* 49: 24-63.
- Berge, Kjell Lars. 2010. "Tekst og yringshandlingsteori." *Skandinaviske sprogstudier* 1 (1): 93-110.
- Berlin, Isaiah. 1969. "Two Concepts of Liberty." I *Four Essays on Liberty*, 118-172. Oxford University Press.
- Billeskov Jansen, F. J. 1969-1971. *Værker i tolv Bind : Digteren, Historikeren, Juristen, Vismanden*. København: Rosenkilde & Bagger.
- Billeskov Jansen, F. J. 1980. *Holberg og hans tid*. København: Gyldendal.
- Bitzer, Lloyd F. 1992, 1968. "The rhetorical situation." *Philosophy & rhetoric* Supplementary Issue: 1-14.
- Bjerring-Hansen, Jens. 2014. "Indledning til Betænkning over den nu regierende Qvæg-Syge". Hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave*. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 13. januar 2017. <http://holbergsskrifter.no/>.
- Bjordal, Sine Halkjelsvik. 2012. "Om retorikeren: En drøfting av retorikkvitenskapen som "en empirisk og normativ videnskap om production og reception av ytringer, betraktet i deres helhet". Masteroppgave, Universitetet i Oslo.
- Black, Edwin. 1978. *Rhetorical criticism : a study in method*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Booth, Wayne C. 1983. *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brandes, Georg. 1943, 1884. *Ludvig Holberg*. København: Carit Andersen Forlag.
- Bredsdorff, Thomas. 2004. "Holberg i opplysningen – opplysningen i Holberg." I *Holberg i Norden: om Ludvig Holbergs författarskap och dess kulturhistoriska betydelse*, redigert av Gunilla Dahlberg, Peter Christensen Teilmann og Frode Thorsen, 360-392. Lund, Centrum för Danmarksstudier: Makadam förlag.
- Browning, Gary. 2016. "Quentin Skinner, the Cambridge School, and Contextualism." I *A History of Modern Political Thought*. Oxford: Oxford University Press.

- Burke, Kenneth. 1968. Dramatism. In *International Encyclopedia of the Social Sciences*, redigert av David Sills. New York: The Macmillan Company & The Free Press.
- Burke, Kenneth. 1969a. *A Grammar of Motives*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Burke, Kenneth. 1969b. *A Rhetoric of Motives*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Campbell, George. 1868. *The Philosophy of Rhetoric*. New York: Harper & Brothers Publishers. Tilgjengelig på archive.org. Lest 15. januar 2018. <https://archive.org/details/philosophyofrhet00campuoft>
- Christian Kock, og Lisa Villadsen. 2017. "Rhetorical citizenship: studying the discursive crafting and enactment of citizenship." *Citizenship studies*: 1-17.
- Cicero, Marcus Tullius. 1949. *De Inventione, De optimo genere oratorum, Topica. With an English translation by H.M. Hubbell*. Oversatt av H.M. Hubbel. Cambridge: Harvard University Press. Tilgjengelig på archive.org. Lest 15. januar 2018. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.227442>
- Cicero, Marcus Tullius. 2012. *Om talekunst : De oratore I-III : tre dialogar skrivne til broren Quintus*. Oversatt av Hermund Slaattelid. Oslo: Aschehoug.
- Clapinson, Mary. 2015. *A Brief History of the Bodleian Library*. Oxford: The Bodleian Library.
- Dyrvik, Ståle. 1999. *Norsk historie 1625-1814*. Nr. 3: Det Norske Samlaget.
- Daae, L. 1872. "Optegnelser til Ludvig Holbergs biographi." i. Kristiania: P.T. Mallings Bogtrykkeri. Tilgjengelig på archive.org. Lest 15. januar 2018. <https://archive.org/stream/optegnelserillu00daae>.
- Daae, L. 1886. "Ludvig Holberg." i. Kristiania: Grøndahl & Søn. Tilgjengelig på archive.org. Lest 15. januar 2018. <https://archive.org/stream/optegnelserillu00daae>.
- Ehrencron-Müller, H. "Bibliografi over Holbergs Skrifter". *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814, bd. 10-12.*, Aschehoug. København, 1933.
- Eide, Tormod. 2006. "Retorikk - Innledning." I Aristoteles *Retorikk*. Oslo: Vidarforlaget.
- Emirbayer, Mustafa, og Ann Mische. 1998. "What is agency?" *American journal of sociology* 103 (4): 962-1023.
- Engelstad, Carl Fredrik. 1984. *Ludvig Holberg: 1684-1754*. Oslo: Aschehoug.
- Eriksen, Anne. 2014. "Historiebegrep og historisk genre." I *Historikeren Ludvig Holberg*, redigert av Jørgen Sejersted og Sebastian Olden-Jørgensen. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Eriksen, Erik Oddvar, og Jarle Weigård. 1999. *Kommunikativ handling og deliberativt demokrati : Jürgen Habermas' teori om politikk og samfunn*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Fafner, Jørgen. 1995. *Tanke og tale: Den retoriske tradition i Vesteuropa*. København: C.A. Reitzels forlag.
- Fahnestock, Jeanne. 1999. *Rhetorical Figures in Science*. New York: Oxford University Press.
- Fairclough, Norman, Giuseppina Cortese, og Patrizia Ardizzone. 2012. *Discourse and Contemporary Social Change, Linguistic Insights*. Bern: Lang, Peter, AG, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Farrell, Thomas B. 1995. *Norms of Rhetorical Culture*. New Haven and London: Yale University Press.
- Foss, Kåre. 1934. *Ludvig Holbergs naturrett: på idehistorisk bakgrunn*. Oslo: Gyldendal.
- Foss, Kåre. 1946. *Konge for en dag: et sosialpolitisk teatermotiv*. Oslo: Aschehoug.
- Fossen, Anders Bjarne. 1979. *Borgerskapets by : 1536-1800*. Nr. 2. Bergen: Universitetsforlaget.

- Fossen, Anders Bjarne. 1992. *Til Indvohnernes større Sikkerhed: Bergen Politikammer 1692-1992*. Bergen: Bergen politikammer.
- Frederiksen, Emil. 1954. Holberg-problemer. I *Danske Studier*, redigert av Aage Hansen og Ejnar Thomsen. København: J.H. Schultz Forlag.
- Gabrielsen, Jonas, og Tanja Juul Christiansen. 2010. *Talens magt*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Garsten, Bryan. 2005. *Saving Persuasion: A Defense of Rhetoric and Judgment*. Cambridge: Harvard University Press.
- Geisler, Cheryl. 2004. "How ought we to understand the concept of rhetorical agency? Report from the ARS." *Rhetoric Society Quarterly* 34 (3):9-17.
- Giddens, Anthony. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Greenblatt, Stephen. 1988. *Shakespearean negotiations : the circulation of social energy in Renaissance England*. Oxford: Clarendon Press.
- Greenblatt, Stephen. 2005. "Culture." I *The Greenblatt Reader*, redigert av Michael Payne. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing.
- Greenblatt, Stephen. 2010. *Shakespeare's freedom, The Rice University Campbell lectures*. Chicago: University of Chicago Press.
- Greenblatt, Stephen. 2011. "Cultural mobility: an introduction." I *Cultural mobility: A manifesto*. Redigert av Stephen Greenblatt. New York: Cambridge University Press.
- H. A. Rushdy, Ashraf 2012. *The end of American lynching*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Habermas, Jürgen. 1996. *Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy*. Oversatt av William Rehg. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Habermas, Jürgen. 1981. "Modernity versus Postmodernity." *New German Critique* 22: 3-14.
- Habermas, Jürgen. 1984. *The theory of communicative action*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, Jürgen. 2002. *Borgerlig offentlighet*. Oversatt av Helge Høibraaten. Oslo: Gyldendal.
- Hartvedt, Gunnar Hagen, Beate Marie Bang, Øyvind Reisegg, og Anders Haaland. 1999. *Bergen byleksikon*. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Hauser, Gerard A. 2002. *Introduction to rhetorical theory*. Long Grove: Waveland Press.
- Holberg, Ludvig. 1711. *Introduction til de fornemste Europeiske Rigers Historier*. Redigert av Nina Marie Evensen og Eiliv Vinje.
- Holberg, Ludvig. 1720. *Peder Paars*. Redigert av Finn Gredal Jensen.
- Holberg, Ludvig. 1721-22. *Skæmtedigte*. Redigert av Henrik Andersson.
- Holberg, Ludvig. 1723a. *Den Politiske Kandstøber*. Redigert av Henrik Andersson.
- Holberg, Ludvig. 1723b. *Jean de France*. Redigert av Peter Zeeberg.
- Holberg, Ludvig. 1723c. *Jeppe på Bjerget eller Den forvandlede bonde*. Redigert av Finn Gredal Jensen.
- Holberg, Ludvig. 1726. *Metamorphosis*. Redigert av Niels Grotum Sørensen.
- Holberg, Ludvig. 1728. *Første Levnedsbrev*. Oversatt av A. Kragelund. Redigert av Nina Marie Evensen, Eiliv Vinje og Karen Skovgaard-Petersen.
- Holberg, Ludvig. 1729. *Dannemarks og Norges Beskrivelse*. Redigert av Eiliv Vinje og Nina Marie Evensen.
- Holberg, Ludvig. 1732-35. *Dannemarks Riges Historie*. Redigert av Eiliv Vinje og Nina Marie Evensen.
- Holberg, Ludvig. 1731. *Erasmus Montanus*. Redigert av Finn Gredal Jensen.
- Holberg, Ludvig. 1734. *Naturens Og Folke-Rettens Kundskab* (tredje utgave). Redigert av Nina Marie Evensen og Eiliv Vinje.

- Holberg, Ludvig. 1737a. *Andet Levnedsbrev*. Oversatt av A. Kragelund. Redigert av Finn Gredal Jensen og Karen Skovgaard-Petersen.
- Holberg, Ludvig. 1737b. *Den Berømmelige Norske Handel-Stad Bergens Beskrivelse*. Redigert av Eiliv Vinje og Nina Marie Evensen.
- Holberg, Ludvig. 1738. *Almindelig Kirke-Historie*. Redigert av Eiliv Vinje og Nina Marie Evensen.
- Holberg, Ludvig. 1739. *Heltehistorier*. Redigert av Finn Gredal Jensen og Karen Skovgaard-Petersen.
- Holberg, Ludvig. 1741. *Niels Klim*. Oversatt av Peter Zeeberg. Redigert av Karen Skovgaard-Petersen.
- Holberg, Ludvig. 1742. *Jødiske Historie*. Redigert av Nina Marie Evensen og Eiliv Vinje.
- Holberg, Ludvig. 1743. *Tredje Levnedsbrev*. Oversatt av A. Kragelund. Redigert av Finn Gredal Jensen og Karen Skovgaard-Petersen.
- Holberg, Ludvig. 1744. *Moralske Tanker*. Redigert av Inga Undheim, Nina Marie Evensen og Eiliv Vinje.
- Holberg, Ludvig. 1745. *Heltindehistorier*. Redigert av Karen Skovgaard-Petersen.
- Holberg, Ludvig. 1746. *Korte Betænkning over den nu regierende Qvæg-Syge med nogle æconomiske Anmerkninger*. Redigert av Finn Gredal Jensen.
- Holberg, Ludvig. 1748. *Epistler*. Redigert av Nina Marie Evensen og Eiliv Vinje.
- Holberg, Ludvig. 1749. *Dannemarks Og Norges Geistlige og Verdslige Staat* (andre utgave) Redigert av Eiliv Vinje og Nina Marie Evensen.
- Holberg, Ludvig. 1754a. *Epistler*. Redigert av Eiliv Vinje og Nina Marie Evensen.
- Holberg, Ludvig. 1754b. *Philosophus i egen indbildning*. Redigert av Finn Gredal Jensen. Samtlige ovenfor hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave*. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. <http://holbergsskrifter.no/>. Alle Holberg-sitater i avhandlingen er hentet herfra om ikke annet er oppgitt.
- Holm, Edvard. 1879. *Holbergs statsretlige og politiske Synsmaade: Festskrift i Anledning af Universitetets Firehundraarsfest juni 1879*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Haakonssen, Knud. "Innledning til Introduction til Naturens og Folkerettens Kundskab". Hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave*. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 15. januar 2018. <http://holbergsskrifter.no/>.
- Ilsøe, Lars. "Holberg og rangvæsenet" Hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave*. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 15. januar 2018. <http://holbergsskrifter.no/>.
- Isager, Christine. 2009. "Retorisk handlekraft: Hvem giver journalisterne ordet?" I *Retorikkens Aktualitet*, 269-289. København: Hans Reitzel.
- Isocrates. 1928. *On the Peace*. Oversatt av George Norlin. London: The Loeb Classical Library. Tilgjengelig på archive.org. Lest 17. januar 2018. <https://archive.org/details/isocrateswitheng02isocuoft>
- Israel, Jonathan I. 2001. *Radical enlightenment: philosophy and the making of modernity 1650-1750*. Oxford: Oxford University Press.
- Iversen, Magnus Hoem. 2016. "Habermas og strategisk kommunikasjon Et løsningsorientert blikk på Habermas' språksyn og dets konsekvenser for retorikk." *Rhetorica Scandinavica* (71/72): 94-111.
- Ivie, Robert L. 2016. "Kenneth Burke's Attitude Toward Rhetoric." *Rhetorica Scandinavica* (74): 13-29.
- Jakobsen, Kjetil. 2016. *Etter Charlie Hebdo: ytringsfrihetens krise i historisk lys*. Oslo: Forlaget Press.
- Jensen, Anne E. 1972. *Teatret i Lille Grønnegade: 1722-1728*. København: Nyt Nordisk forlag.

- Johannesen, Georg. 2001. *Rhetorica Norvegica*. Oslo: Cappelen.
- Johnstone, Christopher Lyle. 2005. "'Speech is a Powerful Lord': Speech, Sound, and Enchantment in Greek Oratorical Performance." *Advances in the History of Rhetoric* 8 (1):1-20.
- Jonas Gabrielsen, og Christina Pontoppidan. 2000. "Introduction: Myten om den retoriske situasjon." *Rhetorica Scandinavica* (15): 4-7.
- Karppinen, Kari, Hallvard Moe, og Jakob Svensson. 2008. "Habermas, Mouffe and political communication: A case for theoretical eclecticism." *Javnost-the public* 15 (3): 5-21.
- Kennedy, George A. 1999. *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Kierulf, Anine. 2016. "Det er fullt mulig å være tydelig og prinsipiell om ytringsfrihet uten å avvise nyansene." *Aftenposten*, 25.01.2016. (Lest 17. januar 2018).
<https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/zEov/Det-er-fullt-mulig-a-vare-tydelig-og-prinsipiell-om-ytringsfrihet-uten-a-avvise-nyansene--Anine-Kierulf>
- Kjeldsen, Jens E. 2004. *Retorikk i vår tid: en innføring i moderne retorisk teori*. Oslo: Spartacus.
- Kjeldsen, Jens E. 2014. *Hva er retorikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kjeldsen, Jens E. 2013. "Retorisk dannelse–hva du ikke visste du burde vite om verdens eldste kommunikasjonslære." *Norsk medietidsskrift* 20 (1): 71-80.
- Kjeldsen, Jens E. 2008. "Retoriske omstændigheter. Retorikken i en fragmenteret, forandelig og kompleks verden." *Rhetorica Scandinavica* (48): 42-63.
- Kjeldsen, Jens E.. 2016. "Rhetoric as working through." Paper presentert på Norwegian Media Researchers Conference, Bergen, Norge, Oktober 20-21. Tilgjengelig på: https://www.academia.edu/34997840/Rhetoric_as_Working_Through
- Koch, Sören. 2015. "En naturlig rettsorden for det dansk-norske kongeriket: en retthistorisk analyse av Ludvig Holbergs lærebok i natur- og folkerett." Ph.D, Det juridiske fakultet, Universitetet i Bergen.
- Kock, Christian. 2007. "Norms of Legitimate Dissensus." *Informal Logic* 27 (2):179-186.
- Kock, Christian. 2008a. "Kan man opstille adfærdsregler for offentlig debat?" *MedieKultur : Journal of Media and Communication Research* 24 (44).
- Kock, Christian. 2008b. "Fornuftig uenighed." *Rhetorica scandinavica* (48): 64-83.
- Kock, Christian. 2009. "Choice is Not True or False: The Domain of Rhetorical Argumentation." *Argumentation* 23 (1): 61-80.
- Kock, Christian. 2012. *Ordets magt: retorisk tenkning der holder. 1: Før 1900*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Kock, Christian. 2014. "Retorisk analyse af historiske tekster." *Temp - tidsskrift for historie* 2014 (8): 97-114.
- Kock, Christian. 2016. "Hvad er fornuftig uenighed?" *Sakprosa* 8 (1): 1-10.
- Koselleck, Reinhart. 2006. "Crisis". Oversatt av Michaela W. Richter. *Journal of the History of Ideas* 67 (2): 357-400.
- Kragelund, Aage. 1978. *Holberg og Cicero*. København: Gad.
- Kragelund, Aage. 1983. *Holberg og Seneca*. København: Gad.
- Kragelund, Aage. "Om Dissertatio V. de historicis Danicis (Femte afhandling om danske historikere) – Indledning og kommentarer ved Aage Kragelund." Hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave*. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 15. januar 2018. <http://holbergsskrifter.no/>.
- Krefting, Ellen, Aina Nøding, og Mona Renate Ringvej. 2014. *En pokkers skrivesyge: 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*. Oslo: Scandinavian Academic Press.

- Lakoff, George. 2004. *Don't think of an elephant!: Know your values and frame the debate: the essential guide for progressives*. White River Junction, Vt: Chelsea Green Publishing.
- Lakoff, George. 2008. *The Political Mind: Why You Can't Understand 21st-Century Politics with an 18th-Century Brain*. New York: Viking.
- Lampe, J. F. 1880. "Lidt om Ludvig Holbergs Skolegang, hans Lærere og Bergens Skole." *Personallhistorisk Tidsskrift*: 10-17.
- Langslet, Lars Roar. 2005. *Den store ensomme: en biografi om Ludvig Holberg*. Oslo: Press.
- Lauring, Palle. 1981. *Krig, comedier og enevoldspragt (1683-1746)*. Gyldendals bogklub: Odense.
- Lyngby, Thomas, Sebastian Olden-Jørgensen, og Søren Mentz. 2010. *Magt og pragt: enevælde 1660-1848*. København: Gad.
- Maliqs, Jakob. 2011. "Vilkår for Offentlighet: Sensur, Økonomi Og Transformasjonen Av Det Offentlige Rom I Danmark-Norge 1730–1770 " Ph.D, Norges Teknisk-Naturvitenskaplige Universitet.
- Mayhew, Robert. 2005. "Mapping sciences imagined community: geography as a Republic of Letters, 1600-1800." *The British Journal for the History of Science* 38 (1):73-92.
- Mchangama, Jacob, og Frederik Stjernfelt. 2016. *MEN – ytringsfrihedens historie i Danmark*. København: Gyldendal.
- Mill, John Stuart. 1869. *On Liberty*. Londong: Longmans, Roberts & Green. Tilgjengelig på Bartleby.com. Lest 17.1.2018. <http://www.bartleby.com/br/130.html>
- Miller, Carolyn R. 1984. "Genre as Social Action." *Quarterly Journal of Speech* 70: 151-167.
- Miller, Carolyn R. 2015. "Genre as Social Action (1984), Revisited 30 Years Later (2014)." *LETRAS & LETRAS* 31 (3).
- Mouffe, Chantal. 2000. "Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?" *Social Research*: 745-758. Lest 17. januar 2018. Tilgjengelig på <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-246548>
- Müller, Th A. 1943. *Den unge Ludvig Holberg: 1684-1722*. København: Gyldendal.
- Nordahl-Olsen, Joh. 1905. *Ludvig Holberg i Bergen: Bidrag til hans Biografi, paa Grundlag af nyere Undersøgelser og Arkivstudier*. Bergen: John Grieg.
- Norlin, George. 1928. "Introduction: Isocrates On the Peace" I *On the Peace*. Oversatt av George Norlin. London: The Loeb Classical Library. Tilgjengelig på archive.org. Lest 17. Januar 2018. <https://archive.org/details/isocrateswitheng02isocuoft>
- Norvin, William. 1937. *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder. Vol. 1*. København: Gyldendal.
- Nyborg, Lisbeth. 2014. "Indledning til *Philosophus udi egen Indbilding*." Hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave*. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 17.januar 2018. <http://holbergsskrifter.no/>.
- Nyrnes, Åslaug. 1997. "Retorikk som didaktikk" *Rhetorica Scandinavica* 2: 54-64.
- Nyrnes, Åslaug. 2002. "Det didaktiske rommet: didaktisk topologi i Ludvig Holbergs Moralske tanker." Ph.D, Universitetet i Bergen.
- Olden-Jørgensen, Sebastian, og Jørgen Magnus Sejersted. 2014. *Historikeren Ludvig Holberg*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Olsen, Brian Kjær. 2016. "Monarchism, Religion, and Moral Philosophy Ludvig Holberg and the Early Northern Enlightenment." Ph.D, European University.
- Omdal, Sven Egil. 2016. "Ordet fanger." *Stavanger Aftenblad* 06.02.2016. (Lest: 11. september 2017). <https://www.aftenbladet.no/meninger/i/kpzoB/Ordet-fanger>.
- Omdal, Sven Egil. 2016. "Knut Olav Åmås tror for godt om folk." *Stavanger Aftenblad*. 08.02.2016. (Lest: 11. september 2017).

- <https://www.aftenbladet.no/meninger/debatt/i/nvj9m/Knut-Olav-Amas-tror-for-godt-om-folk>.
- Parsons, Talcott. 1949. *The Structure of Social Action*. New York: Free Press.
- Payne, Micheal. 2005. "Introduction: Greenblatt and New historicism" I *The Greenblatt Reader*, redigert av Micheal Payne. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing.
- Peachum, Henry. 1593. *The Garden of Eloquence*. Hentet fra persus.tufts.edu i faksmileutgave. New York: Scholars' Facsimiles & Reprints. Lest 10. januar 2018. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.03.0096>.
- Pflugfelder, Ehren Helmut. 2015. "Is no one at the wheel? Nonhuman agency and agentive movement." I *Thinking with Bruno Latour in Rhetoric and Composition*, redigert av Nathaniel A Rivers og Paul Lynch, 176-200. Carbondale: Southern Illinois University Press:
- Putnam, Robert D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Quintilian. 1920. *Institutio Oratoria*. Oversatt av H.E. Butler, *Loeb Classical Library*. Cambridge: Harvard University Press. Tilgjengelig på archive.org. Lest 15. januar 2018. <https://archive.org/details/institutioorator00quin>
- Rendall, Steven. 1988. "Review: The Decline and Fall of Humanist Rhetoric." *Comparative Literature*. (40) 1: 59-66.
- Rian, Øystein. 2014. *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige yringer 1536-1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Roer, Hanne. 2009. "Mellem information og kommunikation." I *Retorikkens aktualitet*, redigert av Hanne Roer og Marie Lund Klujeff. København: Hans Reitzels Forlag.
- Roos, Carl. 1922. *Holberg Comoedierne og de populære skrifter: Festutgaven 1922*. Redigert av Francis Bull, Georg Christensen, Carl Roos, S. W. P. Thomas og A. Winsnes. København og Kristiania: Aschehoug & Co. Tilgjengelig på nasjonalbiblioteket.no. Lest 17. januar 2018. <https://www.nb.no/nbsok/nb/98bb519a80044db237c6fa900263ce47?index=1#5>
- Rossel, Sven Hakon , og Gerald S Argetsinger. 1990. "The Political Tinker." I *Jeppe of the Hill and other Comedies*. Carbondale and Edwardsville: SIU Press.
- Rubow, Paul V. 1943. "Forord" til *Ludvig Holberg*, Georg Brandes. København: Carit Andersen Forlag.
- Schiappa, Edward. 1999. *The Beginnings of Rhetorical Theory in Classical Greece*. New Haven: Yale University Press.
- Schmidt, Ulrik Kristoffer. 2015. "Ludvig Holbergs Heltehistorier - mellem moralfilosofi og historie" Ph.D, Det Humanistiske Fakultet, København Universitet.
- Sebastián, Javier Fernández, og Quentin Skinner. 2007. "Intellectual history, liberty and republicanism: an interview with Quentin Skinner." *Contributions to the History of Concepts* 3 (1):103-123.
- Sejersted, Jørgen. 2016. "Ludvig Holbergs vei til New York 1751." *Danske Studier* (2016): 94-121.
- Sivertsen, Gunnar. 2010. *Kilden til Jeppe paa Bierget*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Sivertsen, Gunnar. 2014. Om Holbergs komedier. Hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave*. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 17. januar 2018. <http://holbergsskrifter.no/>.
- Skinner, Quentin. 1969. "Meaning and Understanding in the History of Ideas." *History and theory* 8 (1): 3-53.
- Skinner, Quentin. 1974. "Some Problems in the Analysis of Political Thought and Action." *Political Theory* 2 (2): 277-303.

- Skinner, Quentin. 2002. *Visions of Politics, Volume 1, Regarding Method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skinner, Quentin. 2014. *Forensic Shakespeare*. Oxford: Oxford University Press.
- Skouen, Tina og Ryan Stark. 2014. *Rhetoric and the Early Royal Society: A Sourcebook*. Brill, 2014. Lest 17. januar 2018. ProQuest Ebook Central, <https://ebookcentral-proquest-com.pva.uib.no/lib/bergen-ebooks/detail.action?docID=1877216>.
- Skovgaard-Petersen, Karen. 2014. "Om Ludvig Holbergs lærebog i verdenshistorie, Synopsis historiae universalis (1733)." I *Historikeren Ludvig Holberg*, redigert av Sebastian Olden-Jørgensen og Jørgen Magnus Sejersted. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Skovgaard-Petersen, Karen, og Peter Zeeberg. "Om samtidens universitetsundervisning." Hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave*. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 17. januar 2018. <http://holbergsskrifter.no/>.
- Skovholt, Karianne, og Aslaug Veum. 2014. *Tekstanalyse: ei innføring*. Oslo: Cappelen Damm akademisk.
- Sprat, Thomas. 1667. *The History of the Royal Society of London, for the Improving of Natural Knowledge*. Hentet i faksmile via Google books fra Universitetet i Lausanne. Lest 17. januar 2018. <https://books.google.no/books?id=g30OAAAAQAAJ>.
- Steen, Sverre. 1969. *Bergen, byen mellom fjellene: et historisk utsyn*. Bergen: J.W. Eide.
- Støre, Jonas Gahr. 2016. "Dialog er forenlig med konfrontasjoner, strid og kritikk." *Aftenposten*. 28.01.2016 (Lest 05. september 2017) https://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/i/ab77/Kronikk-Dialog-er-forenlig-med-konfrontasjoner_-strid-og-kritikk--Jonas-Gahr-Store.
- Svare, Helge, og Trygve Svensson. 2015. "'Ytringskultur bør finne Sted'." *Sosiologi i dag* 45 (4): 67-89.
- Svensson, Trygve. 2008. "'A kind of merry war' Om retorikk og konfliktløsning i litteraturen med vekt på to komedier av William Shakespeare og Georg Johannesens totalretorikk." Masteroppgave, Universitetet i Bergen.
- Svensson, Trygve. 2016a. "'Jeg taler her om Tale-Konstens Misbrug': Om Ludvig Holbergs konsekvent paradoksale retorikksyn." *Rhetorica Scandinavica* 71/72: 32-49.
- Svensson, Trygve. 2016b. "Three dimensions in rhetorical conflict analysis: A topological model." *Conflict & Communication Online* 15 (1): 1-13.
- Svensson, Trygve. 2017a. "Didactic negotiations – A rhetorical analysis of Ludvig Holberg's 'The Political Tinker'." *Edda* (3): 219-239.
- Svensson, Trygve. 2017b. "Retorisk medborgerskap i Ludvig Holbergs liv og tekster – Et historisk perspektiv på et moderne begrep." *Rhetorica Scandinavica* (75): 27-48.
- Svensson, Trygve. 2018. "Mot en ytringskultur - om Ludvig Holberg og offentligheten." *Norsk Mediehistorisk tidsskrift* (forthcoming).
- Sørensen, Michael Kuur. 2014. "Den innovative ideolog i politisk historie - Mogens Glistrup som case." *Temp-tidsskrift for historie* 4 (8):115-129.
- Vatz, Richard E. 1973. "The myth of the rhetorical situation." *Philosophy & Rhetoric* 6 (3): 154-161.
- Vatz, Richard E. 2000. "Myten om den retoriske situasjon." *Rhetorica Scandinavica* (15): 7-13.
- Villadsen, Lisa Storm. 2008. "Temaintro: Retorisk medborgerskap." *Rhetorica Scandinavica* 48: 37-41.
- Villadsen, Lisa Storm. 2012. "Speaking of Terror: Norms of Rhetorical Citizenship." I *Rhetoric and Democratic Deliberation*, redigert av Christian Kock og Lisa Villadsen. University Park: Pennsylvania State University Press.

- Vinje, Eiliv. 1993. "Holbergs epistlar og antikk retorikk." I *Antikken i norsk litteratur: en artikkelsamling*. Redigert av Øivind Andersen og Asbjørn Aarseth. Nordisk institutt: Universitetet i Bergen.
- Vinje, Eiliv. 2000. "Eit språk som ikkje passar. Epideiktiske element i Holbergs reflekterande prosa." Ph.D, Universitetet i Bergen.
- Vinje, Eiliv. 2014. "'Det var Holbergs Lyst at raisonere" Om reflekterande element i Holbergs historier." I *Historikeren Ludvig Holberg*, 119-145. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Vinje, Eiliv, og Jørgen Magnus Sejersted. 2012. *Ludvig Holbergs naturrett*. Oslo: Gyldendal.
- Weber, Max. 1922. "Grundriss der Sozialökonomik." Tilgjengelig på archive.org. Lest 26. septemner 2016. <https://archive.org/details/wirtschaftundges00webeuoft>
- Weber, Max. 1978. *Economy and Society: An Outline of Interpretive sociology. Vol. 1* Oversatt av Guenter Roth og Claus Wittich. Berkeley: University of California Press.
- Wimsatt, W. K., og M. C. Beardsley. 1946. "The Intentional Fallacy". *The Sewanee Review* 54 (3): 468-488.
- Wodak, Ruth. 2012. "Language, power and identity". *Language Teaching* (45) 2: 215-223.
- Wollebæk, Dag. 2011. "Norges sosiale kapital i nordisk og europeisk kontekst. ." I *Sosial kapital i Norge*, redigert av Dag Wollebæk og Signe Bock Seggaard. Oslo: Cappelen Damm.
- Zeeberg, Peter. "Kommentarer til Erasmus Montanus" Hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter: en tekstkritisk og kommentert utgave*. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. Lest 11. desember 2018. <http://holbergsskrifter.no/>.
- Åmås, Knut Olav. 2016. "Ytringsrommet skrumper og friheten svinner." *Aftenposten*. 01.02.2016. (Lest 17. desember 018). <https://www.aftenposten.no/meninger/i/Alz5/Ytringsrommet-skrumper-og-friheten-svinner--Knut-Olav-Amas>
- Åmås, Knut Olav. 2016. "Det er forskjell på ord og handlinger." *Aftenposten* 24.01.2016. (Lest 17. desember 2018). <https://www.aftenposten.no/meninger/i/JQdj/Det-er-forskjell-pa-ord-og-handlinger--Knut-Olav-Amas>
- Åslund, Arnfinn, og Øyvind Rimbereid, 2006. *Georg Johannesen – Sitater fra femti års muntlig praksis*. Oslo: Spartacus.

DEL 2

ARTIKLENE

Artikkel 2

Didactic negotiations

A rhetorical analysis of Ludvig Holberg's *The Political Tinker*

Trygve Svensson

Ph.D-stipendiat, Institutt for informasjons- og medievitenskap, Universitetet i Bergen

Svensson er medlem av retorikkgruppen ved Institutt for informasjons- og medievitenskap, og tilknyttet det norsk-danske forskningsprosjektet Ludvig Holbergs skrifter. Han har tidligere publisert bl.a. «Holbergs retorikksyn» (*Rhetorica Scandinavica*, 2016), «Ytringskultur bør finne sted» (Svare og Svensson: *Sosiologi i dag*, 2015) og «Three dimensions in rhetorical conflict analysis. A topological model» (*Conflict and Communication*, 2016).

trygve.svensson@uib.no

ABSTRACT

Ludvig Holberg's *The Political Tinker* (1723) is often interpreted as either politically conservative or as an apolitical, psychological satire. This paper claims we should understand this play as a highly political and educational work with subversive potential – without simplifying Holberg's ideological position as an absolutist. I use Quentin Skinner to ask the question, what was Holberg doing? The answer can be found in Stephen Greenblatt's terms: He was negotiating. I claim that these two theorists are appropriate for a rhetorical analysis of this early Enlightenment text, and that the term “negotiation” provides a richer understanding of communicative action than Skinner's approach alone. By considering the context of the play – that is, its inspiration from rapid changes in the public sphere, and real events in Hamburg – one can see how Holberg performed authority and early rhetorical citizenship in a way that made the comedy a specific, didactic form of negotiation.

Keywords

Ludvig Holberg, Early Enlightenment, Comedy, Rhetoric, Negotiations, Quentin Skinner, Stephen Greenblatt

SAMMENDRAG

Ludvig Holbergs første komedie *Den Politiske Kandestøber* (1723) har ofte blitt tolket som politisk konservativ, eller som en apolitisk psykologisk satire. Denne artikkelen tar det motsatte perspektiv. Stykket bør forstås som et politisk-didaktisk verk med subversivt potensiale. Vel å merke: uten å forenkle Holbergs ideologiske standpunkt som tilhenger av eneveldet. Med Quentin Skinner spør vi: Hva var handlingsaspektet ved Holbergs komedie? Svaret finner vi i et sentralt begrep hos Stephen Greenblatt: Han forhandlet. Jeg hevder

at disse to teoretikerne passer godt til analyse av teksten og at forhandlingsbegrepet gir en rikere teksttilgang enn hvis man kun tar utgangspunkt i Skinner. Ved å ta stykkets konkrete kontekst i betraktning (altså den rivende utvikling av den offentlige sfære og historiske hendelser i Hamburg) ser vi hvordan Holberg fremviste makt og autoritet. Dette er et tegn på tidlig retorisk medborgerskap og det gjør komedien til en didaktisk form for forhandling, særegen for Holberg.

Nøkkelord

Ludvig Holberg, tidlig opplysningstid, komedie, retoriikk, forhandlinger, Quentin Skinner, Stephen Greenblatt

THE EVENT

The year is 1722, and the date is Friday, September 25.¹ The auditorium is packed at the newly opened Lille Grønnegade Theatre, which can seat an audience of nearly five hundred of Copenhagen's approximately seventy thousand inhabitants. It is not a big room. About 14 meters long, 32 meters wide. We can observe from preserved posters how the seats are priced. The most expensive, about twenty of them, on the stage itself, probably occupied by rich rakes.² The seats on the main floor are followed by the parterre, the crowded standing area at the back of the main floor. The cheapest seats are in the upper gallery.³ There are few sources of light. The theater's technicians, using chandeliers among the audience, provided lights during the performance. It is a social event. Similar to theatergoing in London 120 years earlier, as described by Stephen Greenblatt (1988), it depended "upon a felt community: there is . . . no sense of the disappearance of the crowd" (Greenblatt 1988, 5). We can imagine the dynamic when a member of the audience, seated on the rather small stage, could comment on every action through his or her facial expressions or gestures.

If one stepped outside, one found the streets filled with mud, excrement, even dead animals. There were simple wood planks to walk on. Copenhagen was a city filled with beggars, though begging was forbidden. Most of its population lived below what we would today call the poverty line (Henningsen and Wingender 2010, 5–7). One might meet a "viseskælling", a woman who had a broadside ballad⁴ to sell about something spectacular that recently happened (Krefting, Nøding, and Ringvej 2014, 84). Like at the prominent Kongens Nytorv (just down the road from the theater) where in 1724, the Dan-Norwegian author and civil servant Povel Juel would be executed for the most capital offenses in

-
1. There are no posters preserved from the opening date, and scholars disagree on whether the premiere was on the 25th or the 26th (Hirshals 2015).
 2. As Anne B. Jensen claims, it was probably a problem to fit as many as twenty people on stage without putting considerable constraints on the performance (Jensen 1972, 40).
 3. See Anne B. Jensen's "Teateret i Lille Grønnegade 1722–1728" (Jensen 1972). For another extensive description of the birth of the Danish theater, see Elier Nystrom's "*Den danske komedies oprindelse*" (Nystrom 1918, 76–107), available at archive.org. Holm comments that details about how the audience was organized require further research as they are contradictory in the current research (Holm 2013, 396). The Royal Library also has a webpage dedicated to the Lille Grønnegade Theatre (Scavenius: <http://www.kb.dk/da/nb/tema/musikteater/Holbergteater/>).
 4. Skillingsviser – from its price that was one shilling.

the kingdom: lèse-majesté and high treason.⁵ First, his right hand was cut off. Then he was decapitated, before his arms and legs were separated from his body. His body parts were later displayed on a stake outside the city (Rian 2014, 130–131). The papers, which would normally love to describe this type of graphic brutality, did not mention it. The nature of the crime was simply too radical – but interestingly for our subject, a broadside ballad was made (Krefting, Nøding, and Ringvej 2014, 53). It is a world of contrasts – between the theater and the scaffold, the general poverty of the people and the openly displayed wealth of the royals. Between the things you can display, and the society you display it in.

The king and queen did not attend the theater. However, the queen's half-sister, Countess Von Holstein was probably there with her husband, who was chancellor of the realm, as well as other members of the elite.⁶ This was an attraction. Here one could be entertained and, at the same time, be close to power. Common burghers, soldiers, servants and apprentices filled the rest of the auditorium. Onstage the first original Danish comedy was being presented; namely *The Political Tinker* (The Tinker), by Ludvig Holberg (1684–1754). In the play, the audience watched commoners who wished to participate in matters of State. This was ridiculed, in front of a crowd who could identify with the characters, and who were themselves living under a far more authoritarian regime than Freistadt Hamburg – the city that formed the backdrop for the charade.

WHY THE TINKER?

The Tinker and its performance in the newly opened Lille Grønnegade is considered the start of Danish institutional theater (Sivertsen 2014, Andersen 1994).⁷ It is one of the earliest texts of what Holberg coined his poetic raptus that resulted in 26 Holberg comedies performed between 1722 and 1727.⁸ During the late eighteenth century, it was the most popular comedy in northern Europe, performed and published in French, Dutch, and high and low German for both the elite and the common folk (Rossel and Argetsinger 1990, 3). The play has been staged more than four hundred times at the Danish Royal Theater alone. Several common expressions (like “kandestøperi”, for “political amateurism”) have their origin in this play.⁹ Moreover, this work played a role in introducing the word “politics” into the Danish language (Jakobsen 2013, 131). The play is still performed today in Denmark and (less frequently) Norway. Folketeateret in Copenhagen performed it the spring of 2017. In other words, it is an important part of northern Euro-

-
5. The story about Juul and his clumsy conspiracy with compatriot (and Swedish officer) Gustaf Wilhelm Coyet is truly remarkable and would make for a spectacular movie script. See Rian, and the article “Gustaf Wilhelm Coyet” from the Dictionary of Swedish National Biography (Rian 2014, 130–131, Jacobson 1931).
 6. We do not know for sure that the countess Holstein attended this evening. But we know that she attended regularly, and that Montaigu, the manager, wrote to her in the fall of 1723 specifically about how her absence resulted in a decline in audience numbers (Jensen 1972, 85).
 7. The very first performance was a Danish translation of Molière's *The Miser*, Wednesday 23 September.
 8. In this “poetic raptus” satirical poems like *Peder Paars* (1719–20) that probably opened the door for him as a comedy writer should be included, as well as *Skæmtedikte* (1721–22) and *Metamorphosis* (1726).
 9. A “kandestøper” is actually a pewtersmith, but was translated as “tinker” in the first translation (Argetsinger 1990, 4).

pean cultural heritage, and in Denmark and Norway, still a common reference point in reflections on political culture.¹⁰

NEGOTIATION AS ACTION

What am I trying to prove in this article? My main argument is that performing authority is different from displaying authority. That is how the Holbergian negotiations became didactic. *The Tinker* shows the audience some of the inner workings of authority. This had a subversive, or even empowering potential in the early Enlightenment and on many later occasions. It still has such power today. Holberg lays the foundation for what we in modern terms can describe as a rhetorical citizen. His writings show that he had strong opinions about how such a citizen should behave.

In investigating this claim, one may run the danger of becoming ahistorical and committing intentional fallacies, such as by applying terms and ideas that were totally foreign in Holberg's day and imagining his inner motives for writing. Performing a rhetorical analysis can help avoid those problems.

First, rhetorical analysis is about understanding context. We do not communicate in a void. An actor, in the present or in the past, relates to the surroundings. This insight is expressed in the ancient Greek concept of *kairos*, which derives from the name of the god of moment and opportunity. A modern, "thin" version, is timing. But *kairos* can be understood in a broader fashion. We can see rhetoric as situational thinking, or, as Thomas B. Farrell describes it, "practical reasoning" (Farrell 1995, 72). In terms of analysis (when we are not preparing to communicate but instead would like to understand something), there is ideally no end to the amount of contextual knowledge we should have. However, due to natural limitations, we need at some point to stop asking for context and, rather, look at the relationship between the context and what has been communicated.

This brings us to the second point: rhetoric is the study of how we act through communication (Kjeldsen 2014). That makes Quentin Skinner's insistence on an inquiry with the goal of revealing what the historical actor was doing, very useful in interpreting classic texts (Skinner 2002, 90–102). As Skinner puts it, "understanding the illocutionary act performed by a speaker" will help us understand their "primary intentions" (Skinner 2002, 98). This can trigger objections that we are about to commit the above-mentioned "intentional fallacy," a term coined in the classic 1946 essay by William K. Wimsatt and Monroe Beardsley (1946) in which intention is described as a "design or plan in the author's mind" (Wimsatt and Beardsley 1946, 469). But as Skinner has made clear, his concept of intention has nothing to do with finding out what was going on inside the head or heart of an actor in the past. He is concerned with intention as a public event. This makes good sense from a rhetorical perspective. If someone says, "I will kill you tomorrow" and the context makes

10. A simple search in the archives of the media monitoring research tool *Retriever* shows that the keyword "kandestøper" pops up every now and then, either in a news story about Holberg or as a way of criticizing a contemporary politician. For example, in 1986, the leading conservative newspaper criticized the Christian Conservative, later prime minister, Bondevik as "Holberg's apostle" because of his lack of principles: "We bid him good luck with another Holberg quote: For squinting at a seaman's chart, Is not the whole of steering." "Vi sier lykke til, med et annet sitat fra Holberg: 'Eet er et Søekort at forstaa, et andet Skib at føre.'"

this a real possibility, the interpretation would be that the intention of the speech act is a threat. Human psychology allows us to speculate about whether it is an *argumentum ad baculum* or a sign of mental illness, or a million other things. The crucial point is that Skinner urges us to understand intention as something public, and therefore apply a vocabulary in interpretation that is equal to the one we use when we speak about actions. He contrasts this, in one of his recent lectures, with trying to find beliefs in literary or philosophical texts, something that will give one “a very misleading and certainly very impoverished hermeneutics.”¹¹ Hence, the importance of a contextual interpretation, and the question of what Holberg was doing in this comedy.

How, then, can we try to grasp what Holberg was doing in a meaningful way? First, we obviously need to look at the sources. Because *The Tinker* is a comedy, a work of art, performed not by Holberg but by the experienced Rene Magnon de Montaignu’s (1661–1737) theater company, in a highly complex social and political context, we need a rich term to describe it as a form of action. We need a complex answer to a seemingly clear question. The answer to the question of what Holberg was *doing* in *The Tinker* is that he was negotiating.

This is a term we owe to Greenblatt (Greenblatt 1988, 2011, 2012). Holberg scholars have been inspired by Greenblatt (Nyrnes 2002, Akselberg 2004) but, to my knowledge, none have used Greenblatt to answer Skinner’s question. Surprisingly, there is overall no notable scholarly research that combines the work of these two theoreticians. Both study the same early modern period. Both base a lot of their understanding of language in the classical rhetorical sense. Throughout his writings, Skinner has been concerned with the reception of classical rhetoric in the Renaissance, which he elaborately discusses in his recent book on William Shakespeare (Skinner 2014). Greenblatt (1988), a Shakespeare scholar, finds the basis of another of his key terms, “social energy”, particularly in Renaissance rhetoric (Greenblatt 1988, 5–6). Most importantly, they both stress the importance of contextual reading. (Greenblatt arguably places a greater focus on what is written on the fringes of the culture.)

The core difference between these two scholars is how they describe their object of study. With Skinner, it is either the historical actor performing an action, in dialogue with his contemporaries, or a concept, like the modern state, being *used* by different actors and thus changing throughout time (Skinner 2009). With Greenblatt (1988), a work of art, “however intensely marked by the creative intelligence and private obsessions of individuals, are the product of collective negotiation and exchange” (Greenblatt 1988, vii). We can observe that Greenblatt describes the dialectics between an actor and the available language in more sensitive terms than Skinner. Writers negotiate not only with their surroundings, but also with language itself, and its ability to formulate our public intentions. This sensitivity, together with how the term “negotiations” strikes as the most precise description of writing “words that work” – that is, words that change society, written as they were in the absolutist context of early Nordic enlightenment – makes Greenblatt the best answer to Skinner’s question. Hence, we ask here not only what Holberg was doing but also what was at stake in the collective *negotiations* in which the play appeared. Why the neologism

11. As with many of Skinner’s lectures, this is available on YouTube at the section starting six minutes into the talk; the quote itself is from 08:40: <https://www.youtube.com/watch?v=VJYsTJt8vXg> (accessed September 21, 2016).

“didactic negotiations”? By using “didactic” in this context, I simply mean a broad educational practice, including everything from teaching to the difficult-to-translate Dano-Norwegian word “dannelse” – to which perhaps the closest we can get is the German term “Bildung.” As we will see, didactic is the most accurate trademark the sources provide for coining Holberg’s approach to his surroundings.¹²

HOLBERGIANA

Examining *The Tinker* in context provides us with the opportunity to explore the extremely rich literature of Holbergiana dating back to the late eighteenth century (Ehrencron-Müller 1933, 1934, 1935; Langslet 2005, 489–492; Glasser 1984, 77–94). The Holbergiana reveals as much a history of interpretation as a history of Ludvig Holberg. Moreover, when we turn to reading Holberg himself (this is part of the attraction), we find almost as many positions as we find in his readership. Holberg is (in)famous for his paradoxes and different positions. He wrote about *The Tinker* that “no comedy has been written, that in such a degree takes the side of the authorities.”¹³ These words can be interpreted as: (a) a sign that Holberg needed to reply to the critical remarks he received for a play that he published under a pseudonym; (b) an expression of a theater that was closely tied to the elite,¹⁴ but most likely (c) a negotiation between both these positions.

Holberg is essentially contested. Hence, it is symptomatic when Gerald Argetsinger – who with Sven H. Rossel did an important job in translating and introducing Holberg into modern English – wrote, “the deficiencies Holberg satirized with such accuracy in his comedies were of a psychological and not of a political nature” (Argetsinger 1990, XIV); it is equally symptomatic when Bent Holm explains his extreme distaste for the many toothless apolitical performances of Holberg found in Danish theater history (Holm 2013, 150). In later years, most scholarly studies have focused on the ideological Holberg (Olden-Jørgensen and Sejersted 2014, Vinje and Sejersted 2012, Olsen 2016, Koch 2015). Rolv N. Jakobsen’s well-informed article about the “dialectical interplay” between *The Tinker* and different editions of Holberg’s book on natural law shows how the comedy, in its reception, was read as both reactionary and radical (Jakobsen 2013). *Edda* has printed several of the most “political” readings of the play (Bing 1914, Foss 1935, Nedergaard 1981) as well as the recent article by Holm about the kaleidoscopic tinker being both a political and comic character (Holm 2015). The Holbergiana is as rich in paradoxes as its object of study. See, for instance, the classical *Holbergs statsretlige og politiske Synsmaade*, in which Edvard Holm writes that Holberg “probably did not have any strong political interest”¹⁵ even though the whole work is about Holberg’s political perspectives (Holm 1879, 26).

12. There are several works on Holberg that present a didactic reading of his plays, most notably *Det didaktiske rommet* (Nyrnes 2002), written in opposition to *Holbergs pedagogiske ideer* (Myhre 1969).

13. *Første Levnedsbrev*: “Da de ikke fuldtud forstod forfatterens hensigt, beklagede de sig over, at byens borgmester og raad blev gjort til nar, skønt der dog aldrig er blevet skrevet nogen komedie, der i højere grad staar paa øvrighedens side.” (Holberg 1728, 134). See Holm for further examples (Holm 2013, 154).

14. The previous year, Holberg suffered an accusation toward his satirical poem “Peder Paars,” by Fredrik Rostgaard. Rostgaard himself still participated in the opening of the theater. See, for instance (Hirshals 2015), and (Nyström 1918, 84).

15. “Holberg har næppe havt særlig sterk politisk interesse.”

Because we are looking at Holberg as a participant, I will show in the following discussion, through a brief summary of the play, how *The Tinker* takes a didactic approach to the emerging printed media revolution. Then I discuss how closely the plot was tied to recent political events in Hamburg, how it reflected the inner workings of authority, and finally, how it educated people in rhetorical citizenship.

THE TINKER AND THE NEWSPAPER

“I’ll wring her neck before I see her married to a politician.”¹⁶ That is the clear message from Geske, the unhappy wife of Herman von Bremen, the tinker who has become “very pretentious”¹⁷ recently (Holberg 1990, I, 2). The reason for her frustration is obvious. Her husband has stopped tending to his duties as a craftsman: “when he does some work, which seldom happens, it looks so political that we have to cast it all over again” (II, 1).¹⁸ Not only does Herman fail to provide for his household; he also fulfills the eternal comical trope of standing in the way of young love. As he says to the “fine worthy fellow” Antonius, “I do believe my daughter would be well-off with you. But I want a son-in-law who has studied his politics.” (I, 4)¹⁹ Thus, he angers his wife, his daughter, and, as becomes evident, the elite of Hamburg.

The plot of *The Tinker* is a version of the ancient “king for a day” motive that Holberg knew well (Foss 1946). He applied it even more clearly in *Jeppé on the Hill* (1723). The play’s proverb has a version in several European languages: Zapatero a tus zapatos. Schoenmaker blijf bij je leest. Schuster, bleib bei deinem Leisten. “Cobbler stick to your last.” The first known example of this small social theory derives from Pliny the Elder’s *Naturalis Historia* (which Holberg knew well, and refers to in several places): Sutor, ne ultra crepidam. The underlying question about social mobility became an important topic during the early Enlightenment. Suddenly Europe witnessed the emergence of thousands of small public spaces (Sennet 2003, Habermas 2002). People met in these spaces to discuss politics, poetry, and anything in between. Holberg stayed two years in Oxford in 1706–08; London, which he visited several times, already had 3,000 coffeehouses.²⁰ Richard Steele, who was at the epicenter of this movement, describes the coffeehouse discussions in the April 26, 1711, edition of *Spectator*:

I, who am at the coffee-house at six in the morning, know that my friend Beaver, the haberdasher, has a levee of more undissembled friends and admirers than most of the courtiers or generals of Great Britain. Every man about him, perhaps, a newspaper in his hand; but none can pretend to guess what step will be taken in any one court of Europe, till Mr. Beaver has thrown down his pipe,

16. “Jeg skal før vride halsen om på hende end hun skal få en politicus.” All original quotes are from the modern Danish version in *The Writings of Ludvig Holberg* (Ludvig Holbergs Skrifter) a critical online edition with facsimiles of Holberg’s first editions, published open access with comments (Holberg 1723).

17. “[...] er blevet curiøsk [...]”

18. “[...] thi når han gør noget arbejde, som sjældent sker, så ser det så politisk ud at vi må støbe det igen;”

19. “Jeg tror nok min datter kunne være vel holden med ham. Men jeg ville gerne have en til svigersøn der har studeret sine politica.”

20. Holberg does not describe an actual coffee-house in his memoirs, but he and his traveling companion did spend a month in London feasting on borrowed money. In Oxford he visited the students’ public houses frequently (Holberg 1728, 28).

and declares what measures the allies must enter into upon this new posture of affairs. (Dobson 1885, 179)²¹

The setting is strikingly similar to that in the first act of *The Tinker*, in which the servant describes to Madam Geske what happened when the Collegium Politicum meet at Jens the tavern-keeper's place. Let us from this point depart from the 1990 translation and read the 1914 edition by Oscar James Campbell and Frederic Schenck that, in this case, is more accurate:²²

I heard them depose emperors and kings and electors, and set up others in their places. Then they talked about excise and consumption, about the stupid people who were in the council, and about the development of Hamburg and the promotion of trade; they looked things up in books and traced things out on maps. Richard the brushmaker sat with a toothpick in his hand; so I think he must be the secretary of their council.²³ (Holberg 1914, I, 6)

At the end of the table sits Herman, unable to see his own employee: "As soon as people get into colleges they gather a sort of mist before their eyes, and they can't see even their best friends."²⁴ (I, 6) A new type of public was arising (Tjønneland 2008). Historians like Øystein Rian (Rian 2014) have documented thoroughly that the degree of censorship had a great effect on public life. Nevertheless, scholars have shown that there are examples of actors negotiating with the censorship in the vast volumes of publications that appeared during most of, and especially in the later part of the eighteenth century (Evju 2015, Maliks 2011, Rian 2014, Tjønneland 2008).

The Tinker is an example of how, at the same time that a new and more open public sphere is created, some people start to make fun of other people who inhabit it with the delusion that their opinion matters. As the character Antonius exclaims, "Such fellows are only to be laughed at. What can a tinker, a painter, or a maker of brushes know about statecraft?" (I, 6). This sort of satire was common, and Holberg could have found inspiration in *The Tatler*, which also published satirical pieces about the very phenomenon they represented. Campbell and Schenck believe that "the play is probably founded upon the story of the political upholsterer which appears in an essay of 'The Tatler.'" (1914, xiii) But according to Rossel, Holberg was not aware of *The Tatler*, such as the editions 155, 160, and 178, in which a saddlemaker is playing Herman's part (1990, 3). We do know that Holberg read the *Spectator*, at least later in life, possibly in the French translation that he mentions in *Moralske Tanker*. (Holberg 2014b, 13) In

21. In the notes to *Steele* it says, "A real person was here referred to, Mr. James Heywoos, a wholesale linen-draper on Fish-Street Hill. He died in 1776, aged 90." A "haberdasher" is not an early critic of Habermas but rather a traveling salesman of small articles, such as buttons and pins. In other words, he is not a statesman.

22. In some ways the 1914 translation is more accurate. The 1990 translation by Gerald Argetsinger and Sven H. Rossel is very well suited to a modern American reader, but loses some of the distinctions that Campbell and Schenck attend to. From this point I will use Campbell and Schenck in the article.

23. "Jeg hørte det nok; men jeg forstod kun lidt deraf. Jeg hørte nok at de satte kejsere, konger og kurfyrster af, og andre i deres sted igen. Nu talte de om told, nu om accise og konsumption, nu om udygtige folk som var i rådet, nu om Hamburgs opkomst og handelens forfremmelse, nu kastede de op i bøger, nu kiggede de i landkort. Richard Bøstenbinder sad med en tandstikker i hånden så jeg tror han må være sekretær i rådet."

24. "Folk så snart de kommer i collegier, får ligesom en tåge for øjnene så de ikke kan se end deres bedste venner." In the first edition by Holberg, this line belonged to the servant Peiter, but the actor playing Henrich might have played his part so successfully that he took it over (Jensen 1972, 59). In the second version (1724) Henrich has all of Peiter's lines, as well as the innkeeper's (Hirshals 2015).

The Tinker the mere act of reading a newspaper is connected to being “political”. As media scholars Gripsrud, Moe, Molander and Murdock observe, it is precisely the “features of absolutist monarchy” that “underline the radicalism of the changes that gathered momentum during the eighteenth century.” (Gripsrud et al. 2010, xiii) In a comedy like *The Tinker*, the very display of a political class – with a distinct set of interests and problems (such as the lack of ability to govern) – can be read as the prerequisite for an idea of a sovereign people.

According to this idea, people should no longer be the subjects of monarchs, emperors, and other unelected rulers, entitled to their protection but subjected to their arbitrary power. They should become citizens, with the right to participate. (Gripsrud et al., xiii)

The journals, in their very titles, took the role of the “spectator,” the “bystander,” or someone similar. They were not actors proper (like the king or government officials). Still, simply by representing, they became “actors” all the same. Making fun of someone in this context serves as the first step in acknowledging their existence as a political subject, like a tinker reading a newspaper in his own language.

The Tatler’s first motto was printed in Latin on the top of its page: “Whatever man do or say or think or dream, our motley paper seizes for its theme.”²⁵ This creative (and political) force was a source for real concern in the government of Denmark-Norway, due to the abundance of “project makers” with wild ideas. The question thus becomes how to treat all these things that man “do or say or think or dream.” In *The Tinker*, the authorities of Hamburg find their solution in a second comical trope:

Sanderus: It would be a good thing to punish such fellows, for they sit over a jug of ale and criticize kings and princes and magistrates and generals in a way that is dreadful to listen to [...]

Abrahams: That is so [...] But I did not approve [...] because to arrest such a man would only start an uproar among the populace and make a person of importance out of a mere fool. My idea, then, is to play a joke on him, instead, which might have a better effect.

Sanderus: How would you go about it?

Abrahams: Send him a deputation, supposedly from the council, to congratulate him on his election as burgomaster.²⁶

(1914, III, 1)

As we see, the elite can take part in a cunning scheme; but, more importantly, when Herman suddenly has real responsibility, a number of problems arise, the first, and most pertinent being:

25. “Quicquid homines agunt, nostri farrago libelli.”

26. Sanderus: Det var at ønske sådanne karle engang kunne blive straffet; thi de sidder og kritiserer over et krus øl konger, fyrster, øvrighed og generaler så det er forskrækkeligt at høre på [...]

Abrahams: Det er sandt [...] Men mig behagede ikke samme rådsherrers foretagende; thi at straffe eller arrestere sådan mand opvækker kun oprør iblandt almuen og gør sådan gæk mere anselig. Min mening var derfor at spille hellere en komedie med ham, som skulle have bedre virkning.

Sanderus: Hvori skulle den bestå?

Abrahams: At skikke ham deputerede som fra rådet for at gratulere ham med borgmesterskab [...]

Herman: Have you any coffee in the house?
 Geske: What nonsense! When did I use coffee last?
 Herman: You will need it from now on.²⁷
 (1914, III, 3)

As a part of the charade, lawyers and citizens come to Herman with all sorts of dilemmas from civil life. In the fifth act, Herman is panicking. He is so desperate that he climbs a chair to hang himself, with the comment, “What burgomaster of Hamburg was ever more vigilant than Herman von Bremenfeld, who in his whole term of office never slept a wink?”²⁸ When it is revealed to him that the whole thing was a joke, he feels relief, not anger. Order is restored. He beats his wife, then proclaims, “I expect to lead a different life from now on, to throw my books into the fire, and pay no attention to anything except my craft.”²⁹ Antonius gets to marry Engelke. The play ends as Herman recites:

All Craftsmen who have seen my fate,
 Pay, profit by its ending:
 Though all's not sound within the state,
 That's not our kind of mending.
 And when we drop our humble tools
 And set us up as thinkers,
 We look the sorry lot of fools
 That statesmen would as tinkers.³⁰
 (1914, V, 8)

Schematically, the world returns to order. But, like most of Holberg's happy endings, this one is thick with irony. Order has been restored, but it comes at a price. This is the didactic element. Holberg was more concerned with the quality of public discourse than the freedom of it. As an early media critic, he shows the dangers of uninformed decisions. But does Holberg agree that the cobbler should stick to his last? Well, the answer is, not if we look at his own, unlikely, biography, nor if we read the second edition of his book *Introduction to the Science of Natural Law and the Law of Nations (Natur- og Folkeretten)*, published in 1728, in which he clearly states that people should choose the way of study that “suits them best” (mest naturlig Beqvemhed). As Jakobsen has shown, the dialectic between the comedy and the book opens up for the reader's own reflections (2013, 142). The Tinker can even be read as an ironic comment on a situation Holberg himself has contributed to with publishing a book on natural law in Danish.

Twenty-one years later he would write in his *Moral Reflections* (1744), “there is no more

27. “Herman: Har du noget kaffe i huset?

Geske: Hvad snak! Når brugte jeg kaffe sidst?

Herman: Du kommer at bruge det herefter da.”

28. “Hvilken borgmester i Hamborg var mere årvågen end Herman von Bremenfeld, der i sit hele borgmesterskab ikke sov et øjeblik?”

29. “Jeg agter at føre et andet levned herefter, kaste mine bøger på ilden og tage alene vare på mit håndværk herefter.”

30. Af hvad som mig i dag er sked,/hver håndværksmand kan lære/at den der retter øvrighed, just selv den ej kan være.//Thi når en kandestøber til/borgmesters embed' løber,/er som når statsmand blive vil/i hast en kandestøber.

powerful a writing method of moralizing” than the comedy.³¹ However, that statement should be interpreted in the context of the influential pietistic movement during the reign of Christian VI. In *Just Justesens Betenkning over comoedier* (1723), Holberg is less concerned with morality, and more interested in comedy’s ability for sharp observations and the understanding of what makes people laugh in the theater. The main point is that Holberg shows the potential of the new public sphere while stressing its dangers.

POLITICAL FICTION FROM HAMBURG

At the start of the eighteenth century, Hamburg was a remarkable northern metropolis. It had a population of 150,000, about twice the size of Copenhagen. In medieval times it had been under Danish rule, and was a city the Crone still held claim to. As historian Mary Lindeman (1990) notes:

[N]o one who visited Hamburg in the eighteenth century departed unimpressed. Even sober businessmen and worldly travelers marveled at an affluence and economic vigor still uncommon in Europe in the closing decades of the century. (Lindemann 1990, 3)

Altona, today the name of a western borough of Hamburg, was between 1640 and 1864 the southernmost city of the Danish kingdom.³² This aspect of connection and cultural mobility (Greenblatt 2011) was quite neglected in many earlier Holberg studies. Holm has made a convincing argument that it is necessary to understand *The Tinker* in the context of Hamburg in the decades preceding the play (Holm 2013, 139–205). It was a “free city”, part of the fragmented power system of the Holy Roman Empire but functioning as a state in its own right (Holm, 146). The Council, the burgomasters, and everyone referred to in the comedy, existed in Hamburg. The city was the scene for considerable conflict between the governing elites and the craftsmen who are represented in the Collegium Politicum. Furthermore, the action draws its inspiration from “the tumultuous period from 1680 to 1710 [when] Hamburg’s guilds exercised much political influence” (Lindemann 1990, 36). Holberg visited the city several times in 1708–09, during the unrest (Holm 2013, 177). To understand the social group we are talking about, we should be aware that most craftsmen in Hamburg belonged to one of three guilds, and that our hero, Herman, would have belonged to the oldest, the “Amter”, together with:

the barbers and barber-surgeons, glovers, wooden bucket makers, coopers, bookbinders, furriers (two different Amter), lathe turners, fish salters, white-bread bakers, fishermen, goldsmiths, glaziers, knitters of coarse stockings, house carpenters, hatters, grocers, one sort of butchers, tin founders and pewterers, brass casters, candle makers, tanners, linen weavers, tinsmiths, confectioners, masons, clothiers producing Brandenburg cloth, house painters, needle makers, trimmers, harness makers, rope plaiters, tailors, shoemakers, bung and spigot makers, farriers and locksmiths,

31. “Hvad Comoedier angaaer next hit, da kand man sige, at ingen kraftigere Skrivemaade er opfunden at moralisere paa, og hvorudi Dyders og Lyders Character livagtigere kand gives.” Fra *Moralske Tanker, Forberedelse*. (Holberg 1744, 16)
32. “Altona” supposedly derives from “All zu nahe” (all too near), the name of a tavern Hamburgers thought was too close to their border.

saddlers, ships' carpenters, swordsmiths, potters, cabinetmakers or joiners, and cloth finishers. (Lindemann 1990, 36)³³

We can imagine the considerable political dynamic in such a powerful entity being dissatisfied. At one point, more than two thousand people stormed the Raathaus in protest. This incident represented a power struggle for authorities in the city. In Hamburg, about three hundred men held government positions, while three thousand to four thousand were eligible. The situation was likely the same in the days of Herman (Lindemann 1990, 20), as in act II, 3 when he says:

I was thinking last night, as I lay awake, how the administration in Hamburg could best be arranged so that certain families whose members are born, as it were, to be burgomasters and councilors could be excluded from the highest positions of authority and complete freedom be introduced.

In 1708, the emperor Josef I (fearing a Danish intervention, among others) had to deploy troops in the city, and an imperial commission was established to mediate between the different factions of the Rat and the Bürgerschaft. It took four years of "wearisome negotiations to restore civic order" (Lindemann, 27–28). Underlying the power struggles in Hamburg, one could find

the Rat, the merchant-bankers, and the Chamber of Commerce all embraced the doctrine of free trade, which certainly benefited commerce and the industries that manufactured for export but also undoubtedly harmed the guilds and those who produced solely for domestic consumption. (Lindemann 1990, 36)

This conflict is first represented when Herman are in the happy state of Collegium Politicum, when the members discuss trade policies with India and Greenland and dismiss each other's petitions for regarding "own advantage more than the welfare of the Republic"³⁴ (II, 1).

Then, in Herman's darkest hour, when angry sailors are knocking on his door in angry protest (which was highly realistic, because Hamburg had periods of riots due to unemployed sailors), he tells his servant to send his wife out to confront them, grotesquely claiming that she is too old to risk being raped.

Another example of the close connection to Hamburg for a Danish audience is that German was a common language in Denmark, particularly for the elite. The private correspondence between the royal family was written in German, and everybody who served in the military was given orders in German (Jespersen et al. 2010). The Great Nordic Wars were fought largely in and around territories in northern Germany, and the Danish king had in fact cooperated with some of the rioters as a way of intervening and claiming his interest in the city. Hamburg was an important part of international diplomatic and strategic power struggles that had real consequences for a large part of the population. It is not unlikely that members of the audience were veterans from the war. The play presents actual social and

33. Holberg seems to have allowed Richard Brushmakers, who would have been a member of another guild (freie Künstler) to be part of the group (the other two groups had an equally impressive list of professions as members).

34. "[...] mere til egen nytte end republikkens bedste [...]"

political arguments, spiced with Holbergian dark humor and made under the constraints of the absolutist regime. Contrary to most earlier interpretations, using Hamburg as the setting was not a way of making the play politically more innocent. On the contrary, the stakes were high, and the setting gives the play a high degree of political realism.³⁵ The negotiating element is obvious: it is a comedy. We laugh at something that is true; hence, we can display it.

NEGOTIATING WITH AUTHORITY

Holberg pursued his career under three different regimes, from the vigorous Fredrik IV (1699–1730) to the pietistic Christian VI (1730–1746) to the drunk, sadomasochistic but strategic Frederik V (1746–1766). The conditions that determined how one could participate in public life changed substantially during the transition periods of both 1730 and 1746 (Maliks 2011, 15), but Fredrik IV was the personification of Danish absolutism. He had the strange ability to combine paranoid puppet mastery in the courts with being the de facto head of state, intervening in matters large and small (Lyngby, Olden-Jørgensen, and Mentz 2010, 84). He had been king for 23 years when *The Tinker* was first staged, and it was the authority of his regime that the audience at the Lille Grønnegade Theatre knew intimately. Sebastian Olden-Jørgensen writes, “Politics was de-facto abolished, and the general population had a clear understanding that all power was deposited at the King, who would administer it as he saw fit” (Lyngby, Olden-Jørgensen, and Mentz 2010, 71).³⁶

How are we to understand authority in this landscape? The regime had all three Weberian ideal types. Legally, it was based on the *King’s Law* of 1665. It created a tradition of rulers with the goal of making inevitable the inheritance of the absolutist kingdom from father to son. And charismatically, it relied on the king’s ability to rule being heavily displayed. As we know, the term from Max Weber’s *Wirtschaft und Gesellschaft* (1922) about what “Macht bedeutet” (Weber 1922, 28) is understood and translated with a number of slightly different nuances (Uphoff 1989, Wallimann 1980). But attempting to find a “clean” sociological definition of authority might not be the most interesting task here. What sociology does provide is an understanding of how the brutality of the period influenced its mindset. As Bourdieu (Bourdieu 1996, 45) and Engelstad (Engelstad 1999, 126) have pointed out, authority, though symbolically represented, always has its roots in real physical power.

How could Holberg, himself striving to be a member of the elite, negotiate with this authority? How could he make these negotiations didactic? Here, a comparison is useful. Greenblatt (2010) elegantly shows how throughout Shakespeare’s work “the ethics of authority are deeply compromised” (Greenblatt 2010, 79). In Shakespeare, “no character with a clear moral vision has a will to power, and conversely, no character with a strong desire to rule over others has an ethically adequate object” (2010, 78). In Holberg, however, authority is portrayed entirely differently. It is something with a clear purpose and based on wisdom. Still, both playwrights’ works can be read as subversive. In Holberg’s case, the subversive

35. *The Tinker* has a long and fascinating history of cultural mobility, played and translated into French, among other languages. F. J. Billeskov Jansen has written extensively on this (Billeskov Jansen 1969).

36. “Politik var i princippet afskaffet og befolkningen i almindelighed havde ikke brug for at vide mere, end at al magt var deponeret hos kongen, og at han nok skulle tage sig af at forvalte den” (Lyngby, Olden-Jørgensen, and Mentz 2010, 71).

occurs in precisely the same spot as his strongest defense for the absolutist regime: the rhetoric of rational authority.

Shakespeare was not a significant influence on Holberg.³⁷ Authority appeared different from the angle of the Elizabethan theater worker than the up-and-coming early Enlightenment professor.³⁸ Nevertheless, a playwright of Holberg's capacity and sensitivity could not neglect authority as an element, as indispensable in his fiction as in his historical and philosophical works. Therefore authority has, one could argue, an even more important role in Holberg than in Shakespeare. In the satirical play *Erasmus Montanus*, the pure strength of reason and physical force triumphs over fancy words. In *Jeppe of the Hill*, every act seems like an illustration of how it is to live under the strict authority of some outer force. Jeppe stumbles jestingly through the play, traumatized by war, cuckolded by the deacon, beaten by his wife, and a slave to brandy. In *The Journey of Niels Klim to the World Underground* (first translated 1742) every new society is described through the specter of authority, from the law and wisdom in the kingdom of Potu (Utopia) until Niels regards himself as an "under-ground Alexander." In Holberg, we are constantly reminded that authority in the hands of an ordinary citizen is doomed to fail. Jeppe is a terrible baron, Niels a gruesome warlord. Erasmus Montanus is a failed scholar, and Herman a catastrophic burgermeister. The characters in Holberg who exercise real authority, however, have rational reasons for it. When Nille, again at the very opening of *Jeppe of the Hill*, explains her shrewdness, "If I let my husband rule this house for just one year, neither the baron would get his rent nor the parson his offerings..." Then, she asks rhetorically: "Should I let a man be master of the house when he's ready to sell his furniture, wife, children, and even himself for brandy?" (1990, 1.1) In *The Tinker*, it is a member of the elite, Abrahams, who has a rational explanation for his plan: "to arrest such a man would only start an uproar among the populace and make a person of importance out of a mere fool" (III, 1).

The master trope of absolute kingdom is played out on the micro-kingdoms of family or free city. Order is restored – to Hamburg, to Jeppe's family (with the help of the baron), and to the family of Herman, who shows how the world returns to order when a man beats his wife and she submits herself to her "dear husband" and his authority. It is only when Herman returns to rationality that he can be the master of the house. The king is both a structural metaphor and a concrete institutional power in the context of Holberg's writings. Exercising authority, even that which is deceptive, always has a rational motivation. It is at this exact point that we, with a Greenblattian perspective, can say that the play paves the way for democratic thought. It shows a common burgher *attempting* to rule rationally, striving for it, and that is subversive.

37. Holberg's comedy *Don Ranudo de Colibrados* makes use of the character titles from *The Tempest*, but Rossel is probably correct when he writes that "it is certain that Holberg did not know any of Shakespeare's plays" (Argetsinger 1990, 107). Most likely, Holberg knew John Dryden's or William Davenant's version of the play from 1670. Shakespeare's form of drama did have an influence in Dutch-German traveling theater companies, and Holberg regarded these as competition. He used his play *Ulysses von Ithaca* as a way of making fun of them (Holm 2013, 170). One of the characteristics of Holberg is exactly to be influenced by a huge number of ideas, from Molière, to Cicero, to Pufendorf and Grotius. In this regard he is more similar to Shakespeare than influenced by him.

38. Obviously, the two lived in different periods and in different types of societies. Holberg even writes about the English "contempt for authority" in Epistle 7, which includes the authority of God: "Det synes, at den Afskye, som Engælenderne have for Eenevolds Magt udi verdslig Regiering, strekker sig og til Guds Herredom."

Generally, Greenblatt uses sociological keywords like “force”, “authority”, and “power” quite kaleidoscopically. But it serves the purpose of making social energy into an eclectic tool for understanding both the power that lies in a work of art and a situation, like the ones created by the audience at the Lille Grønnegade Theatre, and the many other situations in which *The Tinker* was performed, in the inevitable friction between a regime and its society. All these forms of power are the opposite of pure. They have all manner of faults, contrasts, and forms of defiance. Social energy is intimately connected with rhetoric, an expression of the force that a cultural object can transmit, to its contemporary audience and throughout the times (Aristotle 3.11.2–4; Greenblatt 1988, 5–6).

Holberg does not challenge authority directly, but he puts authority into play. And the emerging political subject in this landscape is the rhetorical citizen.

THE RHETORICAL CITIZEN

One of the most hilarious moments in *The Tinker* occurs when the sobering reality of real power confronts Herman in the form of two respected citizens (oldermen) who quarrel about the rules for beaver hair. One man claims that

[...] it is an immoderate luxury to use such expensive hair for stockings and clothes, a practice at variance with all good order and usage, especially since there are so many expensive cloths imported from England, France and Holland that one might well be satisfied without depriving an honest man of his living.³⁹
(V, 6)

But the other olderman shows the *cui bono* side of the argument:

I understand well enough what they want: they want to have the business in beaver all to themselves and have beaver used for nothing but hats; [...] It is idiotic to wear beaver hats: [...] they are neither warm nor useful [...]. On the other hand, beaver stockings and clothing are both warm and soft.⁴⁰
(V, 6)

Faced with the decision-maker's dilemma, Herman exclaims for the beaver hair people what has been many a politician's silent prayer: “Stop, that's enough; this man is right, too”⁴¹ (V, 3). What Herman experiences in a rough way is “citizenship as a discursive phenomenon in the sense that important civic functions take place in deliberation” (Kock and Villadsen 2012, 1). This comic display of what is often the case in actual politics, namely negotiations between parties that are both right, was displayed for an audience that in Copenhagen lived under the authority of someone who could never be wrong. The dis-

39. “At det er en umådelig overdådighed at bruge så kostbare hår til strømper og klæder, som strider imod al god orden og skik, besynderlig siden der hidføres så mange kostbare fine klæder fra England, Frankrig og Holland at man vel derved kunne lade sig nøje uden at falde en ærlig mand i sin næring.” (V, 3 in the Danish original)

40. “Jeg forstår nok hvad de vil, de vil have handel på kastor alene, og at man skal ikke bruge kastor til andet end til hatte; [...]. Det er tåbeligt at bære en kastors hat. [D]en hverken varmer eller nytter [...]. Kastorstrømper og -klæder derimod er både varme og bløde.” (V, 3)

41. “Hold op, det er nok, denne har jo ret også.” (V, 3)

cursive role of citizen is thus under negotiation – simply by displaying the insight that some questions are bound to remain debated. This is not only unavoidable but also legitimate because in politics most argumentation does not consider the truth of falseness but rather which actions to undertake.⁴² “Even while using our best tools for the sake of common understanding, we do not reach consensus . . . each of us may have played by the rules, yet there is no objective state of affairs as to the outcome of the game” (Kock 2007, 2). “Rhetorical citizen” is a modern term, part of the reinvention of rhetoric as a social science (Kock and Villadsen 2012). Nevertheless, it fits in describing how citizenship was at stake in 1722: one could be a citizen, mind one’s own business, and enjoy living under the laws of the land. However, to be a rhetorical citizen is to participate in debate and to have a meaning.

Holberg, for his part, would not dream of calling somebody he respected “rhetorical.”

He was, on the contrary, an important part of the early Enlightenment rhetoric against rhetoric (Svensson 2016). The dismissal of rhetoric as false speech is one of his recurring themes. Holberg’s common heroes, whether the lieutenant in *Erasmus Montanus*, or Antonius in *The Tinker*, characteristically do not speak about anything about which they do not have deep knowledge (Antonius is named “Ehrlich” in the German translation of the play). The very first lines (from the first character, in the first Holberg comedy) illustrate the value of the ineloquent:

Antonius: I swear my heart is in my mouth, for I’ve got to talk to Master Herman and ask him for his daughter [...]. This is the third start I have made, but each time I have turned back again.⁴³
(I, 1)

When Antonius is met by the observer of the play, the servant Henrich, it is explained to him how impossible his task is (while Henrich eats a sandwich, which is another example of Holberg’s comic genius, playing with the art of conversation). Antonius needs to use “ziirlig tale” – “affected language” – one of Holberg’s code words for “pretentious gab.” When he declines on reason of being an “honest workman” without flattery, Henrich lectures him on how he should “tune up” his language, or at least should add fancy words like “Whereas” or “Inasmuch.” Antonio declines out of self-respect. In the short, transitional scene 3 (the real action, the proposal, is happening behind closed doors), Holberg shows us the futility of “affected language”: alone on stage, Henrich admits how wrong it went when he actually bought a speech from Jacob Schoolmaster to propose. He forgot the insanely unromantic and complex speech in the heat of the moment. It was a fiasco. Still, he tries to convince the audience that the speech was worth the money. This can be played as a funny attempt to persuade the audience or as a profoundly comic display of a character in self-denial. In both cases we see the ethos of rhetoric, like in *Epistle 29*, in which Holberg says he prefers to speak to peasants, who use simple words and never talk about anything of which they do not have a deep knowledge, or in *Epistle 252*, in which Holberg claims he is happy to live in a society where great oratory no longer has a place, and, in fact, the greatness of the spirit does not depend on oratory but rather the contrary. Holberg shows us the

42. He suggests we classify them into the two Aristotelian domains of “episteme” and “praxis.”

43. “Jeg kan sværge på at mit hjerte sidder mig i min hals; thi jeg skal tale med mester Herman og begære hans datter [...]. Dette er den tredje gang jeg har været på vej, men er gået tilbage igen.”

futility of rhetoric at the same time as constantly illustrating its power. This is the epistemological and normative battlefield of his work.

Holberg's rhetoric of rational rule corresponds with his view on humanity (Gilje 2005, 374). In the 1728 edition of his book on natural law, a paragraph on Thomas Hobbes is elaborated. Holberg here dismisses the Hobbesian view of "Stand Statum Lupinum" as "despicable."⁴⁴ It is against moral, natural law and fundamentally the Golden Rule found in the Books of Matthew and Luke: do unto others as you would have them do unto you. But not surprisingly, this being Holberg, his view includes an interesting paradox. Humans are social creatures, with a natural ability for rational thought. But at the same time, we are far worse than beasts, who only care about filling their stomach and copulating. Human desires cannot be tamed, and the list of desires is elaborate: opulence, ambition, infidelity, curiosity, and so on. We would be like "lions, wolves and bears" if it were not for natural law, given by God.⁴⁵ One can find a great variety of perspectives on how societies should be organized in Holberg, from the wild explorations in *Niels Klim* to the sober discussions in his historical works in which he framed absolutism, with some credibility, as a rational progressive alternative to the feudalistic pre-1660 rule.

The Tinkers main character, Herman, is an early rhetorical citizen. He wants others to participate, as when he gives his potential son-in-law a chance to enter his political realm:

Herman: And now, if you will start in with *The Political Dessert*, I shall examine you every Saturday evening and see what progress you make.

Antonius: No, indeed, I will not. I am too old to go to school all over again.⁴⁶
(I, 4)

When Antonius neglects to take this opportunity, Herman easily dismisses him. "Then you are not the sort to be my son-in-law. Adieu!"⁴⁷ But he has tried! And as Jens Kruuse points out, there is something distinguished in the way Herman deals with his amateur council (Kruuse 1964, 63). He is – though it is an illusion – the true king of his fake realm. This is seen when he gently corrects Frantz in act 2, saying, "I perceive that you have a good head"⁴⁸ and coaches Geske in her new role as the burgomaster's wife. There is a deep sadness and honesty in this craving for influence. This craving can be played out as a despotic urge for power for power's own sake. In his impressive work on how one can both play Holberg and research him, Holm describes Herman as an early warning of the brute populism of the early National Socialists. When Herman throws his books into the fire, the symbo-

44. "Hobbesius kalder den naturlige Stand Statum Lupinum eller Ulve-Stand, hvorudi ingen kand siges at gjøre den anden uret, efterdi han synder hverken imod Lov, som ikke er given, ey heller imod Contract, som ikke er sluttet, en fordervelig Mening, som kuldkafter all Moralitet, og det store Naturens Bud: nemlig: At du maa ikke gjøre imod en anden det som du ikke vil skal vederfares dig selv." This quote is from the 1734-edition. (Holberg 1741, 28)

45. "[D]ersom den Menneskelig Frihed ey var paalagt saadan en Tømme, da vilde de være verre end Løver, Ulve og Bjørne" (Holberg 1741, 30) According to Nils Gilje, there is a correspondence with Immanuel Kant's concept of "ungesellige Geselligkeit" here. And as a prominent example of how the trope of kandestøperi has moved through the centuries, we might note that Kant himself used the term "Kannegiesserei" (Jakobsen 2013, 134).

46. Herman: Vil I nu begynde på Den politiske Nachtsch, så vil jeg eksaminere jer hver lørdag aften hvor vidt I er avanceret. Antonius: Nej, min tro vil jeg ikke! Jeg er for gammel til at gå i skole igen på ny.

47. "Ja, så er I óg ikke skabt til at være min svigersøn. Adieu."

48. "[D]u har et got Hovet [...]"

lism is obvious. I would suggest another contemporary interpretation of the play: to display Herman and his collegium as an online forum, of the sort that are dehumanized as “trolls” in Internet lingo. The underlying metaphor in most dealings with this phenomenon corresponds to those of the Hamburg elite: how should we handle this? (It is, for example, unwarranted and unwanted). But the driving force of Herman, though ridiculed, is the longing for participation and for being able to make rational decisions.

CONCLUSION: SHOWING THE INNER WORKINGS OF AUTHORITY

The subversive force of *The Tinker* is more didactic than inspiring and more revealing than revolutionary.

The one thing that seems stable in Holberg is how he consistently shows the difficulty of rational rule, the respect for those who manage it, and the warning against the consequences of power in combination with stupidity and inexperience. The struggle for rationality was being fought in language, and it is difficult to find a work by Holberg that does not comment on how people communicate. *The Tinker* is part of the Enlightenment philosopher's showdown with the rhetoric of the eighteenth century, an anti-Ciceronian reaction. That is the most important didactic element. If people are to participate, they need to do so in a rational manner. They need to be aware of the dangers of rhetoric.

Authority, despite how well we can document its means, is difficult to situate exactly. *The Tinker* shines light on the mystique of authority. The play displays some of its inner workings. That, we must conclude, is the opposite of elitist. Authority in the early Enlightenment was strategically displayed by the king and the elite. Holberg's answer was to display the structures of this society, thus formulating the social energies that were later to transform into real political change.

LITERATURE

- Akselberg, Gunnstein. 2004. “Var Jeppe på Berget ein norsk bondemann – frå Voss?” In *Holberg i Norden. Om Ludvig Holbergs författarskap och dess kulturhistoriska betydelse*, edited by Gunilla Dahlberg, Peter Christensen Teilmann and Frode Thorsen, 360–392. Göteborg, Centrum för Danmarksstudier: Makadam förlag, Lund.
- Andersen, Jens Kr. 1994. “Efterskrift.” In *Ludvig Holberg. Seks komedier*, 562 s. København: Borgen.
- Argetsinger, Gerald S. 1990. “Holberg and His Times.” In *Jeppe of the Hill and other Comedies*. Carbondale and Edwardsville: SIU Press.
- Billeskov Jansen, F. J. 1969. *Værker i tolv Bind. Digteren, Historikeren, Juristen, Vismanden*. Vol. 3. København: Rosenkilde & Bagger.
- Bing, Just. 1914. “Holbergs Politiske Kandestøber fra politisk synspunkt. En karakteristik.” *Edda* 1.
- Bourdieu, Pierre. 1996. *Symbolisk makt. Artikler i utvalg*. Translated by Annick Prieur. Oslo: Pax.
- Dobson, Austin. 1885. *Steele. Selections from The Tatler, Spectator and Guardian*. In *Clarendon Press series*. Oxford <https://archive.org/details/selectionsfromta00steerich> (accessed 22.02.2017).
- Ehrencron-Müller, H. 1933. *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814 10–12 1. Bibliografi over Holbergs Skrifter*. København: Aschehoug.
- . 1934. *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814 10–12 2. Bibliografi over Holbergs Skrifter*. København: Aschehoug.
- . 1935. *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*. København: Aschehoug.

- Engelstad, Fredrik. 1999. *Makt- og demokratiutredningen*. Oslo: Ad notam Gyldendal.
- Evju, Håkon Andreas. 2015. "Jakob Maliks, Vilkår for offentlighet: sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730–1770". *Sjuttonhundratallet* 9: 146–151.
<https://doi.org/10.7557/4.3270>
- Farrell, Thomas B. 1995. *Norms of Rhetorical Culture*. New Haven and London: Yale University Press.
- Foss, Kåre. 1935. "Den politiske Kandestøber". *Edda* 35.
- . 1946. *Konge for en dag. Et sosialpolitisk teatermotiv*. Oslo: Aschehoug.
- Glasser, Liv. 1984. *Ludvig Holberg litteratur. Bergen offentlige biblioteks Holbergsamling. Illustrert med de viktigste portrettene av Holberg, samt kobberstikk med motiver fra hans komedier. Utgitt i anledning Holbergs 300-års jubileum*. Bergen: Beyer.
- Greenblatt, Stephen. 1988. *Shakespearean negotiations. The circulation of social energy in Renaissance England*. Oxford: Clarendon Press.
- . 2010. *Shakespeare's freedom. The Rice University Campbell lectures*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226306681.001.0001>
- , ed. 2011. *Cultural Mobility. A Manifesto*. University of California: Cambridge University Press.
<http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511804663.008>
- . 2012. *Shakespeare's Freedom*. Vol. 31, *The Upstart Crow*.
- Gripsrud, Jostein, Hallvard Moe, Anders Molander, and Graham Murdock, eds. 2010. *Editors introduction, The Idea of the Public Sphere*. Lanham: Lexington Books.
<https://doi.org/10.4135/9781446263136>
- Habermas, Jürgen. 2002. *Borgerlig offentlighet*. Translated by Helge Høibraaten. 3. ed. Oslo: Gyldendal. Original edition, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*.
- Henningsen, Peter, and Nete Balslev Wingender. 2010. *Store forventninger. Moral og økonomi i 1700-tallets København*. Vol. 2010, *København kultur og historie*. København: Københavns Stadsarkiv.
- Hirshals, Finn. 2015. Indledning til *Den Politiske Kandestøber*. <http://holbergsskrifter.no>
- Holberg, Ludvig. 1723. *Den Politiske Kandestøber*. In *Ludvig Holbergs skrifter. En tekstkritisk og kommentert utgave*, edited by Henrik Andersson. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen.
<http://holbergsskrifter.no>.
- . 1728. *Første Levnedsbrev* (oversatt av A. Kragelund). In *Ludvig Holbergs skrifter. En tekstkritisk og kommentert utgave*, edited by Finn Gredal Jensen. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. <http://holbergsskrifter.no>.
- . 1741. *Niels Klims underjordiske reise* (oversatt av Peter Zeeberg). In *Ludvig Holbergs skrifter. En tekstkritisk og kommentert utgave*, edited by Karen Skovgaard-Petersen. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen. <http://holbergsskrifter.no>.
- . 1744. *Moralske Tanker*. In *Ludvig Holbergs skrifter. En tekstkritisk og kommentert utgave*, edited by Nina Marie Evensen and Eiliv Vinje. Bergen: Universitetsbiblioteket i Bergen.
<http://holbergsskrifter.no>.
- . 1914. *Comedies*. Translated by Oscar James Campbell and Frederic Schenck. New York: American-Scandinavian Foundation.
- . 1990. *Jeppé of the Hill And Other Comedies*. Translated by Gerald S. Argetsinger and Sven H. Rossel. Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press.
- Holm, Bent. 2013. *Holberg på tværs. Fra forskning til forestilling*. København: Multivers.
- . 2015. "Den kalejdoskopiske kandestøber. Komik, politik og polemik i Holbergs *Den politiske kandestøber*." *Edda* 102 (01): 32–47.
- Holm, Edvard. 1879. *Holbergs statsretlige og politiske Synsmaade. Festskrift i Anledning af Universitetets Firehundreaarsfest juni 1879*. Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel.
- Jacobson, G. 1931. Gustaf Wilhelm Coyet. Svenskt biografiskt lexikon.

- Jakobsen, Rolv Nøtvik. 2013. "Vekselbruk mellom skjønnlitteratur og sakprosa. Holbergs *Den politiske kandestøber* som replikk og eksempel til dei ulike utgåvene av *Natur- og Folkeretten*." *Edda* 02.
- Jensen, Anne E. 1972. *Teatret i Lille Grønnegade 1722–1728*. København: Nyt Nordisk forlag.
- Jespersen, Knud J. V., Hanne Raabyemagle, Poul Holstein, and Carsten Porskrog Rasmussen. 2010. *Moltke. Rigets mægtigste mand*. København: Gad.
- Kjeldsen, Jens. 2014. *Hva er retorikk*. Vol. 51. Oslo: Universitetsforlaget.
- Koch, Sören. 2015. "En naturlig rettsorden for det dansk-norske kongeriket. En rettshistorisk analyse av Ludvig Holbergs lærebok i natur- og folkerett." Det juridiske fakultet, Universitetet i Bergen.
- Kock, Christian. 2007. "Norms of Legitimate Dissensus." *Informal Logic* 27 (2): 179–186.
<https://doi.org/10.22329/il.v27i2.474>
- Kock, Christian, and Lisa Villadsen. 2012. *Rhetorical citizenship and public deliberation*. Vol. 3, *Rhetoric and democratic deliberation*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Krefting, Ellen, Aina Nøding, and Mona Renate Ringvej. 2014. *En pokkers skrivesyge. 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Kruuse, Jens. 1964. *Holbergs maske*. København: Gyldendal.
- Langslet, Lars Roar. 2005. *Den store ensomme. En biografi om Ludvig Holberg*. Oslo: Press.
- Lindemann, Mary. 1990. *Patriots and Paupers. Hamburg, 1712–1830*. New York: Oxford University Press.
- Lyngby, Thomas, Sebastian Olden-Jørgensen, and Søren Mentz. 2010. *Magt og pragt. Enevælde 1660–1848*. København: Gad.
- Maliks, Jakob. 2011. "Vilkår for Offentlighet. Sensur, Økonomi og Transformasjonen av Det Offentlige Rom i Danmark-Norge 1730–1770". Ph.D, Norges Teknisk-Naturvitenskaplige Universitet.
- Myhre, Reidar. 1969. *Holbergs pedagogiske idéer*. Oslo: Fabritius.
- Nedergaard, Leif. 1981. "Kritisk analyse af 'Den politiske kandestøber' og dens antidemokratiske tendens." *Edda* 81.
- Nyrnes, Aslaug. 2002. "Det didaktiske rommet. Didaktisk topologi i Ludvig Holbergs *Moralske tanker*." Universitetet i Bergen.
- Nyström, Eiler. 1918. *Den danske Komedies Oprindelse. Om Skuepladsen og Holberg*. København.
- Olden-Jørgensen, Sebastian, and Jørgen Magnus Sejersted. 2014. *Historikeren Ludvig Holberg*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Olsen, Brian Kjær. 2016. "Monarchism, Religion, and Moral Philosophy. Ludvig Holberg and the Early Northern Enlightenment." European University Institute.
- Rian, Øystein. 2014. *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget. <https://doi.org/10.7557/4.3562>
- Rossel, Sven Hakon, and Gerald S. Argetsinger. 1990. "The Political Tinker." In *Jeppe of the Hill and other Comedies*. Carbondale and Edwardsville: SIU Press.
- Scavenius, Alette. "Holberg og teatret i Lille Grønnegade." (Accessed 21.9.2016.) <http://www.kb.dk/da/nb/tema/musikteater/Holbergteater/>.
- Sennet, Richard. 2003. *The Fall of Public Man*. London: Penguin.
- Sivertsen, Gunnar. 2014. "Om Holbergs komedier." (Accessed 15.02.2017.)
- Skinner, Quentin. 2002. *Visions of Politics. Volume 1, Regarding Method*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/ccol0521581052>
- . 2009. A Genealogy of the Modern State. *Proceedings of the British Academy*. (Accessed 26.8.2016.) <https://doi.org/10.5871/bacad/9780197264584.003.0011>
- . 2014. *Forensic Shakespeare*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1111/heyj.12_12328
- Svensson, Trygve. 2016. "'Jeg taler her om Tale-Konstens Misbrug'. Om Ludvig Holbergs konsekvent paradoksale retorikksyn." *Rhetorica Scandinavica* 71.
- Tjønneland, Eivind, ed. 2005. *Den Mangfoldige Holberg*. Oslo: Aschehoug.

- . 2008. *Opplysningens tidsskrifter. Norske og danske periodiske publikasjoner på 1700-tallet*. Vol. 173, *Skriftserie (Landslaget for norskundervisning, trykt utg.)*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Uphoff, Norman. 1989. "Distinguishing Power, Authority & Legitimacy. Taking Max Weber at his Word by Using Resources-Exchange Analysis." *Polity* 22 (2): 295–322. <https://doi.org/10.2307/3234836>
- Vinje, Eiliv, and Jørgen Magnus Sejersted. 2012. *Ludvig Holbergs naturrett*. Oslo: Gyldendal.
- Wallimann, Isidor. 1980. "Misreading Weber. The concept of 'Macht'". *Sociology* 14 (2): 261–275.
- Weber, Max. 1922. "Grundriss der Sozialökonomik." In ed J. C. B Mohr. Tübingen. E-book at archive.org. <https://archive.org/details/wirtschaftundges00webeuoft> (accessed 26.9.2016).
- Wimsatt, W. K., and M. C. Beardsley. 1946. "The Intentional Fallacy." *The Sewanee Review* 54 (3): 468–488.

Artikkel 3

Mot en ytringskultur – om Ludvig Holberg og offentligheten

Sammendrag:

I denne artikkelen argumenterer jeg for at vi best kan forstå Ludvig Holberg (1684–1754) og hans forhold til sensur og ytringsfrihet gjennom begrepet ytringskultur. Gjennom en rekke eksempler viser jeg at Holbergs hovedanliggende først og fremst dreier seg om hvordan vi ytrer oss. Dette har også relevans for dagens debatter om ytringsfrihet og ytringsansvar, som bør forstås i kontekst av opplysningstidens forhandlinger om ytringskulturen.

Nøkkelord: Ludvig Holberg, opplysningstiden, ytringsfrihet, ytringsansvar, ytringskultur.

Summary:

In the article I argue that an analysis of Ludvig Holberg (1684–1754) and his position on censorship and freedom of expression should be understood as a debate about «culture of expression» or «speech culture». Through examples from Holberg's work we see that his primary concern is about how we express ourselves. This is relevant to contemporary debates about free speech and responsible speech. It is useful to look at this subject in the context of the Enlightenment, and how it was negotiated then.

Keywords: Ludvig Holberg, enlightenment, freedom of speech, responsible speech, culture of expression.

I.

Det siste årene er det blitt skrevet mye om den dansk-norske offentligheten i opplysningstiden.¹ En naturlig del av dette er undersøkelser av ytringers vilkår. Denne artikkelen er en retorisk analyse av hvordan Ludvig Holbergs (1684–1754) tekster kan kaste lys over fremveksten av en ny *ytringskultur* i perioden man i Danmark betegnende nok kaller *Holbertiden* (men som vi mer nøkternt kan kalle tidlig nordisk opplysningstid). Analysen av Holbergs tekster har som siktemål å fylle en mangel i forskningen. Holberg har blitt brukt som eksempel på både sensurideologi og kamp for ytringsfrihet. Men denne dikotomien går glipp av det mest sentrale med Holberg. Hans tekster kretser først og fremst rundt *hvordan* vi ytrer oss. I artikkelen vil jeg derfor løfte perspektivet og vise at «ytringskultur» er et nyttig begrep for å forstå både Holbergs prosjekt og – mer generelt – hva som stod på spill i denne tiden.

¹ Berge 2014; Israel 2015; Krefting, Nøding og Ringvej 2014, 2015; Maliks 2015; Rian 2014

II. Hvorfor «ytringskultur»?

Det er to grunner til at jeg mener begrepet «ytringskultur» er nyttig. For det første: Analyser av ytringers vilkår i opplysningstiden befinner seg ikke i et vakuum. De tre skuddene som traff William Nygaard i hans hage i 1993 i forbindelse med den norske utgivelsen av *Sataniske vers*, var et forvarsel om hvor presserende spørsmålet om ytringer er blitt i vår globaliserte offentlighet. Et vanlig referansepunkt i debatten om karikaturstrid og karikaturterror er opplysningstiden. Et topos vil gå i retning av: «I Europa har vi vært igjennom en opplysningstid. Derfor forstår vi verdien av ytringsfrihet og vil bekjempe sensur med alle midler.» De to motpolene i debatten har vært ytringsfrihet og nyordet *ytringsansvar*. Det tette forholdet mellom frihet og ansvar er basalt, både i filosofisk teori og i det virkelige liv. I denne debatten har det dog vist seg å skape to lite produktive skyttergraver. Enten er man «for frihet» eller «for sensur». Men går man argumentene etter i sømmene, handler den underliggende debatten sjelden om de *juridiske grensene* for ytringer. Det dreier seg snarere om hvordan kommunikasjon påvirker kulturen. Det er liten uenighet blant seriøse aktører om det grunnleggende juridiske prinsippet at ytringsfrihet bør finne sted. Dermed er diskusjonene om ytringsfrihet vs. ytringsansvar i moderne kontekst oftest *egentlig* diskusjoner om hvilken ytringskultur vi skal ha. Begrepet gir et alternativ til de tolkningsrammene som ytringsfrihet og ytringsansvar gir oss, siden grensegangen i like stor grad er et moralsk og politisk som et juridisk anliggende.²

For det andre mener jeg ytringskultur gir en nyttig inngang til en retorisk analyse av Holberg. Tidligere har jeg sammen med Helge Svare fremmet en ganske bred tilnærming til hvordan man bør definere selve begrepet:

I tråd med hyppig brukte definisjoner ser vi kultur som et sett av felles holdninger, verdier, normer, forestillinger, tradisjoner, institusjoner, skikker og praksiser. [...] Ytringskultur kan derfor både betinges av holdningene og normene til de som deltar, deres forestillinger rundt ytringer, etablerte skikker eller tradisjoner for ytringsproduksjon og utveksling og de fysiske møteplassene eller arenaene for dette.³

Kjetil Jakobsen har etter mitt syn nå skrevet en noe mer presis definisjon i sin bok om ytringsfrihetens krise i historisk lys:

² Dette poenget var en av motivasjonene bak artikkelen «Ytringskultur bør finne sted» hvor Helge Svare og jeg utforsker begrepet bl.a. i kontekst av debatten etter karikaturkrisen. (Svare og Svensson 2015)

³ Svare og Svensson 2015: 73

Med ytringskultur mener jeg normverk, konvensjoner og kommunikasjonsprotokoller som muliggjør ytringer og regulerer bruken av ytringsfrihet i en profesjon, en institusjon, på et samfunnsområde eller i et samfunn.⁴

Jakobsen er nøye på å sette et skille mellom de to begrepene som er oppstått i ytringsfrihetsdebattene, og tror «det er fornuftig å gjøre en distinksjon mellom det sosiale normverket (ytringskulturen) og det moralske ansvaret (ytringsansvaret)».⁵ Ytringskultur kan da bli et meta – eller snarere et *grunn*begrep, et dansegulv, hvor vi kan bruke vår ytringsfrihet og ta vårt ytringsansvar.⁶ Det jeg vil legge til både min og Svares samt Jakobsens analyse er at en retorisk analyse av ytringskultur bør legge vekt på det dynamiske forholdet mellom enkeltmennesker og den ytringskulturen vi befinner oss i. Ytringskultur skapes når vi *handler* med kommunikasjon. Vi både skaper og skapes av den. Det gir en noe annen inngang enn for eksempel et veletablert begrep som diskurs (selv om det finnes åpenbare berøringspunkter mellom diskursanalyse og retorisk analyse). Det omfangsrike feltet diskursteorier (spesielt de som er opptatt av kritisk diskursanalyse) tar ofte utgangspunkt i analyser av diskurs som maktmiddel, det være seg i alt fra løvbøker til institusjoner i bredest mulig forstand.⁷ Ytringskultur, i likhet med diskurs, påvirker vårt mulighetsrom for handling. Men det jeg vil vise i det følgende, er hvordan det i et samfunn pågår stadig *forhandlinger* om ytringskulturens normer og regler, og at enkeltmennesker som Holberg kan gjøre en stor forskjell. Hvis vi noe tabloid kan si at diskursanalyse viser hvordan språket handler gjennom oss, mens retorisk analyse viser hvordan mennesker handler med språket, vel da er «ytringskultur» et forsøk på å fange normer og regler som skapes når vi interagerer med hverandre i denne doble dynamikken. Med ytringskultur mener jeg altså normer og regler man kan forhandle om gjennom kommunikasjon, og som inngår i et dynamisk forhold mellom individ og felleskap. Ved hjelp av dette begrepet er målet for det følgende å vise hvordan Holberg gjennom sine komedier, essays, epistler, og romanen *Niels Klim*, fremviste den offentlige samtalen for sitt publikum, og i tur påvirket den dansk-norske ytringskulturen.

⁴ Jakobsen 2016: 17

⁵ Ibid.

⁶ Forskning på dette spørsmålet er i en fase med mye nytenking i Norge. Kjell Lars Berges tekst om ytringsansendighet (Berge 2010) og Lars Laird Iversens bok *Uenighetsfellesskap* (Iversen 2014) er eksempler. Andre bidrag er rapporten «Status for ytringsfriheten i Norge» (Steen-Johnsen et al. 2014), Sindre Bangstad og Arne Johan Vetlesens artikkel om ytringsansvar (Bangstad og Vetlesen 2011) samt Odin Lysaker og Henrik Syses artikkel «The dignity in free speech» (Lysaker og Syse 2016).

⁷ Fairclough, Cortese og Ardizzone 2012; Wodak 2012

III. (Minst) to perspektiver på nordisk opplysningstid:

Det er ulike oppfatninger om offentligheten og ytringers vilkår i den tidlige opplysningstiden. Vi kan svært grovt dele forskningen inn i to kategorier, alt etter om man legger vekt på *begrensningene* eller *mulighetene* som oppstod gjennom 1700-tallet. Øystein Rian har tydelig vist *begrensningene*, med sitt 713-siders magnum opus *Sensuren i Danmark-Norge – Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814* fra 2014. Her har Rian gjort et omfattende arbeid med å fremvise den store graden av sensur gjennom hele den dansk-norske historien.

(«Dansketiden» som han selv kaller det.) Dette er han bl.a. berømmet for i *Norsk Medietidsskrift*, hvor Henrik G. Bastiansen skrev: «Leseren får mye igjen for å studere denne boken. Den har da også mye å gi til medieforskere, både prinsipielt og rent faktisk-historisk.»⁸

Rians bok skiller seg fra mye av den andre forskningen om perioden, som i et mediehistorisk perspektiv har lagt vekt på fremveksten av en *ny* offentlighet.⁹ Dessuten skiller han seg fra den toneangivende «harmoniserende» analysen norske historikere som Sverre Steen, Jens Arup Seip og Knut Mykland har fremmet om unionstiden, med basis i ideen om det opinionstyrte eneveldet.¹⁰ Det er ingen solskinnshistorie Rian presenterer, men snarere en revitalisering av den «Firehundraarig Natten» som forståelsesform om foreningstiden. I *Historisk Tidsskrift* formulerte Knut Dørum det slik:

Med sin innfallsvinkel greier Rian å tegne et helhetlig bilde av en undertrykkende og kontrollerende maktstat, men også av undersätter med svært begrensede muligheter for å ytre seg samfunnskritisk, drive opposisjon og påvirke politisk. Rian målbærer et klart og tydelig historikersyn. Han tilhører «pessimistene» når det gjelder synet på Norges og nordmenneses stilling under det danske herredømmet i årene 1536–1814. Med Rians bok får vi historien om undertrykking, ensretting, indoktrinering, overvåking og kontroll ovenfra-og-ned.¹¹

Rian har allerede rukket å påvirke hvordan denne perioden av 1700-tallet tolkes. Den er rikt sitert og referert til i Jakobsens bok om ytringsfrihetens krise i historisk lys fra 2016. En viktig distinksjon kan dog sees i at Rian gjennomgående anvender begrepet *ytringsregime*, mens Jakobsen bruker, nettopp, det mindre ladede *ytringskultur*. Rian danner også grunnlag for mye av det som skrives om tidlig opplysningstid i Fredrik Stjernefelt og Jacob Mchangamas bok om ytringsfrihetens historie i Danmark fra 2016. Begge disse tidsaktuelle

⁸ Bastiansen 2015: 1

⁹ Berge 2014; Krefting, Nøding og Ringvej 2014; Maliks 2011; Tjønneland 2008

¹⁰ Dørum 2016: 25–29

¹¹ Dørum 2015

utgivelsene har fått mye oppmerksomhet i henholdsvis norsk og dansk presse. Spesielt sistnevnte bok synes å dele Rians oppfattelse av ytringers historie som essensielt en kamp mellom sensur og frihet. Ifølge Rian kan man se en rød tråd i historien, hvor det ufriske eneveldet fremdeles preger oss. Som han har skrevet i en begrunnelse for boken:

Jeg synes at vi i vår norske virkelighet blir gjenstand for så sterke kulturelle og politiske føringar at det reduserer friheten til å ytre seg i det offentlege rommet. Dessuten er det noen som i kraft av sine posisjoner har uendelig større ytrings- og påvirkningsmuligheter enn de fleste andre.¹²

Myndighetenes gjentatte disiplinering er altså fremdeles virksom og begrenser vår frihet. Samtidig hevder Rian at vi begrenser vi oss selv. Som han skriver i bokens kapittel «Hvorfor skrive om sensuren?»: «Taleskrekken er tidløs, og i en eller annen form plager den 75 prosent av befolkningen.»¹³ Disse i utgangspunktet sympatiske grunnmotivene for arbeidet er også symptomatiske for en svakhet. Det er utvilsomt viktig å utdanne mennesker til å delta i demokratiet slik at de begrensninger, fra negative krefter i samfunnet eller vår egen psykologi, blir så små som mulig. Men det er også viktig å ha med seg i møte med Rians veldokumenterte historie at perspektivet er farget av to diskuterte påstander. For det første er «vår norske virkelighet» blant de frieste som noensinne har eksistert, både når det gjelder muligheten til å ytre seg og på nært sagt alle andre områder. Det viser FNs utviklingsindeks, for eksempel for 2015.¹⁴ For det andre er skrekk for å tale kun en av svært mange påvirkningsfaktorer på det rike sosiale fenomenet kommunikasjon. Hvis man leser historien med ufrihet og talefrykt som utgangspunkt, preger det hva man finner. Slik blir det også noe enøyd over hvordan Mchangama og Stjernfelt slår fast: «Samlet sett utgjør perioden fra reformationens indførelse til pietismens fremvækt i de første årtier av 1700-tallet en dyster æra for trykkefriheten i Danmark.»¹⁵ Det er helt korrekt. Disse århundrene var ikke noe å skryte av når det gjelder ytringsfrihet. Men det var også en historisk periode hvor store deler av befolkningen levde i den dypeste fattigdom og analfabetisme.¹⁶ I en verden preget av heksebrenninger og enevælde, vekslende mellom uår, kriger og pest kan det nok bli «dystert»

¹² Rian 2015. Fra teksten «Hvorfor skrev jeg boka Sensuren i Danmark-Norge». <http://www.historieblogg.no/?p=2305> (Sist besøkt 11.1.2018)

¹³ Rian 2014: 21. Her gir Rian et ganske tynt belegg og refererer til Janet E. Esposito, som er «life coach» og ekspert på å hjelpe folk med sceneskrekke.

¹⁴ Se UNDP 2015

¹⁵ Mchangama og Stjernfelt 2016: 92

¹⁶ Henningsen og Wingender 2010

for «ytringsfriheten» – men det er neppe den mest relevante måten verken å beskrive samfunnet på eller hvordan det ble reflektert og forhandlet om ytringer.

Et ganske annet perspektiv på offentligheten finner vi i *En pokkers skrivesyke* av Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Ringvej fra 2014. Boken skildrer fremveksten av den rike tidsskriftkulturen på *skuepladsen* – det danske begrepet for offentligheten. De viser frem det performative og teatrale ved offentlighetene – i flertall, inspirert av sosiologen Richard Sennett.¹⁷ Som også Arnhild Skre påpekte i den korte fellesanmeldelsen av Rian og Krefting et al. i herværende tidsskrift:

Bilda desse to bøkene gjev av sensur og ytringsfridom i Danmark-Norge, må til dels seiast å vera motstridande. Det går an å setja dei opp mot kvarandre, men det går også an å seiast at dei til saman bidreg til breidde med sine ulike kontekstar, teorigrunnlag og problemstillingar.¹⁸

Krefting et al. argumenterer for en «produktiv sensur» hvor aktørene var i stand til å forhandle med de strenge reglene for ytringer. Det er nettopp det dobbelte og paradoksale ved epoken som slår en, hvordan nye ideer og kongetro levde side ved side.

Offentligheten i Danmark-Norge var kritisk, den appellerte til «det felles beste» og fremhevet ytringsfrihetens betydning, men satte sjelden spørsmålstegn ved dobbeltmonarkiets og den eneveldige styreformens legitimitet.¹⁹

Det sentrale perspektivet i *En pokkers skrivesyke* er den nye offentlighetens karakter av utprøving, sjangerblanding og mangfold av ideer. Ifølge Krefting et al. er det grunnleggende for å forstå den radikale grunnlovens ytringsfrihet av 1814 at det foregående århundret hadde vært fylt av tankeøvelser. «Det som startet i 1814 var basert på et helt århundre med opplysning, blant annet om hvordan stater bør og kan fungere, og om hvor viktig det trykte ord var i den anledning.»²⁰

Som Krefting et al. påpeker, befinner studier av opplysningstiden i Norge seg ofte mellom tre ulike faglige innfallsvinkler. Det ene er sosiologisk, etter nevnte Sennett. Det andre er tradisjonen etter Jens Arup Seip og teorien om det opinionstyrte eneveldet som ideologisk legitimerende styringsform. Her er Rian den kanskje tydeligste

¹⁷ Sennett 2003

¹⁸ Skre 2014: 107–108

¹⁹ Krefting et al. 2014: 289

²⁰ Ibid.: 291

opposisjonsstemmen. Det tredje er Jürgen Habermas' tidlige teoretiske arbeid om det offentlige roms strukturforvandling gjennom tidsskriftenes og kaffehusenes fremvekst på begynnelsen av 1700-tallet.²¹ I Norge har Eivind Tjønneland benyttet nærgående studier av den faktiske tidsskriftoffentligheten til å kritisere Habermas idealtypiske fremgangsmåte.²² Det interessante med Tjønnelands kritikk av Habermas i denne sammenhengen dreier seg ikke om debatten om grader av frihet. Det handler mer om selve offentlighetens karakter. Med henvisning til *The Tatler* viser han hvordan opphavsmannen Richard Steele «fremfører en fundamental kulturkritikk [...] Offentligheten besto i utgangspunktet for en stor del i å beskrive eget forfall.»²³ Den var altså i høy grad selvreflektiv og moraliserende, noe vi også finner mange eksempler på hos Holberg. Tjønneland hevder at Habermas neppe har lest originalutgavene av tidsskriftene han tar utgangspunkt i, med henvisning til at «offentligheten på 1700-tallet overholder ikke de krav til offentlig resonnement Habermas drømmer om [...]».²⁵ Det som er sikkert, er at både 1700-tallets offentlighet og ettertidens forskning på den i høyeste grad må kunne kalles *sammensatt*. Eneveldets sensur og dets direkte og indirekte kontroll av innbyggerne er godt dokumentert, ikke minst av Rian. Det er også viktig å huske at Seips berømte arbeid om det opinionstyrte enevelde ikke beskriver dette som en historisk realitet. Seips anliggende er å beskrive hvordan eliten *legitimerte* eneveldet – gjennom å utvikle ideologien om dette som opinionstyrt.²⁷

Fascinasjonen ved 1700-tallet ligger ofte i det motsetningsfylte. Mangfoldet i offentligheten ble stadig rikere. Deler av det ble sågar igangsatt av myndighetene, slik for eksempel Jakob Maliks har vist i sin avhandling om hvordan myndighetene oppfordret til ytringer, av økonomiske hensyn. Det ville rett og slett lønne seg for staten om flere deltok i debatt og kunnskapsdeling.²⁸ Dette gir et dansk-norsk eksempel på et bredere poeng, at trykkefrihetens opphav i Europa handlet vel så mye om teknologiske og praktiske årsaker som gjennomslag av filosofiske toleranseideer.²⁹ Og det dansk-norske riket hadde noe så unikt som en lovfestet absolutisme etter kongeloven av 1665. Frem til slutten av 1700-tallet og den historisk kuriøse Struensee-perioden levde befolkningen under svært strenge regler for trykking og ytringer. Først i 1790-årene kom det en «dypt-pløyende og velinformert debatt

²¹ Habermas 2002

²² Tjønneland 2008: 202–203

²³ Ibid: 202

²⁴ Ibid: 203

²⁵ Seip 1958

²⁶ Maliks 2011

²⁷ Jakobsen 2016: 58

om ytringsfriheten i Danmark-Norge».³⁰ Men som Holberg er et godt eksempel på: Opplysningstidens – høyst sammensatte – idealer og ideer var kjent og diskutert. Som Edvard Holm påpeker i sin klassiske studie *Holbergs statsretlige og politiske Synsmaade*: «Holbergs politiske Udvikling faldt i en Tid der vistnok det Hele taget ikke frembyder Synet af store Omvæltninger i Staternes Indre, men dog har set meget forskjellige politiske Theorier blive drøftede med Alvor.»³¹ Ytringskulturen preges av at det er en utprøvende tid, hvor informasjonsmengden øker, men ytringer samtidig tillegges stor vekt.

IV. Holbergs forhold til sensur:

Ludvig Holberg (1684–1754) hadde en bemerkelsesverdig karriere, fra å være foreldreløst flogvit fra Bergen til å bli rektor ved Københavns Universitet, uhyre sentral i dannelsen av dansk-norsk teater og litteratur, baron og Sorø-Akademiets sterke støttespiller og mesen. Det er vanskelig å finne det emne Holberg ikke har skrevet om. Men sensur og trykkefrihet gjentas. Hvordan kan vi forstå Holbergs, med moderne blikk, noe paradoksale forhold til sensur når vi leser ham i et ytringskultur-perspektiv?

Holberg blir flittig brukt og referert av både Rian, Tjønneland, Krefting et al. for å illustrere hva folk sa og mente om den nye offentligheten. Rian er svært tydelig i sitt syn på hvordan Holberg bør tolkes:

Vi ser at Holberg strevde med å bearbeide sitt forhold til sensuren, som han åpenbart avskydde. Langt klarere enn en rekke historikere i ettertid formulerer han [en] systemkritikk som han hentet fra sine egne bitre erfaringer, som han hadde måttet kamuflere i alt han hadde satt på trykk om samfunnsutviklingen i Danmark-Norge. Han selv fremstilte det slik at sensuren og ensrettingen førte til en total korrumperting av offentligheten, og det fremgår utvetydig at han selv var blitt rammet av dette.³²

Det er støtte for, i alle fall for deler av, dette synet. Også Francis Bull mente i en artikkel (i et festskrift til Halvdan Koht) at «hovedinntrykket av Holbergs ord om censuren må vel være det at de gir uttrykk for en bitterhet som han i yngre år har vært nødt til å holde for sig selv». Samt at hans «mange bitre ord om censuren har utvilsomt hatt et reelt grunnlag i personlige opplevelser».³³

³⁰ Jakobsen 2016: 70

³¹ Holm 1879: 1

³² Rian 2014: 473

³³ Bull 1933: 216, 224

Holberg hadde sin karriere under tre ulike regimer, med tre ulike yringsklima. Fredrik IVs lange regjeringstid (1699–1730), Christian VIs pietistiske regime (1730–1746) og Fredrik Vs mindre strenge, hvor blant annet teateret åpnet igjen (1746–1766). Reglene for hvordan man kunne opptre offentlig, forandret seg under alle tre regimene.³⁴ Juridisk sett var begrensningene på hva som kunne trykkes, åpenbart svært strenge, ifølge Christian Vs danske lov skulle alt sensureres av Kongens Universitet (altså Københavns). Denne loven ble tydeliggjort flere ganger gjennom forordninger som for eksempel et reskript av 28. januar 1718, hvor det ble tydeliggjort at tekster også skulle bære påtegning om sensors godkjennelse.³⁵ Tidlig i Fredrik IV regjeringstid, i 1701, kom det en sensurforordning som adskilte selv det å *utgi* nyheter mellom det å *kommentere* dem. Slik ble det i Danmark-Norge «to skarpt adskilte medie-formater: avisene, med sine ukommenterte nyheter, på den ene siden og de andre periodiske skriftene, med sin adgang til å blande ulikt stoff og synspunkter – raisonnements – på den annen».³⁶ Generelt var Danmark-Norge på første halvdel av 1700-tallet et samfunn hvor politikk var et kuriøst ord. Da Holberg skrev *Den politiske kandestøper*, var dette sannsynligvis første gang ordet «politikk» ble brukt i en bred sammenheng på dansk språk.³⁷ Denne apolitiske yringskulturen ble understøttet av lovverket. «Lovene krevde politisk stillhet fra undersåttene.»³⁸ I tillegg har vi selvsagt den tause sensuren, som er den mest virksomme. Politikk var, som moderne danske historikere har tatt til orde for, egentlig ikke-eksisterende for folk flest, noe som hørte kongemakten til.³⁹

Lars Roar Langslet tar like fullt til orde i sin Holberg-biografi for at det er «ingen klare belegg å finne for at Holberg ble så mishandlet av sensuren som han selv gir inntrykk av, og som mange i ettertiden har yndet å hevde. Sin vane tro har han nok smurt tykt på.»⁴⁰ Ser vi på Holbergs egne skrifter, ble de første tre sensurert: *Introduksjonen* til europeisk historie i 1711, *Anhanget* til denne i 1713, samt *Natur og folkeretten* fra 1716. Som forholdsvis ung mann opplevde han først å få sin danmarkshistorie stoppet i 1711 – og så krav om at skjemediktet *Peder Paars* skulle brennes av bøddelen. Dette siste ble avvist av kong Fredrik IV, som mente teksten var «skiemtsom». Så mangler «imprimatur», altså stempelet for at det er sensurert, i mange år av Holbergs karriere. Før de igjen blir utstyrt med sensur-stempel. *Niels Klim* ble trykket i Leipzig, på latin, nettopp for å unngå sensuren i 1741. (Man kunne generelt være

³⁴ Maliks 2011: 15

³⁵ Bull 1933: 216

³⁶ Krefting et al.: 46

³⁷ Jakobsen 2013: 131

³⁸ Krefting et al.: 51

³⁹ Lyngby, Olden-Jørgensen og Mentz 2010: 71

⁴⁰ Langslet 2005: 358

mer vovet på latin enn på dansk, siden latin var elitens språk.) Men fra 1742 blir både den danske oversettelsen av *Niels Klim*, samt følgende *Jødiske Historie* (1742), *Moralske Tanker* (1744), *Heltindehistoriene* (1745) og videre frem til epistlene sensurert, men da av Holberg-venn professor Anchersen, som forøvrig var leietager i hans hus.⁴¹ På dette tidspunkt var Holbergs posisjon sannsynligvis så sterk at sensuren var en ren formalitet. Det er også i denne perioden Holberg først skriver substansielt kritisk om sensur. Langslet påpeker, med en viss rett, at det var først da han skrev i en sjanger hvor tanker om sensur «hadde en naturlig plass».⁴² Men også i sine tilbakeblikk i *Tredje levnedsbrev* skriver Holberg om hvordan det «Herhjemme er (...) digternes største besvær at lægge baand paa deres fyrighed, for at ikke mistroiske og stive censorer skal skaffe dem bryderier paa halsen»:⁴³

I Tyskland, Frankrig og navnlig i England staar det enhver frit at komme frem med alt, hvad der falder ham ind. Hvor man ikke lænkebinder fremragende begavelser er det lettere at lægge dømmekraft og evner for dagen end her i vort Norden, hvor vi lider under den strengeste censur, hvoraf følgen bliver, at forfatterens arbejdskraft lammes og hans vaaben sløves.⁴⁴

En gjennomgang alle kan gjøre ved å søke på «censur» i den digitaliserte versjonen av Holbergs skrifter (www.holbergskrifter.no), viser at Holberg stort sett brukte ordet i betydningen *kritikk*, altså litteraturkritikk – noe han var dypt skeptisk til, spesielt i de tilfeller det rammet ham selv.

Vi må heller ikke glemme at Holberg, som alltid, tar forbehold når han reflekterer om sensur. For eksempel som gammel mann i *Epistel 395*: «Der kand udi denne saavel som de fleeste Materier anføres Argumenter pro og contra.» Spesielt er Holberg skeptisk til at det skal utgis for mye, og at for unge (og ergo uerfarne) mennesker skal komme på trykk. Og i den gretne *Epistel 62* langer han ut mot alle nye skribenter som er mer opptatt av å tjene penger på boksalg enn å bidra til «Nytte og Opbyggelse»: «Man haver tilforn klaget sig over Mangel paa Skrifter, nu derimod laborerer man af deres Overflod, saa at Obstruction er forvanded til Tarme-Løb [...]».

Holberg deltok utvilsomt i sin tids forhandlinger om sensuren, men argumenterte som vi ser nyansert. En epistel som nummer 62 kan derfor med fordel leses som symptom på et

⁴¹ Bull 1933: 218

⁴² Langslet 2005: 354

⁴³ Jeg bruker gjennomgående www.holbergskrifter.no som kilde til Holberg-sitater. Det er en digitalisert tekstkritisk utgave basert på førsteutgavene av Holberg – også tilgjengelige som faksimiler. Siden er åpent tilgjengelig for alle.

⁴⁴ Holberg 1743: 16

større bilde. For selv om Holberg skriver en del om sensur, går vi glipp av det sentrale ved hans syn på ytringer om vi ikke anlegger et bredere perspektiv. *Ytringskultur er et betydelig mer sentralt tema i forfatterskapet*. Selv om Holberg skriver om og mot sensur flere steder, er det ingenting i forhold til hvor grundig han reflekterer over *selve det offentlige* og hvordan folk opptrer der.

Dette perspektivet har delvis vært fremmet tidligere. Som blant annet Langslet og Eiliv Vinje har påpekt, var det et generelt mål for Holberg å formidle klassiske sjangre på dansk (Vinje, 2014). Dette tar han opp flere steder, allerede i sitt tidlige ansøkningsbrev til kongen om et professorat 1714, hvor han skriver om «mit entreprise nemlig at forbedre det Danske sprog». ⁴⁵ Og i innledningen til de *Fire Skiemte-Digte* (1722) er det et mål å gi «ved mine Poetiske Skrifter vores Sprog nogen anseelse». ⁴⁶ Samt i *Dannemarks og Norges Beskrivelse*, hvor han fremhever at det danske språk «er besynderlig beqvemt til poesie» ⁴⁷, og at dansk «udi sødhed og angenemhed intet andet Europæisk sprog noget eftergav». ⁴⁸ På sine eldre dager utlyste han også offentlige konkurranser i å skrive det beste dikt på dansk over et klassisk tema, en trend som faktisk spredte seg til andre konkurrerende medlemmer av den dansk-norske eliten som Erik Pontoppidan og Frederik Rostgaard. ⁴⁹ Men ytringskulturens plass i Holbergs skrifter handler om mer enn å forbedre språket i formell forstand og fremvise nye sjangre. La oss se på hvordan han skaper normativ refleksjon over selve den offentlige debatten i tre sentrale sjangre: komedien, romanen og sakprosaen.

V. Ytringskultur i komediene:

Et sentralt element i alle Holbergs komedier er spillet med språket, språklige misforståelser, replikker som spiller på stor eller manglende dannelses, kontrasten mellom fornuftig språkbruk og kunstig, «ziiret» tale. Dette er ikke særegent for Holberg, men snarere et sentralt element i selve det komiske: Språket blir latterliggjort siden det ikke klarer å leve opp til situasjonen. Hvis vi skal lete etter det særegne, kan vi trekke frem to ting. Det ene er hva Billeskov-Jansen skriver er «komediernes hovedemne», nemlig den tåpelighet som oppstår «naar et Menneske giver Afkald paa sin Fornufts brug og lader sig drive, som et Skib uden Ror, for en naragtig

⁴⁵ Holberg 1971: 344

⁴⁶ Holberg 1722: 1

⁴⁷ Holberg 1729: 18

⁴⁸ Ibid.: 174

⁴⁹ Langslet 2005: 349

Passion eller Svaghed».⁵⁰ Altså: brudd med fornuften som er naturgitt hos oss mennesker. Det andre, og disse to elementene henger sammen, er hvordan Holberg stadig lar det komiske kretse rundt hvordan vi mislykkes i fornuftig samtale.

Hans første komedie, *Den Politiske Kandestøber* (1723), har i kjernen av sin tematikk en gruppe borgere uten nødvendig kunnskap og kompetanse, som like fullt innbiller seg at de kan styre en by. Komedien kan leses som dypt elitistisk, men også som et forvarsel om den nye og fremadstormende borgerklasse. Hele komedien er gjennomsyret av eksempler på folk som prøver å diskutere politikk *uten å klare det*.⁵¹ Deri ligger det dype komiske element. Men når den latterliggjorte Herman von Bremen sitter i sitt *Collegium Politicum* (som Holberg gjør narr av flere andre steder, for eksempel i sine epistler), så legger han nettopp vekt på at alle skal komme til orde, alles argumenter skal høres.⁵² Han har et deliberativt instinkt som gir karakteren verdighet og dybde.⁵³ Der *Kandestøberen* er hans mest spilte komedie (og blant de mest spilte i hele Nord-Europa til langt utpå 1800-tallet), hadde en av hans siste komedier *Republiken eller Det gemeene Beste* (1754) langt mindre suksess, dog samme tematikk – i abstrahert form. Det er nemlig selve *Frue Respublica*, altså «fru staten», som mener samfunnet er i så dårlig forfatning at hun lover sin datter til den som kommer med de beste forslag til forbedring. Dermed er scenen duket for en lang rekke av noen av Holbergs satiriske yndlinger: prosjektmakere (folk som kommer med ubegrunnede forslag på felleskapets vegne). Det var et såpass stort problem at Frederik IV i 1717 hadde utstedte en forordning mot det.⁵⁴

Også i mange andre sentrale komedier legges det vekt på offentlig samtale i ulike, mer eller mindre absurde, former. I *Jean de France* (1723) ligger det latterlige i at en ung mann etter noen uker i Paris har tilegnet seg en hel kultur og væremåte, noe som ikke minst lar seg avspeile i at han erstattet sitt morsmål med dårlig fransk. I den legendariske *Jeppes paa Bierget* (1723) er mye på spill, men i rettsscenen og Jeppes utbrudd – «Tal Dansk, din sorte Hund! saa skal vi nok svare for os» – ligger komikken i møtet mellom elitens juridiske spissfindigheter og Jeppes burleske folkelige fornuft.⁵⁵ I *Mester Gert Westphaler eller den meget talende Barbeer* ligger tematikken i selve tittelen, «Hvor», ifølge Holberg «udi Hovedpersonen er en

⁵⁰ Billeskov Jansen 1969: 5

⁵¹ Holberg skriver også flere steder at han som ung mann selv kunne være litt av en «kandestøber». Se for eksempel *Moralske Tanker*. Holberg 1744: 199 og 357

⁵² Svensson 2017: 235

⁵³ Kruuse 1964: 63

⁵⁴ Langslet 2005: 281

⁵⁵ Holberg 1723a: IV, 6

der dræber Folk med Snack».⁵⁶ Og Gert selv entrer scenen med å savne sitt gamle Westphalen, der:

har mand hver Time paa Dagen Snacke-Forsamlinger, hvor der disputeres om allehaande Materier, undertiden heele Nætter til om Morgenen Klocken fire, saa at fast ingen gaar af saadane Forsamlinger, førend hand er saa hæs, at hand icke kand tale meer.⁵⁷

Komedien løses, som ofte i Holbergs karakterkomedier, ved at hovedpersonen lærer en lekse, i dette tilfellet at byfogden dømmer Gert til tre dagers taushet for å ha:

indmænget sig i Christoffer Persen Øll-Tappers Giesters Laug, mod Giesternes Villie, og forstyrret deres ædrue og ærbare Discourser med u-begiert og ham u-vedkommende Raisonneren.⁵⁸

Som Johan Rosdahl og Peter Zeeberg har påpekt, er problemet hvordan «Gerts ensidige, mono-logiske tale bevirker et sammenbrud af kommunikation. Når den ene part bliver afskåret fra at komme igennem med ytringer, er der ikke længere tale om en sam-tale, og ingen af parterne kan flytte sig.»⁵⁹ I *Ulysses von Ithacia* (1725) er det krigsretorikken som fremstilles og gjøres til latter. I *Hexeri eller Blind Alarm* (1731) er temaet ifølge Holberg selv «at en ringe Ting kand sætte et heelt Land i Bevægelse, og hvorledes en Løgn kand ved Tillæg forøges».⁶⁰ Allerede i starten av andre akt kan skuespilleren som har satt i gang hekseriet i første akt, kjøpe gateviser om «den, der gav sig Fanden i Vold». Som Lars Ilsøe har påpekt: «Det er nærliggende at sammenligne komediens gadeviser med moderne tiders sensationspresse.»⁶¹ I hanrei-komedien *Barselstuen* (1724) tematiseres forholdet mellom det private og det offentlige, i overgangen fra adelskultur til borgerlighet. Og i *Melampe* (1725) gjør Holberg (igjen) narr av krigs- (og tragedie-) sjangeren gjennom overdreven affeksjon over en skjødehund.

Som Billeskov-Jansen hevder, kan Holbergs komedier grovt sett deles i tre: karakterkomedier, intrigekomedier og det han kaller «præsentationskomedier». Her er det «en Mode eller Skik, en kulturel Vane, der er Stykkets Hovedperson eller ‘Karakter’».⁶² Gjennom

⁵⁶ Holberg 1723c: 8

⁵⁷ Holberg 1723b: I, 2

⁵⁸ Ibid.: V, 3

⁵⁹ Zeeberg og Rosdahl 2014

⁶⁰ Holberg 1754: 506b

⁶¹ Ilsøe 2014

⁶² Thorsen 2014

å tematisere et mangfold av samfunnets kulturelle uttrykk med skarpt blikk ga Holberg nettopp sitt publikum redskaper til å se mer selvkritisk på sine egne praksiser. Og mest berømt av komediene som tematiserer ytringskultur, er utvilsomt *Erasmus Montanus*, et fast referansepunkt når noen vil påpeke akademisk fjollerier spesielt, og språk som mister kontakten med virkeligheten, generelt. Her tar naturrettsstenkeren Holberg et kraftig oppgjør med disputatesvesenet. Ikke for å avblåse disputaser i sin helhet, men for å vise at det å kunne snakke «fint» ikke er ensbetydende med å tenke godt. Heri ligger også Rasmus Bergs dybde, og Holbergs kraftige advarsel. Mannen som har vært ute i verden og skaffet seg kunnskap, mangler de menneskelige egenskapene og den naturgitte fornuft som trengs for å anvende kunnskapen. Dermed ender han opp (under trussel om tvangsinnrulling i militæret) med å måtte innrømme at jorden er flat, et like stort overtramp mot egen (og 1700-tallspublikumets) kunnskap, som om en seriøs forsker av 2017 skulle innrømme at klimaendringer ikke er menneskeskapte. *Erasmus Montanus* var skrevet i 1723, men ble først oppført i 1747 (dog på tysk i 1742). Den sene komedie *Philosophus udi Egen Indbilding* (1754) tar opp samme tematikk, selv om vi der møter en «praktisk» filosof som forpester omgivelsene med overdreven pietisme. Den er både en implisitt kritikk av det moralistiske styret til Christian VI, samt at den, som Holberg skrev, selv «sigter paa dem, som indbilde sig, at Philosophie bestaaer allene udi Theorie, Skiæg og Kaabe, [...]».⁶³ Holberg evnet å sparke både ned og til siden på rangstigen. Han gjør narr av det han har observert ved egne øyne og erfaring ved København Universitet. Og *Erasmus Montanus* blir forelegg for lærdomsidealene ved Sorø Akademi hvor Holberg fikk prege pedagogiske tenkning og pensum.⁶⁴

Til sist bør den mindre kjente *Det Lykkelige Skipbrudd* nevnes. Sannsynligvis skrevet i 1724, men trykket i 1731 og oppført i 1754, kort før Holbergs død. Her står den sanne satiriker Philemon opp mot den sleske leilighetsdikter Rosifleng i kamp om den gifteklare Leonara. Hele komedien spiller på motsetningen mellom satire og «ziiret» tale, hvor den ene et nådeløst ærlig. Den avsluttes med en parade av en rettsscene hvor representanter for flere av de over nevnte komediene kommer til retten for å klage sin nød over Philemons (altså egentlig Holbergs) nådeløse satirer. Dommeren er dog klok, og dommen naturrettslig harmoniserende. Verden trenger både ris og ros: «Det som holder Verden nogenledes i Ballance, er saadane Folk, som disse stridige Personer.»⁶⁵ Rosifleng (for øvrig utstyrt med

⁶³ Holberg 1754: Epistel 447

⁶⁴ Glahn 1925; Langslet 2005: 473–474

⁶⁵ Holberg 1731: V, 10

pukkelrygg) som driver hva man i våre dager ville kalt post-faktuelt spinndoktori, blir tvunget til å gå spottet ut av teateret.

Det er en risikosport å generalisere over Holbergs komedier. Men leser man dem som grunnlag for en ytringskultur, springer eksemplene frem i en slik grad at det er umulig å ikke slå fast at den offentlige samtale er et hovedtema. Ikke bare den offentlige samtalen *per se*, men kvaliteten på denne, og hvordan den er uttrykk for friksjonen mellom vårt kortsiktige begjær og vår langsiktige streben etter det sannferdige og fornuftige. Holberg brukte komediene didaktisk.⁶⁶ Et viktig virkemiddel er bruk av ironi som grunntone (det gjennomsyrer både romanen *Niels Klim*, epistlene og levnedsbrevene). Han setter et speil opp mot publikum, og dermed belærer ham dem. I sin *Jødiske historie* skriver han hvordan det er «mærkeligt» at Jesus «fremst sin Lærdom udi Lignelser, og under Fabler», og slår fast at «det er den allerkræftigste Maade at moralisere paa».⁶⁷ Men i *Moralske tanker* peker han på egen kunst. Og da sier han: «Hvad Comœdier angaaer, da kand man sige, at ingen kraftigere Skrivemaade er opfundet at moralisere paa[...]».⁶⁸ Komedier og lignelser blir i Holbergs egen etterpåklokskap samlet med et moralsk fellesanliggende.

VI. Ytringskultur i romanen *Niels Klim*

Niels Klims underjordiske rejse, utgitt i 1741, var Holbergs eneste roman, men er sentral, både på grunn av dens rike resepsjonshistorie og den sentrale plass han selv gir den i sine senere skrifter. Ved siden av *Moralske Tanker* er *Niels Klim* kanskje det av hans verker som i størst grad plasserte ham som en del av en europeisk tradisjon. Holberg viser selv til arven fra Swifts *Gullivers Reiser* (1726), men antyder at *Niels Klim* er hakket mer lærerik. Den inneholder «Materialier til et heelt Moralsk Systema».⁶⁹ Boken utkom på latin i Leipzig i 1741 og kunne bli lest av alle med utdanning i Europa. Det ble også en suksess, både hjemme og internasjonalt. Fra latin ble den i løpet av 1700-tallet oversatt til tysk, engelsk, fransk, hollandsk, russisk, svensk, ungarsk og – ja – dansk.

Om å utgi boken skrev Holberg i sitt *Tredje Levnedsbrev* at det var et absolutt krav til forleggeren at «han skulle lade værket censurere før udgivelsen, og at han skulde hemmeligholde forfatterens navn». Her skylder han indirekte på det klamme åndsklimaet

⁶⁶ Svensson 2017

⁶⁷ Holberg 1742: 202

⁶⁸ Holberg 1744: 15

⁶⁹ Ibid.: 10

under Christian VI, hvor visse «strenge dommere» dadler alt som er fornøyetlig og smukt og «anser det for uværdigt for en kristen».⁷⁰ Det er en vanlig oppfatning at en tilleggsmotivasjon for Holberg med å utgi boken i et annet land og på et annet språk handlet om å omgå sensuren. Mer interessant i vår sammenheng er imidlertid hva Holberg følger opp med, da han vil utlevere verkets nøkler «ærligt og redeligt»:

Muligvis vil andre finde stilen altfor tilbageholdende, frygtsom og kraftesløs, skønt den art værkers natur kræver, at den skal være spids og samtidig stikke og more. Man maa dog passe omhyggeligt paa, at forfatterne holder sig indenfor de rette grænser og ikke angriber enkeltpersoner, men hele menneskeslægten. Hvis de retter sig efter denne regel, satiriserer de ikke, men belærer, saarer ikke, men helbreder. Jo rummeligere en satire er, jo mindre fortjener den navn af satire. Det er mere undskyldeligt at revse hele menneskeslægten end et enkelt folkeslag [...].⁷¹

Her ser vi igjen refleksjonen rundt ytringers etikk og konsekvens. Forholdet mellom «stilen» og verkets «natur» gjøres til et allment spørsmål om en litterær moral. En bok skal både belære og helbrede.

Niels Klim er en romanen som stadig tar opp spørsmål om *hvordan* folk snakker sammen, og hvordan beslutninger treffes gjennom debatt. I andre kapittel, da Niels har dalt ned til idealstaten Potu med sin unyttige eksamen fra universitetet i København i hånden, klatrer han forskrekket opp i et tre, bare for å oppdage at treet er levende, og at det ser ut som hans intensjon var å «voldtage en ærbar frue af den højeste stand».⁷² Han dømmes imidlertid mildt av den kvinnelige dommer, naturrettslig kan man hevde, ut fra sine forutsetninger.⁷³ Som en som ikke forstår stedets egenart. Så beordrer også keiseren at han skal kultiveres i språk og innskrives i byens seminarium. Gjennomgående for samfunnet er ærlighet. Både aktor og advokat skal strebe etter en sann og rettferdig dom. Og embeter blir utdelt på meritter, ikke arv (noe Holberg tar opp, også fra og med andre utgave av sin *Natur og Folkerett* fra 1728). Potu skiller seg fra den hektiske europeiske offentlighet som Holberg satiriserte over, ved at det ikke var noe ideal å være kjapp i tale og tanke. «De der opfattede tingene med det samme, blev betragtet som folk uden dømmekraft [...]».⁷⁴ Det samme disputaser som er blitt gjort narr av i Erasmus Montanus, får nok en gang gjennomgå i tredje kapittels beskrivelse av Potu:

⁷⁰ Holberg 1743: 9

⁷¹ Ibid.: 11–12

⁷² Holberg 1741: 24

⁷³ Linneberg 2004

⁷⁴ Holberg 1741: 25

Jeg kunne nu ikke undgå at blive forarget da det gik op for mig at disputereøvelser blev regnet blandt forlystelser og teaterforestillinger. På faste tidspunkter hvert år blev der indgået væddemål og udlovet præmier til vinderne, hvorefter disputanterne blev sluppet løs på hinanden som om de var gladiatører i tvekamp, og med omtrent samme regler som man hos os bruger til hanekampe og andre hidsige dyreslagsmål. Derfor plejede rige folk at opdrætte disputatorer ligesom man i vores verden opdrætter jagthunde, og træne dem i disputerekunst og dialektik så de var velkvalificerede og snakkesalige til de faste årlige konkurrencer.⁷⁵

Den fremste opdedrettede disputatoren var uovervinnelig. Og til tross for at mange hadde budt eieren store summer, var han ikke til salgs.

Med sin utrolige tungfærdighed rev han ned og byggede op, gjorde cirkler til kvadrater, slog om sig med syllogismer og sofismer og dialektiske fælder, og distingverede, subsummerede og limiterede så han var i stand til at bringe en hvilken som helst modstander på glatis og til tavshed efter behag.⁷⁶

Da Niels forskrekket klager til sin vert over denne latterliggjørelsen av disputaskunsten, og i største alvor forklarer at han selv har disputert hele tre ganger over så viktige emner som tøflene «hos to oldtidsfolk der hadde været særdeles betydningsfulde i Europa i gamle dage», fører det til mye lystighet i byen. En klok kvinne med hele syv grener ler til hun dør av det. I begravelsen lærer Niels enda noe nytt.

De holder ganske vist taler over de døde, men de inneholder ikke andet end oppfordringer til at leve ordentligt og holder tilhørerne deres egen dødelighet for øje. Reglerne siger at der skal være nogle opsynsmænd til stede, som kontrollerer at talerne hverken under- eller overdriver de dodes fortjenester. De underjordiske talere er derfor meget sparsomme med lovprisninger af de afdøde, eftersom det er strafbart at rose folk umådeholdent og ud over hvad de har fortjent.⁷⁷

Slik forsetter det gjennom en roman som er et overflødigthorn av eksempler på et helt «Moralsk Systema». Og som stadig tematiserer talens betingelser. Niels, som jo er altfor *rask* i både tanke og tale, blir til sin store misnøye utnevnt til «hofløber.» I sin reise under jorden, beskrevet i det sentrale kapittel 9, møter han alle slags måter å organisere samfunnet på. I Mardak, som er et anagram for Danmark, blir folk pisket hvis de ikke ser at den hellige soltavle er avlang. Problemet er at man må ha avlange øyne for å kunne se dette, og det

⁷⁵ Holberg 1741: 34

⁷⁶ Ibid.: 35

⁷⁷ Ibid.: 39

mangler Niels i likhet med store deler av befolkningen. Da han senere klager over dette, blir han møtt med at han selv har «forklaret at der i de fleste europæiske stater findes ledende befolkningsgrupper der farer frem med bål og brand mod andre grupper [...]».⁷⁸ I landet Mütak får han innblikk i *restorative justice*, siden dette landet ikke straffer, men behandler. På torget sitter der fastspent «en talentløs forfatter hvis skrivekløe rådet hverken har fået bugt med med forbud eller med henstillinger». Litteraturanmelderne (byens «censorer») renser ham til «sidste gnist af skrivelyst er slukket».⁷⁹ I landet Mikrok sover man i 19 av døgnets særegent inndelte 23 timer, men det går helt fint da både prekenes, fredstrakter og rettsaker er gjort korte og fyndige ved at man går direkte til sakens kjerne. Dette er omvendt i Makrok, de våknes land, hvor ingen sover, men alle bruker uendelig mye tid på tullprat. Og biblioteket er fullt av bøker, men tynt i innhold, ref. «tarmløb»:

- 1) Beskrivelse af domkirken, 24 bind.
- 2) Belejringen af borgens Pehunc, 36 bind.
- 3) Om anvendelsen af urten slac, 13 bind.
- 4) Gravtale ved Rådmand Iacksis død, 18 bind.⁸⁰

I Potu, som er reisesens utgangspunkt, «anvender de kun talekunsten i sobre sammenhænge. Teologiske diskussioner er forbudt».⁸¹ Men det nærliggende Iochtana er «en pøl hvor alle religioner løb sammen, og alle de trossætninger der fandtes spredt over hele planeten, var her samlet ligesom i et centrum, hvor de alle sammen blev doceret». Her fremstår Holberg på sitt kanskje mest radikale, da han beskriver trosfriheten:

Jeg huskede hvor mange uroligheder trosforskellene har det med at udløse rundt omkring i de europæiske samfund, så jeg turde dårligt nok gå ind i hovedstaden Iochtansii, hvor der er lige så mange forskellige kirker og modstridende trosretninger som der er bydele, gader og pladser. Men min frygt forsvandt som dug for solen da jeg så at alt var idel harmoni, og ingen beklagede sig. Inden for politik var alt ens, alle tænkte ens, hvilede og arbejdede ens. Der var dødsstraf for at forstyrre andre folks gudsdyrkelse eller hidse sig op over andres religiøse anskuelse, så de var uenige uden at være fjender, diskuterede uden at skændes, og kunne ikke komme til at hade hinanden fordi ingen blev forfulgt. Der var kun en aldrig ophørende, men altid taktfuld konkurrence mellem forskelligt tænkende, hvor de enkelte trosretninger forsøgte at bevise deres egen tros fortrin ved at leve et pletfrit og ulasteligt liv. På den måde havde myndighederne sørget for at de religiøse forskelligheder ikke forårsagede større uroligheder end den der opstår mellem forskellige handelsboder på en markedsplads eller forskellige håndværkeres værksteder når de udelukkende lokker

⁷⁸ Ibid.: 133

⁷⁹ Ibid.: 173

⁸⁰ Holberg 1741: 181

⁸¹ Skovgaard-Petersen og Zeeberg 2014

kunderne til med kvaliteten på deres varer eller arbeide, uden snyd, uden vold og uden chikanerier, hvilket betyder at alle ansatser til stridigheder bliver kvalt i fødslen, og der kun fremelskes en ærlig og for samfundet sund konkurrence. Sådan blev det klart at de uroligheder der er så dominerende andre steder, ikke skyldes de forskjellige religiøse anskuelser i sig selv, men udelukkende det faktum at de bliver forfulgt.⁸²

Holberg diskuterer her ytringer generelt og religion spesielt, i en vid kontekst. Alt settes under debatt. Dette er et ideal med ytringsfrihet. Men det viser også hvordan ytringer påvirker oss og former våre liv. Dette er opplysningstenkeren Holberg, som formidler det store tankeskiftet Jonathan Israel har døpt *radical enlightenment*, selve grunnlaget for at monarki, patriarki, slaveri og religiøst tyranni blir erstattet med universelle rettigheter og demokrati.⁸³ Det sentrale i vår sammenheng blir at opplysningstiden, i tillegg til å fremme ideer om trykkefrihet og religionsfrihet, også fremmet toleranse. Toleranse som konsept oppstod som reaksjon på Europas blodige religionskriger i etterkant av reformasjonen. Som Helge Svare skriver: «hadde [det] da en betydning som ligger nærmere det norske ordet 'å tåle'. Ideen var at man skulle tåle å omgås andre mennesker med en annen tro, og ikke forfølge dem med våpen i hånd eller true dem til å tro det samme som en selv.»⁸⁴ Å «tolerere» er ikke ensbetydende med «å like» i den fremvoksende ytringskulturen.

VII. Ytringskultur i Holbergs sakprosa⁸⁵

Det er først i sine sene tekster Holberg skriver mest direkte om sensurens forbannelser. Og som Langslet har påpekt, er det også essay- og epistelsjangeren som egner seg best for denne typen refleksjon. I de historiske verkene (som utgjorde om lag to tredeler av Holbergs samlede skrifter) samt i hans mange epistler (1748–54) og *Moralske Tanker* (1744) gjør Holberg seg flere betraktninger om ytringer i *bred* kontekst. Plassen vi har tilgjengelig her, tilsier imidlertid at vi bør legge vekt på ett hovedpoeng: Fremtredende i Holbergs sakprosa er det vi kan kalle hans *retorikk mot retorikken*. Det betyr ikke at han klarer det umulige, å melde seg ut av retorikken. Men han er en del av sin tids oppgjør med overdrevet kunstig og blomstret tale – og tar til orde for et kort og fyndig språk som søker å gå direkte til sakens kjerne.⁸⁶ Holberg pendler mellom å være naturrettsstenker med tro på fornuften i mennesket og

⁸² Holberg 1741: 185–186

⁸³ Israel 2001

⁸⁴ Svare 2012: 59

⁸⁵ Det tydelige skillet mellom skjønnlitteratur og sakprosa var ikke like klart på Holbergs tid. Men «sakprosa» blir brukt, blant annet på holbergskrifter.no, for å skille mellom Holbergs fiksjonsverk og historiske verk, essay, epistler osv.

⁸⁶ Svensson 2016: 36–39

kyniker med like stor tro på menneskets svake og dyriske sider. Vi er både sosiale og anti-sosiale.⁸⁷ Derfor må «ziiret tale» – retorikken som Holberg var grundig skolert i, og hadde vært professor for i ti år – behandles med den største forsiktighet. Som han skriver skarpt i sitt epigram *Talekunst*: «Den første Rhetor, det var Slangen udi Eden.»⁸⁸ Denne dype skepsisen får konsekvenser for hans syn på retorikkens plass i samfunnet, som i *Heltehistorier*:

De gamle Romere og Græker havde den Feil at dømme om Folks Capacitet efter deres Veltalenhed eller Svadsighed, hvilket havde mange onde Suiter: thi derved komme mange daarlige Mænd til de vigtigste Embeder, og den Tausse og stammende Viisdom maatte ofte ligge begravet udi ævig Forglemmelse.⁸⁹

Det er altså ikke kun sensur som står i veien for innsikt, men like mye hvordan vi dømmer folk etter tilsynelatende flotte formuleringer. Dette kan også komme hverdagslig til uttrykk, som i Epistel 29, om hvorfor den aldrende (og jord-eiende) Holberg foretrekker å snakke med bønder fremfor folk i kjøpstedene: «Jeg taler aldrig med Bønder, uden jeg jo lærer noget af dem: Thi de raisonnere ikke uden om solide og magtpaaliggende Ting, hvorom de vide fuldkommen Beskeed.»⁹⁰ Epistelen er et av mange eksempler på Holbergs skepsis til den nye flyktige offentligheten, som han med glimt av ironi viser at han er en del av:

Spørger jeg Kiøbstæd-Manden om Nyt, giver han mig et Udtog af de sidste Aviser, som jeg selv forhen haver læset, og fører mig igiennem Tydskland, Ungarn, Tyrkiet, indtil Persien, ja omstændeligen fortæller mig Ting, hvorom han selv ikke veed ringeste Beskeed, og som mig er aldeles ikke magtpaaliggende at vide.⁹¹

Vi hører ekkoet fra den yngre forfatterens *kannestøper*, da Holberg klager over hvordan «Barberere, Kandestøbere og Spidsborgere» skal «decidere udi Stats-Sager, hvorover de selv ikke have mindste Idée».⁹² Det er viktig å huske at dette er i den prejournalistiske era, før nyheten slik vi kjenner den i dag. Men det er interessant å se Holbergs tidlige kritikk av den fremvoksende pressen, hvor folk blir lurt av skriverier som «med næste Post ærklæres at være Løgn».⁹³

⁸⁷ Gilje 2005: 374

⁸⁸ [...] «Tvetunget end sig snor al Talekunst heneden.» Fra Billeskov-Jansens folkeutgave. Billeskov-Jansen 1971: 42

⁸⁹ Holberg 1739: 290

⁹⁰ Holberg 1748: 160

⁹¹ Ibid: 161

⁹² Ibid.

⁹³ Ibid.

Når Herman Von Bremen og hans collegium ønsker at de kunne «viske Chur-Fyrsten af Mayntz noget i Ørene» i samme scene som de avslører at de ikke vet hvorvidt Paris er en havneby, er vi inne i noe av det samme dilemma som er et sentralt forskningsspørsmål i deliberativ teori. Hva gjør man med desinformasjon og kunnskapsmangel i et moderne demokrati?⁹⁴ I selve metaforen opplysning, aufklärung, enlightenment ligger verdien av faktisk kunnskap om verden dypt forankret. Holberg brukte ikke begrepet «opplysning» i betydningen som i Kants berømte tekst fra 1784. Men som Thomas Bredsdorff har påpekt, brukte han metaforen *lys* i lignende betydning.⁹⁵ Ja, allerede i første setning i første kapittel av hans første utgave av *Natur og folkeretten*: «Menneskets Herlighed frem for de Umælende beester kand fornemmelig sees deraf, at det er begavet met en fornuftig Siæl, hvorudi, er et herligt Lys til at kiende [...]».⁹⁶ Det er muligheten for rasjonell deliberasjon mellom borgere som er hovedanliggendet. De stedene han argumentere for ytringsfrihet, er argumentet først og fremst utilitaristisk. Det handler om det felles beste.⁹⁷ Og viktigst for det felles beste er fornuftens lys.

VIII. Konklusjon:

Det er – grovt sagt – vanskelig å finne et lengre Holberg-verk som ikke på en eller annen måte tematiserer den offentlige samtals kvaliteten, mangler og muligheter. Men som så ofte ellers dyrker Holberg her paradokset som figur: Man skal ikke ta for store ord i sin munn, men heller ikke for små. Løsaktighet er ille, det samme er overdreven strenghet. Fjas er ikke bra, men satire og humor nødvendig. Det vi kan konkludere med, er at Holbergs forfatterskap med fordel kan leses som et bidrag til en *ytringskultur*. Og at dette begrepet (paradoksalt nok) både er mer presist, og treffer bredere, enn ytringsfrihet og ytringsansvar som har preget det siste tiårets debatt. I likhet med de fleste, også i dag, hadde Holberg aldri hørt om ytringskultur. Begrepet peker likefullt på noe sentralt ved hans forfatterskap og beskriver et arbeid som fremdeles *virker*. *Erasmus Montanus* er aldri langt unna for å gjøre narr av falske syllogismer og akademisk tåketale. Dette perspektivet er nyttig når vi ser vår egen offentlighet i lys av dens historiske røtter i opplysningstiden. Enten det handler om sensur, ytringsfrihet eller post-faktuelle Facebook-poster, dreier det seg om bredden av menneskelig virksomhet i

⁹⁴ Kuklinski, Quirk, Jerit, Schwieder og Rich 2000

⁹⁵ Bredsdorff 2003: 23

⁹⁶ Holberg 1716: 11

⁹⁷ Koch 2015: 354

offentligheten – mulighetene for å utøve det man i et nyere dansk forskningsprosjekt har kalt retorisk medborgerskap.⁹⁸ Det innebærer ikke å devaluere verdien av ytringsfrihet, som jo er avgjørende for vår ytringskultur, men snarere å se at denne friheten lever i et dynamisk forhold til et bredere sett av kulturelle forutsetninger. Frihet og kvalitet i den offentlige samtalen er ikke to uavhengige størrelser. Vi trenger derfor, i vår tid, å ha med oss både det positive og det negative frihetsbegrepet. Frihet til å delta i en offentlig samtale med en viss standard for rasjonalitet. Frihet fra både undertrykkelse – og fra et språk overfylt av strategisk spinn eller destruktiv ytringskultur.

Man skal være varsom med å tolke historien som en rett linje, eller en funicular, hvor man reiser fra fjelltopp til fjelltopp av store tenkere som danner grunnlag for hverandre. Store forfattere virker i *sin* tid. På den andre side ville de ikke ha vært store, hvis vi ikke også mente de kunne virke i *vår*. Holberg var viktig for utviklingen av det dansk-norske språket. Like viktig var han som en del av den nye opplysningsretorikken, sterkt preget av naturrett, men også et oppgjør med den barokke kunstlete tale. Selv om mange av Holbergs tekster med nåtidig blick kan fremstå som overfylt med kunstgrep, var de i samtiden et eksempel på en klar stil. Holberg fornyet og forbedret ytringskulturen ved å kritisere den.

⁹⁸ Kock og Villadsen 2012

Litteratur:

- Bangstad, S. og Vetlesen, A.J. (2011). «Ytringsfrihet og ytringsansvar.» *Nytt Norsk Tidsskrift*, 28(04), s. 334–346.
- Bastiansen, H. G. (2015). «Øystein Rian: Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814.» *Norsk medietidsskrift*, 21(02), s. 1–6.
- Berge, K.L. (2014). «*The evolution of a public opinion text culture in Denmark-Norway 1770–1799.*» K. Gammelgaard (red.). *Writing democracy The Norwegian Constitution 1814–2014*. New York–Oxford: Berghahn
- Berge, K.L. (red.) (2010). *Ytringsfrihet og ytringsanstendighet – om ytringsfrihetens retoriske vilkår*. Oslo: Pax Forlag
- Bredsdorff, T. (2003). *Den brogede oplysning. Om følelsernes fornuft og fornuftens følelse i 1700-tallets nordiske litteratur*. København: Gyldendal
- Bull, F. (1933). *Festskrift til Halvdan Koht på sekstiårsdagen 7de juli 1933*. Oslo: Aschehoug
- Fairclough, N., Cortese, G. og Ardizzone, P. (2012). *Discourse and Contemporary Social Change*. Bern: Internationaler Verlag der Wissenschaften
- Dørum, K. (2015). «Øystein Rian: Sensuren i Danmark–Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814.» *Historisk tidsskrift* 94 (02), s. 327–335.
- Dørum, K. (2016). *Frå undersått til medborgar. Styreform og politisk kultur i Noreg 1660 til 1884*. Oslo: Samlaget
- Glahn, A. (1925). *Sorø akademi og Holberg*. København: H. Aschehoug & Co
- Habermas, J. (2002). *Borgerlig offentlighet* (H. Høibraaten, overs. 3. utg. ed.). Oslo: Gyldendal
- Henningsen, P. og Wingender, N.B. (2010). *Store forventninger. Moral og økonomi i 1700-tallets København*. København: Københavns Stadsarkiv
- Holberg, L. (1716). *Introduction til Naturens- og Folke-Rettens Kundskab*
- Holberg, L. (1722). *Åre Skiemte-Digte*.
- Holberg, L. (1723a). *Jeppe på Bjerget eller Den forvandlede bonde*.
- Holberg, L. (1723b). *Mester Gert Westphaler eller den meget talende Barbeer*.
- Holberg, L. (1723c). *Just Justesens Betenkning over Comoedier*.
- Holberg, L. (1729). *Dannemarks og Norges Beskrivelse*.
- Holberg, L. (1731). *Det Lykkelige Skibbrud*.
- Holberg, L. (1739). *Heltehistorier, Tomus II*.
- Holberg, L. (1729). *Jødiske Historie*.
- Holberg, L. (1741). *Niels Klims underjordiske rejse (oversatt av Peter Zeeberg)*.
- Holberg, L. (1743). *Tredje Levnedsbrev (oversat af A. Kragelund)*.
- Holberg, L. (1744). *Moralske Tanker*.
- Holberg, L. (1748). *Epistler, Tomus I*.
- Holberg, L. (1754). *Epistler, Tomus V*.
- Samtlige hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter. En tekstkritisk og kommentert utgave* åpent tilgjengelig på <http://holbergsskrifter.no/>
- Holberg, L. (1971). *Værker i tolv bind: Digteren, historikeren, juristen, vismanden. Bind 12*. København: Rosenkilde & Bagger
- Holberg, L. (1971). *Værker i tolv bind: Digteren, historikeren, juristen, vismanden. Bind 9*. København: Rosenkilde & Bagger
- Holm, E. (1879). *Holbergs statsretlige og politiske Synsmaade – Festskrift i Anledning af Universitetets Firehundredaarsfest juni 1879*. Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel
- Ilse, L. (2014). «Indledning til Hexerie eller Blind Allarm.» Hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter. En tekstkritisk og kommentert utgave* åpent tilgjengelig på <http://holbergsskrifter.no/>

- Israel, J.I. (2001). *Radical enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650–1750*. Oxford: Oxford University Press
- Iversen, L.L. (2014). *Uenighetsfelleskap. Blikk på demokratisk samhandling*. Oslo: Universitetsforlaget
- Jakobsen, K. (2016). *Etter Charlie Hebdo. Ytringsfrihetens krise i historisk lys*. Oslo: Forlaget Press
- Jakobsen, R.N. (2013). «Vekselbruk mellom skjønnlitteratur og sakprosa – Holbergs *Den politiske kandestøber* som replikk og eksempel til dei ulike utgåvene av Natur- og Folkeretten.» *Edda 100 (2)* s. 130–145.
- Koch, S. (2015). *En naturlig rettsorden for det dansk-norske kongeriket – en rettshistorisk analyse av Ludvig Holbergs lærebok i natur- og folkerett*. Ph.d. ved Det juridiske fakultet, Universitetet i Bergen, Bergen
- Kock, C. og Villadsen, L. (2012). *Rhetorical citizenship and public deliberation*. University Park: Pennsylvania State University Press
- Krefting, E., Nøding, A. og Ringvej, M. (2014). *En pokkers skrivesyge. 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*. Oslo: Scandinavian Academic Press
- Krefting, E., Nøding, A. og Ringvej, M. R. (2015). *Eighteenth-century periodicals as agents of change: Perspectives on northern enlightenment*. Leiden: Brill
- Kruuse, J. (1964). *Holbergs maske*. København: Gyldendal
- Kuklinski, J.H., Quirk, P.J., Jerit, J., Schwieder, D., og Rich, R.F. (2000). «Misinformation and the Currency of Democratic Citizenship.» *Journal of Politics 62 (3)* s. 790–816. DOI:10.1111/0022-3816.00033
- Langslet, L.R. (2005). *Den store ensomme. En biografi om Ludvig Holberg*. Oslo: Forlaget Press
- Linneberg, A. (2004). «Holberg og naturretten i Niels Klims reise til den underjordiske verden.» I Dahlberg, G. og Thorsen, F. (red.) *Holberg i Norden. Om Ludvig Holbergs författarskap och dess kulturhistoriska betydelse*. Göteborg & Stockholm: Makadam förlag
- Lyngby, T., Olden-Jørgensen, S. og Mentz, S. (2010). *Magt og pragt – enevælde 1660–1848*. København: Gad
- Lysaker, O. og Syse, H. (2016). «The dignity in free speech: Civility norms in post-terror societies.» *Nordic journal of human rights 34*, s. 104–123.
- Maliks, J. (2015). «To Rule is to Communicate: The Absolutist System of Political Communication in Denmark-Norway, 1660–1750.» I E. Krefting, A. Nøding og M.R. Ringvej (red.). *Eighteenth-century periodicals as agents of change: Perspectives on northern enlightenment*. Leiden: Brill
- Maliks, J. (2011). *Vilkår for offentlighet: Sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730–1770*. Ph.d. ved Norges Teknisk-Naturvitenskaplige Universitet, Trondheim
- Mchangama, J. og Stjernfelt, F. (2016). *MEN – ytringsfrihedens historie i Danmark*. København: Gyldendal
- Rian, Ø. (2014). *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkaene for offentlige ytringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget
- Rian, Ø. (2015). «Hvorfor skrev jeg boka *Sensuren i Danmark-Norge. Forutsetningene for offentlige ytringer 1536-1814*». Fra historieblogg: <http://www.historieblogg.no/?p=2305>
- Seip, J. A. (1958). *Teorien om det opinionsstyrte enevælde*. Oslo: Universitetsforlaget
- Sennet, R. (2003). *The Fall of Public Man*. London: Penguin
- Skovgaard-Petersen, K. og Zeeberg, P. (2014). «Indledning til Niels Klims underjordiske rejse.» Hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter. En tekstkritisk og kommentert utgave* åpent tilgjengelig på <http://holbergsskrifter.no/>

- Skre, A. (2014). «Sensur og opning.» *Pressehistorisk tidsskrift* 22, s. 107–108.
- Steen-Johnsen, K., Enjolras, B., Staksrud, E., Gustafsson, M.H., Ihlebæk, K. A., Midtbøen, A. H. og Utheim, M. (2014). *Ytringsfrihet i Norge: Holdninger og erfaringer i befolkningen. Resultater fra befolkningsundersøkelsen 2014*. Oslo: Fritt Ord, ISF, IMK, FAFO
- Svare, H. (2012). *Til saken – Etikk og retorikk i den offentlige debatten*. Oslo: Pax.
- Svare, H., og Svensson, T. (2015). «Ytringskultur bør finde Sted». *Sosiologi i dag* 45 (4) s. 67–89.
- Svensson, T. (2016). «Jeg taler her om Tale–Konstens Misbrug» – *Om Ludvig Holbergs konsekvent paradoksale retorikksyn*. *Rhetorica Scandinavica* (71) s. 32-49.
- Svensson, T. (2017). «Didactic negotiations – A rhetorical analysis of Ludvig Holberg's *The Political Tinker*.» *Edda* (3) s. 219–239. DOI:10.18261/ISSN.1500-1989-2017-03-02
- Thorsen, P. (2014). «Indledning til Juele-Stue». Hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter. En tekstkritisk og kommentert utgave* åpent tilgjengelig på <http://holbergsskrifter.no/>
- Tjønneland, E. (2008). *Opplysningens tidsskrifter – Norske og danske periodiske publikasjoner på 1700-tallet*. Bergen: Fagbokforlaget
- Tjønneland, E. (red.) (2005). *Den mangfoldige Holberg*. Oslo: Aschehoug
- UNDP. (2015). *Human Development Report 2015*.
http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report_0.pdf
- Vinje, E. (2014). «Innledning til Moralske Tanker.» Hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter. En tekstkritisk og kommentert utgave* åpent tilgjengelig på <http://holbergsskrifter.no/>
- Wodak, R. (2012). «Language, power and identity.» *Language Teaching* 45 (2), s. 215–233. DOI:10.1017/S0261444811000048
- Zeeberg, P. og Rosdahl, J. (2014). «Indledning til Mester Gert Westphaler.» Hentet fra *Ludvig Holbergs skrifter. En tekstkritisk og kommentert utgave* åpent tilgjengelig på <http://holbergsskrifter.no/>

Artikkel 5

”Ytringskultur bør finde Sted”

Helge Svare

Arbeidsforskningsinstituttet (AFI), Høgskolen i Oslo og Akershus

Trygve Svensson

Institutt for informasjons- og medievitenskap, Universitetet i Bergen

Artikkelen argumenterer for at de siste årenes debatt om ytringsfrihet bør suppleres og utvides med en debatt om ytringskultur. Dette skjer med henvisning til Lakoffs teori om ”framing”, det vil si hvordan begreper skaper rammebetingelser for forståelse. Artikkelen ser på hvilke ansatser til en debatt om ytringskultur som allerede finnes, og gir innspill til hvordan begrepet kan fylles med innhold. Kultur sees som et sett av felles holdninger, verdier, normer, forestillinger, tradisjoner, skikker, praksiser, institusjoner og infrastruktur. I artikkelen diskuteres ytringskultur i hovedsak normativt, med fokus på spørsmålet om hva som er en ”god” ytringskultur. Noe endelig svar gis ikke, men forfatterne forsøker å angi noen sentrale dimensjoner svaret må forholde seg til.

Nøkkelord: ytringskultur, ytringsfrihet, kritisk offentlighet, retorikk, media

Innledning

De siste årene har vi i Norge hatt en løpende og til tider energisk debatt om ytringsfrihet, intensivert blant annet rundt den såkalte karikaturstriden i 2006, terroren i Oslo og på Utøya 2011, og mer nylig terroren mot det franske satiremagasinet *Charlie Hebdo* i 2015. Et sentralt utgangspunkt for denne artikkelen er at denne debatten ikke så mye handler om ytringsfrihet i ordets opprinnelige betydning, selv om den frontes slik. Fokuset, argumentene og eksemplene som løftes opp, peker i stedet mot en annen tematikk som best avgrenses med begrepet ”ytringskultur”. Hovedmålet med denne artikkelen

er å begynne et arbeid med å fylle dette begrepet med innhold. Vi oppfatter det som en viktig oppgave, som stadig flere oppdager betydningen av. Samtidig er det påfallende hvor få som hittil eksplisitt har diskutert begrepet.

Innledningsvis i artikkelen ser vi på noen utvalgte eksempler fra diskusjonen om ytringsfrihet, slik den er kommet til uttrykk i norske medier. Vi viser at det finnes sterke ansatser til en diskusjon om ytringskultur i disse bidragene, selv om begrepet så langt har vært diskutert innenfor noe snevre rammer, og selv om selve ordet ”ytringskultur” i liten grad har vært brukt. Inspirert av den amerikanske lingvisten George Lakoffs teori om framing, hevder vi dette siste etablerer en ramme rundt debatten som vanskeliggjør en forståelse av begrepet. Vi følger opp med et utkast til et mer omfattende og flerdimensjonalt begrep om ytringskultur. Vi trekker også inn retorikkfagets relevans for ytringskulturen, samt mediernes organisering.

Debatt etter terroren: om ytringsfrihet eller ytringskultur?

Siden karikaturstriden for ti år siden har ordet ”ytringsfrihet” hyppig dukket opp i den norske offentlige debatten – i flere omganger. Vår påstand er at disse debattene ikke så mye har handlet om ytringsfrihet som om *ytringskultur*. Grunnen er at de i liten grad har handlet om hvilke ytringer som skal være tillatt eller ikke i juridisk forstand, eller hvorfor, som er det sentrale spørsmålet innenfor den klassiske diskusjonen om ytringsfrihet. I stedet har de tematisert det generelle klimaet for ytringer som vi alle er med på å skape gjennom hva vi sier og gjør. Dette oppfatter vi som aspekter ved det vi i denne artikkelen vil kalle ytringskultur.

Som illustrasjoner vil vi trekke frem noen eksempler fra mediene. Ved første blick kan det være vanskelig å se at de handler om ytringskultur, siden det eksplisitte fokuset på ytringsfrihet er så sterkt. De mange ytringene og markeringene etter terroren i Paris 2015 kan tjene som eksempel. Den overveiende andelen av disse fokuserte nettopp på nødvendigheten av et kompromissløst forsvar for ytringsfriheten. Kulturredaktør Mode Steinkjers innlegg i Dagsavisen 08.01.2015 er et typisk eksempel når han tar til pennen for å forsvare ytringsfriheten.¹ Like interessant er det imidlertid hvordan han artikulere trusselen han ser for seg kan ramme denne friheten: Han er redd for, skriver han, at ”frykten for frykten” vil bli den største utfordringen etter terrorangrepet:

Den forkvaklede totalitære tolkningen av et religiøst budskap som ligger til grunn, truer derfor utvilsomt tryggheten vi alle setter vår lit til, både som følelse og reell verdi. I den ligger alle forutsetninger for et fritt og mangfoldig samfunn.

Steinkjer fokuserer ikke på spørsmålet om hvilke ytringer som skal være tillatt i juridisk forstand. I stedet er han opptatt av hvordan frykt kan innskrenke det faktiske ytringsrommet, og viktigheten av å hindre at slik frykt får fotfeste. Bak dette ligger en erkjennelse av at hva vi – fellesskapet – sier eller gjør, påvirker mulighetsrommet for ytringer. Og fordi responsen rettes mot dette; mot ytringsrommet, mot handlingene som åpner eller lukker det, og vårt ansvar i den forbindelse, mener vi det er riktig å si at debatten handler om ytringskultur mer enn om ytringsfrihet.

Ideen om at hva vi sier eller gjør, kan åpne eller lukke andres faktiske ytringsrom, blir også illustrert i en replikk kultur- og debattredaktør i Bergens Tidende Hilde Sandvik formulerte i Debatten på NRK1 8.1.15 like etter terroren i Paris.² Argumentet peker tilbake til karikaturstriden i 2005–2006, og kritikken som den gang ble rettet mot de redaksjonene som valgte å *ikke publisere* Muhammedkarikaturene som Jyllandsposten hadde fått tegnet. Dette tas nå frem igjen. Sandvik uttaler:

Feigheten til europeiske sjefsredaktører etter 2005 er det som ”tok” Charlie Hebdo... [...] Da karikaturene kom opp i første rekke, hadde vi en mulighet til å stå opp og si at ”Dette tror vi på!”. Vi kunne stått opp og sagt at ”Se her!”, denne typen angrep finner vi oss ikke i. Dermed ville verken Knut Westergaard eller Charlie Hebdo blitt stående i kroken alene og blitt så lette å skyte på.

Sandvik hevder ikke her at redaksjonene det henvises til er direkte ansvarlige for terroren mot Charlie Hebdo. Kjernen i argumentet hennes er likevel at de redaksjonelle valgene har hatt konsekvenser: De bidro til å skape en situasjon der Charlie Hebdo ble mer utsatt; de ble ”lette å skyte på”. Og begge deler, både redaksjonenes tilbakeholdenhet før terroren, og den nye frykten som attentatet på Charlie Hebdo vil kunne generere, er problematiske, påpeker hun, fordi de innebærer en trussel mot vårt felles ytringsrom. Altså fokuserer heller ikke Sandvik på ytringsfrihet i juridisk forstand, men på ytringsrommet som står til disposisjon for oss, og det generelle ytringsklimaet som hersker i dette rommet.

Et tredje eksempel på et argument som tematiserer sammenhengen mellom handlinger, holdninger og ytringsrom, og dermed peker frem mot en de-

batt om ytringskultur, finner vi hos Ole Martin Moen som i innlegget ”Krenk i vei” i Dagbladet 22.08.2011 setter søkelyset på det han oppfatter som en overdreven tendens til å bli krenket hos muslimer eller innenfor islam.³ ”Islam er blitt en bortskjemt unge som sutrer, griner og slår rundt seg når noen sier noe ubehagelig”, skriver han, og foreskriver også en løsning på situasjonen:

Hvis islam skal bli voksen, snarere enn en ufordragelig bølge, må vi slutte å beskytte og særbehandle. Vi må tørre å være like harde som Øverland var mot kristendommen, og si at islam er bakstrevsk og dogmatisk. Vi må tørre å si ”muslimer tar feil” like lett som vi sier ”liberalister tar feil”. Vi må karikere Muhammed slik vi karikerer Jesus. [...] Kanskje vil noen da føle seg krenket. Det vil i så fall bekrefte at kritikken var nødvendig. Religioner må krenkes til de er ferdigkrenket. Først når de er ferdigkrenket tåler de å bli kritisert uten å skrike, hyperventilere og bære seg.

Muslimer må ”krenkes inn i moderniteten”, er Moens argument, noe han langt fra er alene om å mene. Argumentets premiss synes å være at ”vi” i Vesten etter opplysningstiden og etter århundrer med skarp religionskritikk er blitt så vant til å bli krenket at ”vi” ikke lenger bryr oss om krenkelsene, og at vårt felles ytringsrom derfor er blitt romsligere. Fremfor å gå inn på holdbarheten av dette argumentet, vil vi legge vekt på at argumentet igjen bygger på en forestilling om at man gjennom ytringer, i dette tilfellet krenkelser, kan påvirke det generelle klimaet for ytringer – eller ytringskulturen – i en positiv retning. Felles for eksemplene vi nå har sett på, er at de fremholder hvordan den reelle muligheten til å ytre seg er noe annet og mer enn den juridiske ytringsfriheten som garanteres av loven. I tillegg impliserer de en idé om at vi alle – gjennom det vi sier og gjør – er med på å definere eller forme et felles ytringsrom. Vi mener at å diskutere dette, er å diskutere ytringskultur, eller i hvert fall et viktig aspekt ved det vi vil kalle ytringskultur.

Viktigheten av slå fast at debattinnleggene over – og den større debatten de inngår i – bør oppfattes som en debatt om ytringskultur, kan underbygges ved å vise til det som i sosiologi og kommunikasjonsteori kalles *framing* (Lakoff 2004). Som lingvisten George Lakoff har beskrevet, må den offentlige debatten forstås ikke bare i lys av saken som diskuteres, men like mye hvilke rammer man diskuterer innenfor. Ifølge Lakoff har den som bestemmer rammen for debatten en stor fordel, og har større sannsynlighet for å ende opp med mest gjennomslag. Gjennom analyser av potente politiske ord som

skattelette *versus* skattekutt, arveavgift *versus* dødsskatt, viser Lakoff hvordan språket på denne måten påvirker og setter rammer for diskusjonen som ikke er nøytrale, men favoriserer en part.

Hva skjer når vi rammer inn debatten som vi har gitt eksempler på over, gjennom ordet ”ytringsfrihet”? Det har blant annet den effekt at innspill, i stedet for å tolkes som innspill om ytringskultur (i den grad de er det), leses som en dårlig skjult motstand mot *ytringsfriheten* (jf. Bangstad & Vetlesen 2011, 2012; Tuastad 2012). Innrammingen bidrar dermed både til å trekke oppmerksomheten bort fra det innleggene faktisk peker mot, og til å konstituere kunstige dikotomier. Slik kan man argumentere for at det å ”frame” debatten med begrepet ytringskultur, når det er det den faktisk handler om, fremfor ytringsfrihet, både er mer presist, og skaper et bedre utgangspunkt for å få debatten inn i et konstruktivt spor.

Det betyr selvsagt ikke at ikke det å diskutere *ytringsfrihet* også kan være viktig, når det er *det* diskusjonen faktisk handler om, for eksempel når man ønsker å diskutere ytringsfrihetens historiske, juridiske eller konstitusjonelle betydninger.

Ytringskultur – tidligere bidrag

Selv om vi hevder at det allerede foreligger oppspill til en diskusjon om ytringskultur i Norge, blant annet gjennom ulike debattinnlegg i mediene, er selve *ordet* ”ytringskultur” relativt lite brukt. Mens et google-søk på ordet ytringsfrihet gir rundt 435 000 treff, gir et tilsvarende søk på ytringskultur bare 2 480 treff. Blant topptreffene handler de fleste om ytringskultur på arbeidsplasser.⁴ Begrepet ytringskultur diskuteres også eksplisitt i en noe mer uventet sammenheng i Kulturutredningen 2014 (NOU 2013: 4), hvor man innfører begrepet i et forsøk på å finne et begrep med en smalere betydning enn det utvidede kulturbegrepet, samtidig som det favner bredere enn begrepet om såkalt ”finkultur”.

Ytringskultur nevnes ikke eksplisitt i Ytringsfrihetkommisjonens rapport (NOU 1999: 27) selv om rapporten tar opp en diskusjon som har med ytringskultur å gjøre. Derimot opptrer det sporadisk i rapporten Status for ytringsfriheten i Norge fra 2015. Her nevnes ordet først med referanse til Kulturutredningen fra 2014, og da som kommentar til en survey om kunstneres forhold til ytringsfrihet, samt allmenhetens holdning til de kunstneriske

ytringer i et ytringsfrihetsperspektiv (s. 150). Noe senere i rapporten 2014 brukes ordet i en kommentar til en survey om folks erfaringer med sosiale medier (s. 172). Her har mange oppgitt at de opplever debattkulturen i sosiale medier som ubehagelig eller som uinteressant på grunn av ubehagelige kommentarer og for høy usaklighet i debatten. En del fremholdt også at de ikke har våget å delta fordi de ikke har følt seg trygge nok på egne meninger. Rapportens forfattere kommenterer: ”Dette antyder at det kan finnes grunner til å la være å ytre seg som handler om hvordan ulike individer opplever ytringskulturen i sosiale medier.” (Enjolras et al. 2014: 172). Deretter må vi til avslutningskapitlet før vi møter ordet igjen. Her fremholder forfatterne at hele rapporten har handlet om ”ulike sider ved den norske ytringskulturen” (s. 227). Forfatterne fremholder det som ”paradoksalt” at ytringsfriheten i Norge i dag er under press samtidig som ytringsmulighetene aldri har vært større. Grunnen, argumenterer de, er at lovgivningen som garanterer ytringsfriheten ikke i tilstrekkelig grad garanterer den reelt sett. Vi må også se på det ”ytringsrommet” som ytringene forekommer i, heter det, og de normene som gjør seg gjeldende her. ”Uten felles normer for utøvelse av ytringsfrihet,” skriver forfatterne, ”uten sivil dannelse – tømmes den formelle friheten for innhold, og ytringsrommet risikerer å bli mindre.” De avslutter: ”Mye tyder på at den norske debatten om ytringsfrihet i hovedsak er juridisk innrettet. Våre undersøkelser peker på at debatten må favne bredere.” (Enjolras et al. 2014: 234).

Det finnes så langt vi har klart å bringe på det rene ingen direkte engelskspråklig ekvivalent til det norske ordet ytringskultur, slik vi diskuterer det i denne artikkelen. Det betyr ikke at ytringskultur ikke diskuteres, men det skjer under andre overskrifter, som f.eks. det mer generelle ”political culture” eller ”civil education”. Viktige bidrag i den engelskspråklige debatten er fremmet av blant andre Mark Kingwell (1995), Edward Shils og Steven Grosby (1997), Cass Sunstein (2009), Sunstein & Hastie (2015), Michael Billig (1996), og fra en litt annen kant Chantal Mouffe (2005). Innenfor den tyskspråklige litteraturen er Jürgen Habermas en sentral skikkelse.

Det bør legges til at feltet vi befinner oss i mottar stadig nye forskningsbidrag, også i Norge. Vi kan nevne Kjell Lars Berges tekst om ytrings- anstendighet fra 2010⁵ og Lars Laird Iversens bok *Uenighetsfelleskap* (Iversen 2014) som gode eksempler på en utvidelse av debatten om ytringer i kulturen. Berge legger vekt på hvordan det universelle forsvaret for ytringsfrihet er grunnfestet i kulturelle normer. En utviklet ytringsfrihet forutsetter autonome, myndige mennesker med en viss dannelse, hevder han. Laird Iversen utvider

i sin bok *Uenighetsfellesskap* (Iversen 2014) forståelsen av hvordan debatt både kan skape identitet og konflikt, blant annet gjennom feltstudier ved en skole i Oslo. Gjennom debatt, og til tider krangel, skapes det fellesskap, viser Iversen, som dermed argumenterer mot ideen om at fellesskap er avhengig av konsensus. Som han selv oppsummerer det i bokens lanseringskronikk i VG 24.09.14: ”Det er vår evne til å takle og tåle uenighet som styrker og bygger fellesskapet Norge.”⁶

Ytringskultur – en foreløpig avgrensning

En teori om ytringskultur må for det første grunnlegges i en teori om hva *kultur* er eller hvordan ordet kultur skal forstås. Her finnes mange mulige spesifiseringer. Kroeber, Kluckhohn & Untereiner (1985) fant for eksempel allerede på 1950-tallet mer enn 150 definisjoner i bruk.

I tråd med hyppig brukte definisjoner ser vi kultur som et sett av felles holdninger, verdier, normer, forestillinger, tradisjoner, institusjoner, skikker og praksiser. Videre inkluderer begrepet de fysiske og materielle forholdene som de mer ideelle, sosiale eller immaterielle dimensjonene ved kulturen er forankret i eller vevd sammen med (Borofsky et al. 2001). Ytringskultur kan derfor både betinges av holdningene og normene til de som deltar, deres forestillinger rundt ytringer, etablerte skikker eller tradisjoner for ytringsproduksjon og utveksling og de fysiske møteplassene eller arenaene for dette.

Ytringskultur kan utforskes og diskuteres som et empirisk eller normativt begrep. En empirisk utforskning fokuserer blant annet på hvilke normer, holdninger eller praksiser som allerede finnes rundt ytringer i et samfunn, eller den utforsker de andre dimensjonene som ytringskulturbegrepet peker mot. La oss som eksempel ta ytringskulturen i den nasjonale, norske offentlige samtalen: Her finnes det en *norm* for at lekfolk har like stor rett til å ytre seg som fagfolk, vi har lange *tradisjoner* for slik ytringsproduksjon av lekfolk, og vi har en *infrastruktur* i form av avisers kronikk- og debattsider og lignende debattfora der ytringene fysisk kan komme til uttrykk, og som også setter rammer for *hvordan* de kommer til uttrykk og overfor hvem. I tillegg kommer selvsagt en lang rekke andre momenter, for eksempel normene for hvordan medienes debatter redigeres, som typisk forvaltes av medienes redaksjoner. Det er også mulig å tenke seg en slik utforskning på flere nivåer, for eksempel på nasjonalt nivå eller innenfor mer begrensede subkulturer. Det siste im-

pliserer at det innenfor et samfunn kan finnes flere yringskulturer, altså at ordet bør brukes i flertall snarere enn entall, i hvert fall så lenge vi snakker om yringskultur som et empirisk fenomen. Hvor mange yringskulturer det finnes i et samfunn, i hvilken grad de er overlappende, eller i hvilken grad oppslutningen om dem varierer, blir da ytterligere spørsmål som må besvares gjennom empiriske studier.

En normativ diskusjon om yringskultur har et litt annet fokus. Den beveger seg fra er til bør: Man spør ikke etter hvilke yringskulturer som finnes, eller hvor utbredte de er, men hva som er en ”god” yringskultur – eller ”gode” yringskulturer i flertall. Svaret på dette spørsmålet – og ikke minst begrunnelsen for det – må nødvendigvis inkludere en diskusjon om verdier, det vil si både hvilke verdier en yringskultur bør bygge på, og hvilke verdier den bør bidra til å virkeliggjøre. Det siste impliserer at yringskultur ikke bare bør sees som en verdi eller et gode i seg selv, men også som noe som bidrar til å virkeliggjøre andre goder.

Yringskulturen og den kritiske offentligheten

Over fremholdt vi at en normativ drøfting av yringskultur handler om verdier, blant annet knyttet til spørsmålet om hvilke verdier en yringskultur skal bidra til å virkeliggjøre.

Dette er noe som også tematiseres i Kulturutredningen, hvor det heter at yringskultur involverer *virksomheter* som kan ha ulike *formål og samfunnsbetydninger* (NOU 2013: 4: 63). Kulturutredningen selv gir mest fokus til de virksomhetene som har et *ekspresivt grunnformål*, slik vi finner det for eksempel på kunstfeltet, men påpeker at yringskulturens virksomheter også kan ha en rekke andre formål og samfunnsbetydninger. Utredningen peker ut tre samfunnsbetydninger som særlig vesentlige: kulturvirksomhet som grunnlag for demokrati, kulturvirksomhet som grunnlag for sosiale fellesskap og kulturvirksomhet som grunnlag for økonomisk verdiskaping (ibid.).

Kulturutredningen er opptatt av yringskulturen som utspiller seg innenfor det som tradisjonelt oppfattes som kulturfeltet. Videre i denne artikkelen skal vi fokusere på yringskulturen innenfor det vi vil kalle *den offentlige samtalen*, eller bare *samfunnsdebatten*, slik den utspiller seg i de nasjonale og regionale mediene og andre medier som er offentlig tilgjengelige, det vil si aviser, radio- og fjernsynskanaler, supplert med digitale debattfora og sosiale

medier som er åpne for allmennheten. Hva skal ytringer i dette offentlige rommet tjene til? Hva er ytringenes funksjon på disse arenaene? Eller hva *bør* de være, om vi dreier spørsmålet i en normativ retning?

Først og fremst mener vi de bør bidra til å vedlikeholde en *kritisk offentlighet*. Vår begrunnelse for verdien av en slik kritisk offentlighet henter vi fra den klassiske begrunnelsen for ytringsfriheten, slik vi finner den hos for eksempel John Stuart Mill (2010): Den skal gi rom for å avsløre løgn og usannhet, og frembringe det kunnskapsgrunnlaget som er nødvendig for å bringe samfunnet fremover. Idealet er at demokratiske vedtak skal bygge på den best mulige sakkunnskap, som altså utvikles gjennom den kritiske offentlige samtalen. Det betyr selvsagt ikke at sakkunnskap alene kan legitimere et vedtak; verdier har også en legitim plass hos Mill. Også dette tar vi med inn i vår forestilling om den kritiske offentligheten; like mye som å bidra til best mulig sakkunnskap, skal den bidra til å synliggjøre hvilke verdier som står på spill i viktige avgjørelser.

Ideen om den kritiske offentligheten bygger også på en antakelse om at det beste resultatet oppnås når alle i prinsippet kan bidra inn i den offentlige samtalen. Dette begrunnes delvis med ideen om at enhver bidragsyter i prinsippet er *feilbarlig*, og at den enkeltes feil derfor må korrigeres av andre, og delvis fordi tilfanget av empiri og teori (fortolkningsrammer) blir rikere, og dermed også produserer et bedre kunnskapsgrunnlag, slik også Ytringsfrihetskommisjonens rapport tematiserer (NOU 1999: 27). Delvis kan den også begrunnes ut fra en idé om at det kan være knyttet ulike verdier til ulike posisjoner i samfunnet, som alle fortjener å legges frem eller synliggjøres for fellesskapet.

Hvordan man mer spesifikt tenker seg at bevegelsen mot et bedre kunnskapsgrunnlag kan eller bør foregå, kan variere, og vi ønsker ikke å knytte argumentet vårt til en bestemt posisjon her. Ideen om at ”det beste argumentet skal vinne”, slik vi bl.a. finner det hos Habermas, kan synes å implisere en idé om konsensus; at ethvert spørsmål har ett riktig svar, som alle som setter seg inn i saken med nødvendighet må komme frem til. Målet med den offentlige samtalen kan da være å tilrettelegge for at flest mulig inkluderes i en slik konsensus (Habermas, Kalleberg & Eriksen 1999). Men det er også mulig å operere med et mer perspektivistisk sannhetsbegrep, uten dermed å have i en relativisme der ”alt er like sant” (Anderson 1998; Mou 2009). Perspektivismen understreker at alle sanne beskrivelser informeres av perspektivet beskrivelsen skjer innenfor, og perspektivene det her er snakk om, kan være basert i ulike

teoretiske, ideologiske eller religiøse posisjoner, eller kulturforskjeller knyttet til alder, kjønn etnisitet eller annet. Med utgangspunkt i en slik perspektivisme kan man se målet med den offentlige samtalen, ikke som at alle skal finne ”den ene sannheten”, men snarere som å sørge for at ett perspektiv ikke blir monolittisk, og kanskje også å lære folk å få en større distanse til sine egne perspektiv, og en større forståelse for andres.

Momenter til en god ytringskultur

Første trinn i vårt svar på spørsmålet om hvilke verdier en god ytringskultur skal tjene til å virkeliggjøre, er altså at den skal bidra til å skape en kritisk offentlighet. Og noe av det som kjennetegner en slik offentlighet, er at flest mulig bidrar inn i den offentlige samtalen.

Her er det lett å se en forbindelse til den underliggende innstillingen i debattinnleggene vi gikk igjennom tidligere i artikkelen. Frykten for at vårt felles ytringsrom skal innskrenkes, slik vi så den der, impliserer jo nettopp en frykt for at viktige stemmer skal forstumme, og at altså ikke mange nok deltar.

Samtidig ligger det i vårt begrep om ytringskultur ikke bare en idé om at ytringsrommet som utgjør den kritiske offentligheten skal være så romslig som mulig. Egenskapene ved ytringene som settes frem i dette ytringsrommet, og måten de inngår i samspill med hverandre på, er også av betydning. Poenget er at dette skal bygge en kritisk offentlighet av den typen vi skisserte over. Videre i artikkelen skal vi gi noen innspill til hvordan vi kan utvikle et normativt begrep om ytringskultur i lys av dette utgangspunktet.

Ytringskultur og normer

Tidligere antydet vi en definisjon av ytringskultur som et sett av felles holdninger, verdier, normer, forestillinger, tradisjoner, institusjoner, skikker og praksiser. Det innebærer, som vi alt har vært inne på, at en normativ drøfting av ytringskultur må inkludere en diskusjon om hvilke normer som bør ligge til grunn for eller inngå i en ytringskultur.

Ser vi på dagens tilløp til en mediedebatt om ytringskultur – blant annet gjennom eksemplene vi tok for oss over – er dette kanskje også det vanligste fokuset. Vi ser det både når enkeltaktører eller grupper kritiseres for å bryte

med antatt viktige normer, eller når de oppfordres, direkte eller indirekte til å følge andre normer, som kritikeren oppfatter som bedre. Kritikken som har vært formulert om visse deltakere i digitale debattfora, kan sees som eksempel på det. Deltakerne kritiseres ikke bare for å være unødvendig skarpe, krenkende eller hatefulle, eller for å bryte med elementære krav til saklighet, de oppfordres også – implisitt eller eksplisitt – til å ta mer hensyn og til å bli mer saklige.⁷

De fleste debattinnspill vi har sett om *ytringsansvar* impliserer også en diskusjon om normer. Typisk er det snakk om normer som angir at vi skal ta hensyn til utsatte grupper når kritikk skal formuleres så man ikke påfører dem unødig ubehag eller smerte. Thomas Hylland Eriksen har i den forbindelse formulert en norm om at man ikke bør si noe om andre personer eller grupper i en offentlig debatt som man ikke også kunne ha sagt ansikt til ansikt med dem man omtaler.⁸

Eksemplet med Hilde Sandvik passer også inn i denne sammenhengen. Når hun kritiserer redaksjonene som unnlot å trykke karikaturene fra Jyllandsposten for å være feige, impliserer hun en norm om at de burde ha vært modigere, altså at ytringskultur forutsetter normen ”Vær mer modig”.

I tillegg til individuelle oppfordringer eller appeller om å følge bestemte normer for ytringskultur, har vi også en rekke eksempler på at organisasjoner, institusjoner eller virksomheter formulerer normer som ulike medlemmer eller brukere oppfordres til å følge – og som åpenbart tar sikte på å endre eller påvirke den lokale ytringskulturen. Et eksempel er det nye danske partiet ”Alternativet” som i forkant av folketingsvalget 2015 utviklet sine egne ”6 dogmer” for hvordan de ønsket å kommunisere politisk, tydelig inspirert av normer for saklighet og mer generelle dialogiske normer.⁹

De to neste eksemplene vi skal se på, skiller seg fra de foregående ved at de ikke bare innebærer en *oppfordring* om at visse normer skal følges; de er koblet til virkemidler som tar sikte på å enten sikre eller øke sannsynligheten for at normene faktisk følges.

Det ene eksemplet er digitale nettarenaer som innfører ”kjøreregler” for debatt deltakere, og som også har moderatorer som ser til at reglene blir fulgt. Vårt inntrykk er at de fleste digitale debattarenaer i dag har slike virkemidler. Normene kan typisk deles inn i to grupper; i den ene er normene formulert som oppfordringer til hva slags kvalitet man ønsker at innleggene skal holde, for eksempel at de skal overholde elementære saklighetsnormer. Følgene norm som er gjort gjeldende på NRK Ytring, kan tjene som eksempel her:

Vær kritisk, men begrunn det. Kritikk av artiklene på Ytring ønskes velkommen, men gi en begrunnelse.

En annen gruppe normer angir hvilke handlinger som er uønsket, og som i tillegg er forbundet med sanksjoner. Igjen bruker vi NRK Ytring som eksempel:

Vi ønsker en engasjert og tøff debatt velkommen. Men personangrep tolereres ikke. Innlegg som er truende, fornærmende eller sterkt støtende, vil bli fjernet.

NRK Ytring forbeholder seg også retten til å stenge debattanter ute fra forumet.¹⁰

Det andre eksemplet er private eller offentlige virksomheter som innfører regler for intern eller ekstern kommunikasjon, som også kan være forbundet med sanksjoner, for eksempel ved at man ved normbrudd stemples som ”urokråke”, og kanskje forbigås i forhold til karriere. Et tilfelle som ble mye diskutert i media 2015 er Haugerud skoles ”Standarder for den profesjonelle lærer på Haugerud skole”, der det blant annet heter:

Du snakker aldri negativt om elever, foresatte, kolleger eller ledelse.

Du kan være uenig innad, men utad står du fjellstøtt på det vi er enige om.¹¹

Man kan spørre hvor relevant det er å ta opp ytringskulturen i private eller offentlige virksomheter, når det som står i fokus er ytringskulturen i den offentlige samtalen. I den grad den lokale ytringskulturen vanskeliggjør deltakelse i den større offentligheten, blir imidlertid også de lokale ytringskulturene relevante. En slik vanskeliggjøring kan det se ut som de anførte normene på Haugerud skole bidrar til. Det samme gjelder tilsvarende regler i mange andre private og offentlige virksomheter. I tillegg kommer at private og offentlige virksomheter også kan sees som institusjoner i behov av egne kritiske offentligheter, av de samme grunner som ble anført over i forhold til den større offentligheten. Om man lokalt forsøker å etablere en ytringskultur som hindrer en velfungerende kritisk offentlighet, kan man på sikt skade den lokale konteksten som ytringskulturen etableres i, ved at feil og mangler ikke avdekkes, og at ideer til bedre løsninger ikke slipper til.

En annen problematisk side ved reguleringene i private eller offentlige virksomheter, er at de kan være forbundet med sanksjoner som kan minne

om straff. Det er tilfelle i den grad brudd på normene fører til for eksempel reduserte karrieremuligheter, sosial utfrysing eller omplassering til en mindre attraktiv stilling. Det ligger imidlertid utenfor rammene til denne artikkelen å gå inngående inn i drøftingen av dette problemet.

Hvis vi fastholder perspektivet som er trukket opp tidligere i denne artikkelen, der vi i hovedsak er opptatt av sammenhengen mellom ytringskultur og kritisk offentlighet, er det ett kriterium som peker seg ut om vi skal vurdere forsøk på å regulere eller utvikle ytringskultur gjennom normer: Det er om normene faktisk bidrar til en mest mulig levende og velfungerende kritisk offentlighet.

I lys av dette kriteriet er det lettere å godta for eksempel NRK Ytrings kjøreregler, enn Haugerud skoles ”standarder”. Mens de første klart har som formål å styrke NRK Ytring som en kritisk offentlighet, har Haugerud skoles standarder det til felles med mange lignende kommunikasjonsnormer i private og offentlige virksomheter, at de synes å være mer rettet mot realisering av *andre goder*, som lojalitet, effektiv styring eller institusjonelt omdømme. Man får i liten grad inntrykk av at de som har hatt makt til å innføre normene, har hatt hensynet til den lokale, kritiske offentligheten i tankene, eller at de i det hele tatt har noen forståelse for verdien av å ha en slik offentlighet. Like lite synes det som om de er opptatt av verdien som ligger i at ansatte deltar i den større kritiske offentligheten.

Samtidig skal vi heller ikke ta for lett på de digitale nettarenaenes normbaserte reguleringer. Et spørsmål er om normene som innføres på en arena virkelig sikrer arenaen som en kritisk offentlighet, og ikke bare tvinger frem en overflatisk høflighet. Et annet spørsmål gjelder i hvilken grad krav til språk og fremstillingsform systematisk ekskluderer visse grupper av deltakere. Det er også et spørsmål om innføring av normer – med eller uten sanksjoner – alene er nok til å utvikle den ytringskultur som kjennetegner en velfungerende kritisk offentlighet. I neste avsnitt skal vi argumentere for at det ikke er tilfelle, og at nettopp begrepet om ytringskultur hjelper oss å se dette, gjennom det utvidete perspektivet begrepet etablerer.

Ytringskulturens infrastruktur, første del: Skolens og retorikkfagets rolle

En teori om ytringskultur som utelukkende fokuserer på normer, kan lett bli for idealistisk, særlig når den ikke munner ut i mer enn appeller eller opp-

fordringer om at bestemte normer bør gjøres gjeldende, gjerne i form av en moraliserende pekefinger mot andre. Og som vi så av medieoppslagene vi tok for oss i begynnelsen av denne artikkelen, munner diskusjonen om ytringskultur ofte ut i slike "pekefinger" rettet mot enkeltaktører. Den viktigste figuren i debatten synes altså å være moralsk kritikk: Enten har noen sagt for mye og på feil måte, for eksempel ved at de har krenket eller vært usaklige eller trakasserende; eller de har sagt for lite; de har krenket for lite eller vært for tilbakeholdne/feige. Uansett må den enkelte skjerpe seg!

En måte å unngå en slik moraliserende idealisme på, er å spørre hvilke andre forhold som må på plass for å etablere den ytringskulturen vi har fokus på i denne artikkelen. Dette åpner for en diskusjon av det vi kaller ytringskulturens infrastruktur, noe også Ytringsfrihetskommisjonens rapport vier oppmerksomhet (NOU 1999: 27).

En viktig del av denne infrastrukturen angår samfunnets langsiktige oppbygging av samtalekompetanse, slik vi finner den i skolen og utdannings-systemet. Her spiller norskfaget en sentral rolle. I tillegg ser vi at retorikkfagets økende popularitet gir det en stadig viktigere rolle i utdanningsløpet. For det første er det blitt et universitetsfag som utdanner folk til jobber i både privat og offentlig sektor, også i skolen. Viktigere er det sannsynlig at "retoriske ferdigheter" blir en del av kompetansemålene på alle årstrinn i videregående skole: Eleven skal "bruke retoriske og digitale ferdigheter til å produsere og framføre sammensatte tekster" men også "forklare argumentasjonen i sakprosatetekster ved å bruke kunnskap om retorikk" og kanskje viktigst i vår sammenheng: "lytte til og vise åpenhet for andres argumentasjon og bruke relevante og saklige argumenter i diskusjoner."¹²

Retorikkfaget i skolen er i aller høyeste grad fremdeles i utforming, og det er uklart hvilken rolle og status det vil få i årene som kommer. Dette til tross: Retorikk er et fag i vekst, og retorisk analyse erstatter i dagens utdanning mye av den tradisjonelle språkbruksanalysen slik den var kjent fra tidligere tider. Hvert år vil det altså komme nye medlemmer til i den åpne klubben "offentlighet" som har med seg et mer eller mindre fullverdig apparat av retoriske perspektiver på verden, og er klar til å delta i debatten med dem.

Ytringskulturens infrastruktur, andre del: Medieteknologi og redigering

En annen måte å unnsnippe en *for* idealistisk forståelse av ytringskultur på,

enten den har et deskriptivt eller normativt perspektiv, er å se på de konkrete arenaene den offentlige samtalen utspiller seg på, og hvordan oppbyggingen eller strukturen på disse har en egen kraft til å forme eller modifisere samtalen som spiller seg ut på dem. I tråd med vår definisjon av ytringskultur over, regner vi også disse arenaene og deres innretning med som en del av det ytringskulturbegrepet rammer inn.

Mer grunnleggende er det her fristende å rette oppmerksomheten mot arbeidene til Bruno Latour, eller ansamlingsteorien til Gilles Deleuze og Félix Guattari, som begge anerkjenner ikke-menneskelige entiteters evne til selvstendig å virke inn i og være del av sosiale interaksjoner (De Landa 2006; Deleuze, Massumi, & Guattari 2013; Latour & Myklebust 1996). Dette er et teorigrunnlag vi mener har potensial som grunnlag for en utvidet utforskning av den offentlige samtalsinfrastruktur. Igjen åpnes her et felt vi ikke kan gå skikkelig inn i, men la oss likevel introdusere noen begrensede refleksjoner. Studerer vi hvordan medielandskapet og -teknologien har utviklet seg de siste tiårene, finner vi at det i de offentlige møteplassenes tekniske organisering, som inngår i ytringskulturens infrastruktur, ligger strukturer som kraftig påvirker vår felles ytringskultur. Bare se på internetts debattarenaer i form av diskusjonsforum, sosiale medier og nettavisenes kommentarfelter. På den ene siden har de skapt en mulighet for at langt flere kan delta i den offentlige samfunnsdebatten. På den annen side har den relative mangelen på redigering eller moderering av disse foraene, ofte kombinert med anonymitet, og muligheten for å ytre seg spontant, ”uten filter”, skapt møteplasser preget av til dels brutal trakassering, skittkasting eller hat (jf. Enjolras et al. 2014: 172; Tsesis 2001; Hagen 2015). Etter hvert er det blitt klart at dette ikke bare kan tilskrives enkeltaktørers individuelle moral eller kompetanse; det er også noe med foraenes organisering – eller mangel på dette – som spiller inn. Dermed har også den tidligere kanskje naive feiringen av de åpne debattarenaene i stadig større grad blitt avløst av forsøk på å strukturere debattarenaene på en måte som skal heve kvaliteten på samtalen, enten det skjer ved at den opprinnelige anonymiteten til ytrerne oppheves, eller sterkere moderering av debatten.

Vi er overbevist om at det ligger et viktig, uutnyttet potensial i å utvikle den tekniske infrastrukturen for den offentlige samtalen videre med henblikk på å styrke ytringskulturen, både innenfor tradisjonelle og nye medier. I den forbindelse er det interessant å se at det er de sterkest redigerte mediene som fremdeles oppfattes som de mest attraktive debattarenaene å opptre på. Nett-

opp det at de ikke har den åpenheten som preger mange av de elektroniske debattarenaene, gjør dem attraktive, også for leserne som vet at det som slipper til her, har vært igjennom en utvelgelses- og kvalitetssikringsprosess som gjør at sannsynligheten for å få et ”godt produkt” er større, enn i de helt åpne kommentarfeltene på internett (jf. f.eks. Åmås 2007: 55).

Dermed er det ikke sagt at de elektroniske debattarenaene ikke har en viktig funksjon. Vi imøteser likevel med forventning videre kreative tiltak for å heve kvaliteten på den offentlige samtalen i nye og gamle medier. Ikke bare gjennom appeller til den enkelte om å ta større ansvar, men i selve den underliggende tekniske organiseringen av debattforaene, enten det skjer gjennom redaksjonelle grep lik dem vi finner i de tradisjonelle papiravisene, eller gjennom andre mer kollektivt eller automatisk styrte former for redigering.

Et eksempel på dette som allerede er tatt i bruk i flere medier (bl.a. NRK Ytring), er at leserne selv gir karakter til andres debattinnlegg, noe som igjen gjør det mulig for en leser å be om at de innleggene som er blitt kåret som de beste, kommer øverst i lesefeltet. Dette gjør det for det første lettere for leserne å få tilgang til de (presumptivt) beste tekstene, og vil også over tid kunne påvirke måten innleggene skrives på; folk vet at de for å bli lest, må anstrenge seg mer for å få den leservurderingen som skal til for å bli lest av flest mulig. Her gjør ny teknologi det mulig å få et kollektiv av lesere til å gå inn i en rolle som minner om den redaktører tidligere har hatt. Vi ønsker oss mer teknologisk innovasjon av denne typen.

En annen idé kunne være at man i enda større grad enn i dag brukte papiravisen eller nettavisen som springbrett for diskusjoner som fortsatte i avisenes nettdebattfora. For å styrke meningsbrytningen kunne man også, før en tekst kom på trykk, gå ut og bestille kritikk av denne fra personer som kjenner den relevante tematikken godt. Man kunne også bestille kritiske kommentarer fra leserne i et opplegg der redaksjonen (eller et kollektiv av brukere) så valgte ut de to–tre beste kommentarene for publisering, i tillegg til at man åpnet for en mer tradisjonell, åpen nettdebatt. En annen mulighet kunne være at forfatterne av kontroversielle tekster i større grad enn i dag forpliktet seg til å svare på kritiske spørsmål fra leserne i en egen del av det elektroniske nettdebattforumet, eller at man gjorde det samme med politikere i forbindelse med dagsaktuelle politiske hendelser. Ideen bak disse forslagene er å stimulere til økt, kritisk meningsbrytning. I dag er for mye av den offentlige debatten seriemonologisk; den består av aktører som snakker til offentligheten uten at det er lagt opp til systematisk feedback eller kritikk av det som ytres. Resultatet

er at kritikken for ofte blir for sporadisk og tilfeldig, selv om den glimtvis kan være god. Det er også alt for lett for en debattant å trekke seg tilbake etter å ha kommet med sitt første innspill, og unnlate å svare på kritikk, i de tilfellene kritikken kommer.

Mange av ideene som er skissert over, er allerede innført i varierende omfang av norske medier (se f.eks. Ihlebæk 2013). Vi ønsker oss flere ideer av denne typen, og mer målbevisst utprøving av dem, hvor målet hele tiden er at den kritiske offentligheten skal bli bedre.

Redigering for økt mangfold og kritikk

Fra et ytringsfrihetsperspektiv er det mulig å innvende at redigeringsteknologier som dem vi anbefaler over, vil kunne begrense romsligheten og åpenheten i digitale nettarenaer, og i verste fall resultere i noe som minner om sensur, der flertallet på en digital nettarena kan usynliggjøre posisjoner som på en eller annen måte ikke faller i flertallets smak. Til dette er det flere mulige svar. På et prinsipielt nivå kan det påpekes, at selv om det for den enkelte meningsytrer kan oppleves som like ubehagelig at en ytring velges bort i en redaksjonell prosess som å bli utsatt for sensur, så er det likevel en grunnleggende forskjell på de to tilfellene. Det har neppe noen gang foreligget en tolkning av ytringsfrihet som innebærer at den enkelte har rett til å få publisert en ytring der han selv ønsker det, hvis han da ikke selv er redaktør i dette mediet. Uansett hvor mye jeg skulle ønske å få en ytring publisert i Aftenposten, kan jeg ikke kreve å få den på trykk. Og Aftenposten bryter ikke prinsippet om ytringsfrihet ved å avvise innlegget mitt. Hadde det vært tilfelle, kunne vi ha anklaget alle norske medier for å drive kontinuerlig sensur. Slik er det ikke. Det er en selvsagt rett for enhver som etablerer en plattform for meningsutveksling, enten det er en klassisk papiravis eller en digital nettarena, å ta en redaksjonell styring over denne, og legge føringer for hva som skal komme til uttrykk – og på hvilken måte.

Det som derimot er en interessant diskusjon, er hvordan de redaksjonelle grepene organiseres, og hvilke prinsipper som gjøres gjeldende gjennom dem. Utfra et ytringskulturperspektiv vil vi fremholde verdien av at man gjennom redaksjonelle grep søker å styrke kvaliteten i den offentlige samtalen, ikke ved å tvinge frem overflatisk høflighet eller systematisk utelukkelse av visse posisjoner, men ved å søke å gjøre den offentlige samtalen mer romslig, det vil si,

gi plass for flere posisjoner, perspektiver eller ”stemmer”. Like viktig er det å få til reelle meningsbrytninger: Det er liten verdi i å gi rom til et mangfold av posisjoner, hvis ikke de ulike posisjonene også utsettes for saklig kritikk, og tvinges til å respondere på kritikken.

Hvordan dette best kan gjøres i praksis ved hjelp av redigerings-teknologier på digitale nettarenaer, har vi ikke det endelige svaret på. Det ligger også utenfor vårt fagfelt. Til en viss grad tenker vi det også er et empirisk spørsmål, som bare kan bevares gjennom eksperimentering og forsøk, som så følges oppmerksomt med hensyn til hvordan de virker i praksis: Bidrar de til å innsnevre eller utvide det reelle ytringsrommet? Bidrar de til å styrke eller svekke kvaliteten på meningsbrytningene? Det er derfor vi ønsker oss flere forsøk med slike teknologiske løsninger – som gjerne kan involvere flere forskjellige redigeringskonsepter.

Ytring som handling

Et spørsmål som henger intimt sammen med spørsmålet om hva en god ytringskultur er, er *hva en ytring er*. Vi har ikke anledning til å gi noen grundig behandling av dette spørsmålet her, men vil fremheve én dimensjon ved ytringen som vi anser som vesentlig, nemlig at *å ytre er å handle*. Vi knytter her an til den pragmatiske tradisjonen innenfor språkfilosofien tilbake til J.L. Austin (1962) og John R. Searle (1969), jf. også Levinson (1983). I tillegg vil vi peke på retorikkfagets stadig sterkere vektlegging av *kommunikativ handling*.¹³ Som Jens E. Kjeldsen skriver: ”Retorikk er menneskelig praksis – det er handling gjennom kommunikasjon.” (Kjeldsen 2014).

Tydelige illustrasjoner av handlingsaspektet i retorikken finner vi gjennom retoriske analyser av betydningsfulle taler. Ciceros taler mot Catilina, Martin Luther King Jr.s ”I Have a Dream”, Barack Obamas ”A More Perfect Union” eller Jens Stoltenberg i Domkirken 24.7.2011 egner seg alle som eksempler. Ofte tenker man på en retorisk analyse av slike ikoniske taler som en gjennomgang av metaforer, rytme og andre stilistiske grep. Men det som alltid bør inkluderes for en fullverdig analyse, er nettopp handlingsaspektet ved talen. Ingen av de over nevnte talene ville gått inn i historien som viktige hvis det ikke var for ”jobben” de utførte. Enten det dreier seg om å redde den romerske republikken (Cicero), bygge en troverdig bro mellom svarte og hvite i USA (King, Obama) eller definere noen grunnleggende syn på det norske demo-

kratiet (Stoltenberg) er det som *handling* talen blir viktig. Og det er ikke bare i historiske taler dette kommer til uttrykk. I perspektivet som her etableres er alle ytringer handlinger.

Dette impliserer ikke at det settes likhetstegn mellom talehandlinger og andre handlinger. Å oppfordre til mord, er ikke det samme som å gjennomføre et mord. På ingen måte! Men talehandlinger påvirker omgivelsene med sin egen særegne dynamikk. Derfor kan for eksempel verbale angrep under gitte betingelser skape dypere psykiske sår enn fysiske angrep. Slik er det fordi vi som mennesker grunnleggende sett er språklige vesener som lever våre liv i og gjennom språk (jf. Butler 1997; Gadamer 1965). Vår sårbarhet overfor aggressive ytringer, er noe vi tilegner oss samtidig med språket. Og selv om man kan stille opp som ideal – både overfor seg selv og andre – å overvinne sin sårbarhet så langt det lar seg gjøre, tror vi ikke det lar seg gjøre å unnslippe den helt, uten at man samtidig gjennomfører en grunnleggende endring i hva det vil si å være menneske og ha språk, noe vi verken ser som mulig eller ønskelig.

På hvilken måte er dette relevant for en diskusjon om ytringskultur? Hvis vi bygger videre på argumentet vi har utviklet gjennom denne artikkelen, er det relevant fordi det har å gjøre med hvordan man i praksis skal få flest mulig til å delta i den offentlige samtalen, og slik bidra til en mest mulig velfungerende kritisk offentlighet. Bli den offentlige samtalen for full av krenkelser og angrep, risikerer vi at for mange trekker seg ut av den (jf. Enjolras et al. 2014; 172). Om samtalen til slutt bare føres av de ”ferdigkrenkede”, for å låne et uttrykk fra Moen, går vi kanskje glipp av *for mange* viktige stemmer.

Her risikerer vi at argumentet vårt innlemmes i en ytringsfrihetsdebatt der posisjonen vi forsvarer, tolkes som et angrep på ytringsfriheten. Som svar på en slik potensiell kritikk vil vi avslutte der vi begynte, med å insistere på viktigheten av å føre diskusjonen under overskriften ”ytringskultur”. Vi er fullt ut inneforstått med at ytringsfriheten som juridisk størrelse gir enkeltpersoner rett til å krenke andre (med visse unntak som gir risiko for straffeforfølgelse), og vi ønsker på ingen måte å stille spørsmål ved dette som en rettighet. Vårt spørsmål er i stedet hvordan vi, samtidig som vi forsvarer denne rettigheten, *også* utvikler en kultur der forekomsten av unødvendige verbale angrep reduseres, ikke fordi de forbys, men fordi vi som samfunnsborgere blir mer opptatt av å skape en ytringskultur som fremmer en inkluderende og velfungerende kritisk offentlighet. Og i denne ideen om en kritisk offentlighet ligger som sagt ikke at noe skal feies under teppet. Tvert imot skal den åpne for mer og bedre kritikk.

Avslutning

Et hovedpoeng i denne artikkelen er at vi i stedet for eller i tillegg til å diskutere ytringsfrihet i ordets juridiske forstand, argumenterer for viktigheten av en større og bredere debatt om ytringskultur. Grunnen er, helt enkelt, at vi tror debatten ville blitt bedre dersom flere hadde trukket skillet mellom de to begrepene, og eksplisitt knyttet sine debattinnlegg til det siste.

Ikke bare ville det motvirke retoriske strategier der de som argumenterer for å bygge en bedre ytringskultur, anklages for å ville innskrenke ytringsfriheten. Det ville trolig også føre til en erkjennelse av at skillelinjene som så ofte genereres når "ytringsfrihet" gjøres til tema, likevel ikke er så store. Rent faktisk har så godt som ingen i den norske debatten etter 2005 gått inn for innskrenkinger i den juridiske ytringsfriheten.¹⁴ Som vi har argumenter for over, ligger det også hos så godt som alle som foregir å ha diskutert ytringsfrihet, ansatser til en kritisk debatt om ytringskultur. Det er dette som *de facto* er problemet som diskuteres, ikke ytringsfriheten som en juridisk størrelse. Problemet er at dette i for liten grad blir erkjent. Av samme grunn kommer heller ikke debatten om ytringskultur skikkelig i gang. Det krever nemlig at den skilles fra den juridiske debatten. Bare slik kan den føres på egne premisser og i full bredde, og bare slik har den en reell sjanse til å komme videre.

Det å faktisk få debatten videre, krever en større innsats enn det vi har hatt ambisjoner om i denne artikkelen. Vi har begrenset oss til å gi et foreløpig anslag til en avgrensning av begrepet, samt å skissere noen problemstillinger som en drøfting av begrepet må ta stilling til. Enten vi har lyktes i dette, eller mislykkes, håper vi noen vil "ta stafettpinnen" og bidra til at diskusjonen om ytringskultur ikke stopper her, men tas videre og utvikles.

Noter

1. <http://www.dagsavisen.no/verden/den-dagen-latteren-d%C3%B8de-1.309372>
2. <http://tv.nrk.no/serie/debatten/NNFA51010815/08-01-2015#t=37m33s>
3. <http://www.dagbladet.no/2011/08/22/kultur/debatt/debattinnlegg/islam/paven/17775936/>. Et annet eksempel er <http://www.minervanett.no/muhammed-som-hund/>
4. Se f.eks. <http://www.magma.no/feilbarlige-ledere>
5. <http://folk.uio.no/kjellbe/Ytringsfrihet.pdf>
6. <http://www.vg.no/nyheter/meninger/norsk-politikk/kronikk-norge-er-et-uenighetsfelleskap/a/23302538/>
7. Se f.eks. <http://www.aftenposten.no/meninger/En-saklig-nettdebatt-6739144.html>

8. http://morgenbladet.no/debatt/2011/ytringsfrihet_og_uenighet
9. <http://alternativet.dk/de-seks-debatdogmer/>
10. Se NRK Ytrings regler her <http://www.nrk.no/ytring/debatten-pa-ytring-1.8291557>
11. <http://www.dagbladet.no/2015/05/04/nyheter/innenriks/skole/ytringsfrihet/39005216/>
Vi gjør oppmerksom på at vi ikke kjenner til at normbrudd her faktisk er blitt sanksjonert.
12. <http://www.udir.no/kl06/NOR1-05/Kompetansemaal/?arst=372029322&kmsn=424125164>
13. La oss presisere at vi med ”kommunikativ handling” her ikke knytter oss direkte til Jürgen Habermas’ definisjon av begrepet, f.eks. i *The Theory of communicative action*, men snarere en mer allmenn betydning av handling gjennom kommunikasjon, slik vi for eksempel finner det i Skinner, Q. 2002. *Visions of politics*, Volume 1, Regarding method. Cambridge: Cambridge University Press.
14. Et unntak var Regjeringens forslag i 2011 om å avskaffe den sovende blasfemiparagrafen – samtidig som den foreslo å videreføre deler av paragrafen i den såkalte rasismeparagrafen. Det innebar at Regjeringen ville ha et ”strafferettslig vern mot kvalifiserte angrep på religion eller livssyn.” Det viste seg at justisminister Knut Storberget var uenig i forslaget, men at Sp presset saken gjennom i Regjeringen. Også svært mange av Aps og SVs stortingsrepresentanter var imot å ha et strafferettslig vern mot religionskritikk. (Kilde: Aftenposten 15.okt. 2011.)

Referanser

- Anderson, R.L. (1998). Truth and objectivity in perspectivism. *Synthese*, 115(1), 1–32.
- Austin, J.L. (1962). *How to do things with words*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bangstad, S., & Vetlesen, A.J. (2011). Ytringsfrihet og ytringsansvar. *Nytt norsk tidsskrift*, 28(4), 334–346.
- Bangstad, S., & Vetlesen, A.J. (2012). Ytringsfrihetens blindsoner. *Nytt norsk tidsskrift*, 29(2), 229–233.
- Billig, M. (1996). *Arguing and thinking: A rhetorical approach to social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Borofsky, R., Barth, F., Shweder, R.A., Rodseth, L., & Stolzenberg, N.M. (2001). A conversation about culture. *American Anthropologist*, 103(2), 432–446.
- Butler, J. (1997). *Excitable speech: A politics of the performative*. New York: Routledge.
- De Landa, M. (2006). *A new philosophy of society: Assemblage theory and social complexity*. London: Continuum.
- Deleuze, G., Massumi, B., & Guattari, F. (2013). *A thousand plateaus: Capi-*

- talism and schizophrenia*. London: Bloomsbury.
- Enjolras, B., Rasmussen, T., & Steen-Johnsen, K. (2014). *Status for ytringsfriheten i Norge*. Hovedrapport fra prosjektet. Oslo: Fritt Ord, ISF, FAFO, UiO, TNS, Jon Wessel-Aas.
- Gadamer, H.-G. (1965). *Wahrheit und methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (2. Aufl. ed.). Tübingen: Mohr.
- Habermas, J., Kalleberg, R., & Eriksen, A. (1999). *Kraften i de bedre argumenter*. Oslo: Ad notam Gyldendal.
- Hagen, A.L. (2015). *Meningers mot: Netthat og ytringsfrihet i Norge*. Oslo: Cappelen Damm.
- Ihlebak, K.A. (2013). *Balansekunst: Publikumsdeltakelse og tilnærminger til redaksjonell kontroll*. Oslo: Institutt for medier og kommunikasjon, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Iversen, L.L. (2014). *Uenighetsfellesskap: Blikk på demokratisk samhandling*. Oslo: Universitetsforl.
- Johansen, A., & Kjeldsen, J. (2005). *Virksomme ord: Politiske taler 1814–2005*. Oslo: Universitetsforl.
- Kingwell, M. (1995). *A civil tongue: Justice, dialogue, and the politics of pluralism*. University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press.
- Kjeldsen, J. (2014). *Hva er retorikk*. Oslo: Universitetsforl.
- Kroeber, A.L., Kluckhohn, C., & Untereiner, W. (1985). *Culture: A critical review of concepts and definitions*. Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Lakoff, G. (2004). *Don't think of an elephant: Know your values and frame the debate*. White River Junction, Vt.: Chelsea Green Publishing.
- Latour, B., & Myklebust, R.B. (1996). *Vi har aldri vært moderne: Essay i symmetrisk antropologi*. Oslo: Spartacus.
- Levinson, S.C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mill, J.S. (2010). *On liberty*. London: Penguin.
- Mou, B. (2009). *Substantive Perspectivism: An Essay on Philosophical Concern with Truth*. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Mouffe, C. (2005). *On the political*. Abingdon: Routledge.
- NOU (2013: 4). *Kulturutredningen*. Oslo: Departementenes servicesenter.
- NOU (1999: 27). "Ytringsfrihed bør finde Sted". *Forslag til ny Grunnlov § 100*. Oslo: Departementenes servicesenter.
- Searle, J.R. (1969). *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shils, E.A., & Grosby, S. (1997). *The virtue of civility: selected essays on libera-*

- lism, tradition, and civil society*. Indianapolis, Ind.: Liberty Fund.
- Sunstein, C.R. (2009). *Going to extremes: How like minds unite and divide*. Oxford: Oxford University Press.
- Sunstein, C.R., & Hastie, R. (2015). *Wiser: Getting beyond groupthink to make groups smarter*. Boston, Mass.: Harvard Business Review Press.
- Tsesis, A. (2001). Hate in cyberspace: Regulating hate speech on the Internet. *San Diego Law Review*, 38, 817–874.
- Tuastad, S. (2012). Ytringsfridom og hat. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 29(1), 434–438.
- Åmås, K.O. 2007. *Verdien av uenighet: Debatt og dissens i Norge*. Oslo: Kagge.

Summary

Speech Culture should be supported

The paper argues that the current debate on freedom of expression should be supplemented and extended by a debate about “speech culture”. This move is backed by George Lakoff’s theory of framing. The paper presents samples from Norwegian media that proves that a debate of speech culture is already present, and suggests how “speech culture” may be conceptualized. Culture is seen as a set of shared attitudes, values, norms, beliefs, traditions, customs, practices, institutions, and infrastructure. In the article, “speech culture” is discussed mainly as a normative concept, focusing on the question of what a “good” speech culture is. A final answer is not developed, but the authors present some key dimensions that the answer must relate to.

Keywords: speech culture, freedom of expression, critical public sphere, rhetoric, media

Grafisk design: Kommunikasjonsevidlingen, UIB / Trykk: Skjerve Kommunikasjon AS

uib.no

ISBN: 978-82-308-3710-8